
16402

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક : ૩ :

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ના

ગ્રંથ પરિચય સાથે

સને ૧૯૩૨

તૈયાર કરનાર,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ. સેક્રેટરી–અમદાવાદ.

સ્વ. શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરીના

કુટુંબીજનો તરફથી સપ્રેમ ભેટ

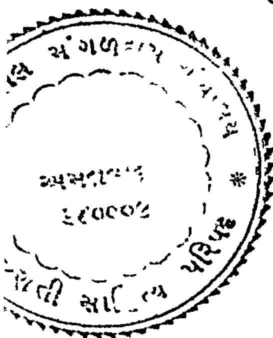
કિમ્મત એક રૂપિયો.

સંવત્ ૧૯૮૮ ઇ. સ. ૧૯૩૨
આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક:
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

ગ્રંથ પરિચય.

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુસ્તક ૩ જું, ગુર્જર વાચકો સમક્ષ રજુ કરતાં આનંદ થાય છે. આનાં પ્રથમ બે પુસ્તકોને વાચક તેમ જ વિવેચક વર્ગ તરફથી જે સત્કાર મળ્યો છે તેથી તેની પ્રકાશક સંસ્થાને યથાઉચિત પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. આખા વર્ષની પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ તેમ જ વર્ષ દરમીઆન માસિકોમાં પ્રકટ થએલા શિષ્ટ લેખોની વિગતવાર યાદી એ વસ્તુઓ આ પુસ્તકોની રેફરન્સ પુસ્તક તરીકેની ઉપયોગિતામાં ખાસ ઉમેરો કરે છે. આ વખતે પણ જે સુંદર પ્રકીર્ણ લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે તરફ વાચકગણનું લક્ષ દોરવા રજા લઉં છું. આચાર્ય શ્રી કાલેલકરની નૈસર્ગિક પ્રતિભા પ્રત્યેક વિષય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. એ એમની વિશિષ્ટતા આ આખા લેખમાં જણાઈ આવશે. દિ. બા. શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના પ્રાચીન વિષયોના અભ્યાસના આકર્ષક ફલ રૂપ તેમનો લેખ વિદ્વાન વર્ગમાં પ્રશંસા પામેલો તેને કાયમનું સ્થાન આપવા અહીં ઉતાર્યો છે. જગદ્‌ગુરુ શ્રી. શંકરાચાર્ય અને બ્રહ્મસૂત્ર વિષય પરનો શ્રીયુત નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, તંત્રી "ગુજરાતી" પત્ર-મુંબાઇ-નો લેખ પણ એટલો જ અભ્યાસપૂર્ણ અને મહત્ત્વનો માલુમ પડશે; અને છેલ્લો લેખ શ્રીયુત બચુભાઇ રાવતનો "પુસ્તકની જીવાદોરી" સામાન્ય વાચકને પણ ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય જે વેગથી આગળ વધતું જાય છે તે જોઈ સાહિત્ય પ્રેમીઓને હર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી વાંચનાર તેમ જ લખનારની સંખ્યા દિન પર દિન વધતી જાય છે એ દેખીતું છે અને એ પરસ્પરની વૃદ્ધિ જ સાહિત્યની ઉન્નતિ સાધી શકવા સમર્થ થાય તેમ છે. વર્ષ દરમીઆન રચાએલાં પુસ્તકોમાં બાળકો માટેના સાહિત્યનો જથ્થો બહુ મોટો છે. આ સાહિત્યે છેલ્લાં દશ વર્ષમાં નહીં ધારેલી પ્રગતિ કરી છે. બાલસાહિત્ય વિવિધતાવાળું, આકર્ષક સ્વરૂપનું અને સમગ્ર દષ્ટિબિન્દુઓ વડે સરજાતું જાય છે. ભવિષ્યના માનવીઓ ઘડવાનું જે જવાબદારી ભરેલું કામ છે તે કામ આ સાહિત્યદ્વારા થાય છે તેથી તેના પ્રયોજકોને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. સાચી ઊર્મિવડે પ્રેરાઈને એ સર્વેએ આ કાર્ય ઉપાડી લીધેલું છે, અને તેનાં ફળ ગુર્જર બાળકોને ચરણે તેઓ હોંસથી ધરી રહ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઝોક કલ્પનાસૃષ્ટિ તરફથી વળીને કાંઇક વધારે વાસ્તવિકતા (matter of fact) તરફ ઢળ્યો જણાય છે અને તેને આ સમયનું ચિહ્ન લેખીએ તો ખોટું નથી. એક વર્ષનો ગાળો આવો સામાન્ય નિર્ણય કરવા માટે પુરતો નથી એ સ્વીકારવું જોઇએ છતાં દિશાનું સૂચન એટલામાં પણ થઈ શકે તેમ છે.

જોડણીના વિવાદગ્રસ્ત વિષય માટે સર્વમાન્ય ધોરણ તો થવું અશક્ય જણાય છે પરંતુ શાસ્ત્રીય ધોરણો બહુમતે ગ્રહણ કરી વિદ્યાપીઠનો સાર્થ જોડણી કોશ પ્રકટ થયો છે તેને આધારભૂત ગણવાની લેખક વર્ગને વિનંતિ કરવી અસ્થાને નહીં ગણાય. અમુક રીતે લખવાની ટેવ પડી ગયા પછી તેમાં ફેરફાર કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે છતાં એ કરવા જેવું છે અને જોડણીમાં સમરૂપતા આણવા માટે બીજો કોઇ માર્ગ નથી. છાપખાનાં-વાળાઓ પણ સારા પ્રુફ વાંચનારા રાખી આ કામમાં સહાયતા આપી શકે. નવી વાંચનમાળાઓ રચાય અગર ચાલુ વાંચનમાળાઓની નવી આ-વૃત્તિઓ છપાય ત્યારે તેમાં એક જ ધોરણની જોડણી રખાવવા પ્રયત્ન થાય તો ભવિષ્યની પ્રજા આપણા કરતાં ઓછી અરાજકતાથી લખતી થાય એવો સંભવ છે. આ સર્વ પ્રયાસો સાથે જ કરવા જેવા છે અને તે તરફ ભાષાપ્રેમીઓ પોતાનું લક્ષ દોરશે એવી ઉમેદ છે.

ગુજરાતનાં ઘણાં લેખકોની નામાવલી અને ચરિત્ર તથા ગ્રંથોનો નિર્દેશ બાકી છે. તેવાં સર્વ ભાઈબહેનોને પોતાની હકીકત લખી મોકલવા વિનંતિ છે તેમના સહકારથી જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી પોતાના આ પ્રકાશનને સંપૂર્ણ બનાવી શકશે.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ.

પ્રસ્તાવના

ત્રીજા પુસ્તકમાં ઝાઝો ફેરફાર માલુમ નહિ પડે; જો કે થોડાક નવીન તત્ત્વો ઉમેરવાની કાળજી રાખી છે. પરંતુ અનુભવપરથી એમ જણાયું છે કે તેનું આકર્ષણ કમી ન થાય તેમ એક રેફરન્સ પુસ્તક તરીકે તેની ઉપયોગિતા વધતી રહે એ તેની રચના ચાલુ રાખવા બહારના લેખકોના સહકાર અને મદદની અપેક્ષા રહે છે.

તેથી નવા નવા વિચાર અને દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થવાની સાથે તેના વિષયની વિવિધતા રસિક થઇ પડે.

અર્વાચીન વિદેહી ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળીનું કાર્ય હવે પછી હાથ ધરવામાં આવશે, અને તે ચરિત્રો બની શકશે ત્યાંસુધી પ્રમાણભૂત અને સારગ્રાહી કરવાનો પ્રયત્ન થશે.

બુદ્ધિપ્રકાશ ત્રૈમાસિક કરવામાં આવ્યું છે એટલે આગલા ત્રણ માસમાં જે નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તેની યાદી તેમાં આપવી એ વાચકની દૃષ્ટિએ વધુ સોઇકર થશે અને માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતા મહત્વના લેખોનો નિર્દેશ કરવામાં પણ એ જ રીતિ અનુકૂળ જણાશે.

છબીઓના સંબંધમાં એટલું જણાવીશું કે હમણાં બુદ્ધિપ્રકાશ (ત્રૈમાસિક) અંકમાં આપણા અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોની છબીઓ આપવાની શરૂઆત કરી છે. એ રીતે જતે દિવસે એક ચિત્રાવળી પુસ્તક તૈયાર થઇ જશે.

આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી—પ્રાચીન યુગ—અને એકસો ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોની માર્ગસૂચક સૂચી દાખલ કરી છે, તે ઉપયુક્ત નિવડશે.

પ્રકીર્ણ લેખોમાં માત્ર ત્રણ લેખો લેવાનું બની શક્યું છે; અને તે ફરી છાપવાની પરવાનગી આપવા બદલ હું તેના લેખકોનો આભાર માનું છું.

શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત આ વખતે "પુસ્તક શણગાર" વિષે લખનાર હતા; પણ તેને લગતી કેટલીક સાધન સામગ્રી મેળવવામાં વિલંબ થશે એમ જણાયાથી એમણે "પુસ્તકની જવાબદારી" એ વિષયપર એક લેખ નવેસર લખી આપ્યો છે અને ગ્રંથ અને ગ્રંથકારમાં આવતા એમના એ લેખોનું આકર્ષણ થોડું હોતું નથી, એમ મારે ઉપકારસહ સ્વીકારવું જોઇએ.

અંતમાં શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેનનો પુસ્તક પરિચય જેમ મુદ્દાસર તેમ પુસ્તકના હેતુનો ખરેખર સૂચક હોય છે અને તે પરિચય વખતોવખત લખી આપવા માટે હું એમનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછો છે.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ.
તા. ૧૩-૯-૧૯૩૨.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
સંપાદક.

અનુક્રમણિકા

સન ૧૯૩૧ ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વર્ષ પૂરૂં થતાં જ બીજે અઠવાડિયે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયલાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત સંખ્યા જાહેર કરવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ જાણીતાં અઠવાડિકપત્રો જેવાં કે, 'ઓબઝરવર', 'સન્ડે ટાઈમ્સ', 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન', વગેરેમાં તેમાંના મુખ્ય અને મહત્વના ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો પાસે વિષયવાર સમાલોચના કરાવે છે અને વર્ષના સાહિત્ય ફાલમાંની સુંદર કૃતિઓનો નામનિર્દેશ કરી તે પ્રતિ વાચકવર્ગનું ધ્યાન દોરે છે.

પ્રસ્તુત કાર્યમાં એ દેશોની પ્રકાશક મંડળીઓની સંગઠિત સંસ્થા ખાસ મદદગાર થઈ પડે છે. તેના તરફથી પુસ્તકોની સૂચી, કિમ્મત, પૃષ્ટ સંખ્યા, કદ, કેટલામી આવૃત્તિ વગેરે ઉપયુક્ત વિગતો સાથે, તૈયાર કરાવી બહાર પાડવામાં આવે છે. પુસ્તકોનાં પ્રચારકાર્યમાં, વેચાણ કરવામાં તે ઉપયોગી નિવડે છે; અભ્યાસીઓને તેમાંથી કિંમતી અને એકત્રિત માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અને સામાન્ય વાચકને, હજારો પુસ્તકોમાંથી પોતાને મન પસંદ, કયું પુસ્તક ખરીદવું કે વાંચવું તેની પસંદગી કરવામાં તે સહાયભૂત થાય છે.

આપણા પ્રાંતમાં પુસ્તક પ્રકાશકોની સંખ્યા હમણાં હમણાં સારી વધેલી છે; તેમાં લિમિટેડ—મર્યાદિત જવાબદારીવાળી રજીસ્ટર્ડ મંડળીઓ જૂજજાજ છે; ઘણાખરા પ્રકાશકો વૈયક્તિક, જાત જવાબદારીપર એ ધંધો ચલાવે છે. એમાંના કોઈ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય, જેમકે બાલસાહિત્ય તો ગાંડિવ પ્રેસ, કેળવણી વિષયક સાહિત્ય તો દક્ષિણામૂર્ત્તિ કાર્યાલય—ભાવનગર કાઢે છે. પણ આ સઘળામાં આપણે એક પ્રકારનું સંગઠ્ઠન કે પરસ્પર સહકાર દ્રષ્ટિએ એ ઘણું ઓછું માલુમ પડશે. ખરી રીતે હવે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

બીજી વ્યવહારૂ મુશ્કેલી એ છે કે ઘણાં પુસ્તકો બુકસેલરોને ત્યાંથી વેચાતા મળી શકતાં નથી; તે માટે ખાસુખા લેખક વા પ્રકાશકને લખવું પડે છે; તેમાં વળી તેમના ચોક્કસ કે પુરતા સરનામાના અભાવે મુશ્કેલી વધી પડે છે; અને તેમ છતાં એક બે પુસ્તકો ટપાલમાં મંગાવવાની હિંમત

કરીએ તો ટપાલના દર એટલા બધા આકરા છે કે ચાર આનાના પુસ્તક પર પાંચ આનાનું ખર્ચ ચઢે છે. આ સ્થિતિમાં મોટો ધનાઢ્ય પણ વી. પી. થી પુસ્તક મંગાવતાં ખચકાય; અને તેથી સર્વ છપાયલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનું કેટલીક રીતે અવ્યવહારૂ અને કઠિન થઇ પડે છે.

યુરોપાદિ દેશોમાં પ્રજાકીય પુસ્તકસંગ્રહો હોય છે; જેમકે ઈંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ, જ્યાં વાચકને દરેક પુસ્તક જોવા તપાસવાની સવડ હોય છે. ત્યાં કાયદાથી પ્રત્યેક પ્રકાશનની એકેક પ્રત, પછી તે ગમે તેટલી કિંમતી કે મોંઘી હોય, તેને પ્રકાશકે આપવી પડે છે અને તે સંગ્રહવાની અને સાચવી રાખવાની જવાબદારી તેના શિર પર નાંખેલી હોય છે. આપણે અહિં આવું કાંઈ સાધન કે વ્યવસ્થા નથી. છાપખાનાના કાયદાની રૂઇએ સરકારને બે પ્રતો ફરજિયાત ભરવામાં આવે છે; પણ તે કોઈ સ્થળે બધી સંગ્રહાઈ રહેતી હોય એવું જાણવામાં નથી; આ બેહુદી વ્યવસ્થા છે. વાસ્તવિક રીતે સરકારે એ પ્રકાશનો જે તે પ્રાંતની પ્રતિષ્ઠિત અને મુખ્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓને કાયમ સંગ્રહ માટે આપવાં જોઈએ. પ્રાંતિક સરકાર તરફથી એવું કોઈ પગલું લેવામાં ન આવે તો વડી ધારાસભાના હિંદી સભ્યોનું કર્ત્તવ્ય છે કે વડી ધારાસભામાં એકાદ ઠરાવ કે નવો ખરડો રજુ કરી, ચાલુ કાયદામાં એવો ફેરફાર કરાવે કે સરકારમાં ભરાતી પ્રતોમાંની એકેક પ્રત ઉપર મુજબ પ્રાંતવાર સાહિત્ય સંસ્થાઓને કાયમ સંગ્રહ માટે વહેંચવામાં આવે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલને આ મતલબનો ઠરાવ પણ પસાર કરેલો છે અને જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રીયુત નરસિંહ ચિંતામણ કેલકર આ જાતની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં આણનાર હતા એમ પણ અમે સાંભળ્યું હતું.

આ પ્રમાણેની યોજના આપણે મોડીવહેલી ઉપાડી લીધા વિના છૂટકો નથી; તેથી તે માટે સત્વર પ્રયાસ થાય એ અગત્યનું છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના પહેલા પુસ્તકમાં આ મુદ્દા પર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને ફરી તે પર ભાર મૂકવાનું કારણ એટલુંજ કે પ્રજાએ-પ્રાંતની સાહિત્ય સંસ્થાઓએ એ વિષે પ્રમાદ સેવવો જોઇતો નથી; તે માટે વ્યવસ્થિત હિલચાલ કરવી જોઇએ છીએ.

જેમને વર્ષનાં સમગ્ર પ્રકાશનોની સમાલોચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તેમને આ ઉણપ ખૂબ ખૂંચે છે અને એ વિષેની ફરિયાદ સાહિત્ય સભા

તરફથી કરેલાં સન ૧૯૨૯, સન ૧૯૩૦ અને સન ૧૯૩૧ નાં વાર્ષિક અવલોકનમાં એ પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય વિવેચકો શ્રીયુત રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે અને શ્રીયુત ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે કરેલી છે જ.

આ તો સાધન મુશ્કેલીનો ઉલ્લેખ થયો; પણ અવલોકનકારની મુશ્કેલીનો અંત એટલેથી આવતો નથી. એ પુસ્તકોની સંખ્યા એટલા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે કે તે સઘળાનો નામનિર્દેશ ફક્ત અનેક પાનાં રોકે; અને એ નીરસ નામાવલિ સામાન્ય વાચકને ન જ આકર્ષે; તેમજ એ સૌને પુરતો ન્યાય આપવાનું કાર્ય ઓછી જહેમતનું અને થોડું કઠિન નથી.

તેમાં વળી જે જાણવા જણાવવા જેવું હોય તે એક વાર કહેવાઈ ગયા પછી પાછળથી જેમને એ અવલોકન ફરી કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સ્થિતિ તો ખરેખર કફોડી થઈ પડે છે; એનું એજ પિંજણ કંટાળો ઉપજાવે.

તેથી ગત વર્ષના મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યના બનાવો અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો સહેજસાજ પરિચય કરાવવા પુરતો અમે ઘટતો પ્રયાસ કરીશું.

પ્રથમ આપણે વર્ષ દરમિયાન જે સાહિત્યકો સદ્ગત થયા એમના આત્માને અંજલી અર્પીશું.

પૃથુરાજ હ. શુકલ સાક્ષરોના ધામ નડિયાદના રહીશ હતા. જ્ઞાતે ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ હતા. કૉલેજ શિક્ષણ લીધું નહોતું. એમનું ઘાટીલું શરીર અને ભાલમાંનો કંકુનો તેજવર્ણો ચાંલ્લો એમના આકર્ષણમાં ઉમેરો કરતો. તેઓ ઉર્મિલ,ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરિત,નભમાંના તારાઓને પકડવા મથતા; પણ ક્રૂર વિધાતાએ એમના મનોરથોને સિદ્ધ થવા દીધા નહિ. એમનું પહેલું પુસ્તક 'ફુલપાંદડી' પ્રથમ પ્રકટ થયું ત્યારે ઘણાનું તે પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું; અને એમાંની નવીનતા અને ચમત્કૃતિ સૌને ગમેલાં. એ ગદ્ય કાવ્યોનો સંગ્રહ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ અને પ્રખર વિવેચક સર રમણભાઈના શુભાશિષ પામ્યું હતું; એ જ એનું સુંદર પ્રમાણપત્ર હતું. એ લખાણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું હતું અને એ ફૂલોની ફોરમ આહ્લાદિત જણાઈ હતી. એમની શક્તિ વધુ વિકસે અને ખીલી ઉઠે તે પહેલાં, "આરામગાહ" નામક એજ ઘાટીનું બીજું પુસ્તક જનતાને અર્પીને તેઓ પ્રભુધામમાં કાયમનો આરામ પામ્યા છે. એક ઉગતો, કોઠીલો નવજુવાન સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાંથી લુપ્ત થાય એ, ખરે, એક શોચનીય બનાવ છે.

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ અમદાવાદના સ્થાનકવાસી જૈન હતા. એક શિક્ષક તરીકે એમણે જીવન શરૂ કરેલું એમ કંઈક સ્મરણમાં છે. પછી મીલ સ્ટોરના વેપારમાં પડેલા અને સારૂં કમાયા હતા. છતાં એમણે એક શિક્ષકની પેઠે જીંદગીભર ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું. કેટલાંક વર્ષો સુધી "જૈન હિતેચ્છુ" નામનું માસિક એમણે એડિટ કર્યું હતું. જે કાંઈ લખાણ એમની કલમમાંથી નિકળતું તે નૈસર્ગિક, ચમકારા મારતું, સચોટ, ધારી અસર પેદા કરતું; અને એમાંના વિચારોની નવીનતા અને જે તે વસ્તુ–વિચારને તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં તેઓ રજુ કરતા તેથી તેના વાચકોમાં ખસુસ કરીને જૈનોમાં ખળભળાટ થતો. એમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો કે હૃદય કહે, અંતરનો અવાજ જે બોલે તે પ્રમાણે નિર્ભયપણે બુદ્ધિને અનુસરીને વર્તવું; અને એનું તારતમ્ય એમણે એમના એક પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં ગૂંથ્યું છે,

"હૃદય કહે તે કરવું, સજ્જન, હૃદય કહે તે કરવું,
વિચારીને જ વિચરવું, હો સજ્જન, ભય ત્યાગીને ફરવું;
આ કે પેલા સુણ્યા સિદ્ધાંતો માટે ન બાઝી મરવું,
શાસ્ત્ર અનુભવ અને તર્કને સમય મુજબ અનુસરવું."

જૈન કોમની અને ધર્મની સુધારણાના પ્રશ્નને એમણે પોતીકો કર્યો હતો, અને એમાં એમણે એટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી કે થોડાક સમય પર મળેલી જૈન કોન્ફરન્સના એમને પ્રમુખ નિમવામાં આવ્યા હતા. એમનો સઘળો ઝોક એક સિદ્ધાંત પ્રચારક અને સિદ્ધાંતવાદી તરીકે હતો; એથી કેટલાક નાખુશ પણ થતા છતાં એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે જૈન સમાજમાં એમણે નવીન ચેતન આણવા જબરદસ્ત પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમાં એમને કંઈક યશ પણ મળ્યો હતો. પરમાત્મા એમના આત્માને શાન્તિ આપો!

સંગીત વિશારદ ગણપતરાવ બર્વેનો નવીન ઉછરતી પ્રજાને ઝાઝો પરિચય નહિ હોય; પણ સન ૧૯૦૩–૧૯૦૪માં સ્વદેશી હિલચાલના દિવસોમાં એમણે અમદાવાદમાં જાહેર સભાઓમાં રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાઈ સંભળાવીને માતૃભૂમિ માટેનું મમત્વ અને પ્રેમ જનતામાં ઉત્પન્ન કર્યા હતાં; અને તે પહેલાં એઓ અવારનવાર બુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાતી વગેરે સામયિકોમાં લેખ પણ લખી મોકલતા હતા. પણ એમની કીર્તિ એમનાં સંગીત ગ્રંથો કાયમ રાખશે; નાદલહરી, શ્રુતિ સ્વરસિદ્ધાંત, ગાયન વાદન પાઠમાળા

વગેરે શાસ્ત્રીય પુસ્તકો ગુજરાતીમાં સંગીતપર લખીને ગુજરાતી સાહિત્યને એમણે ઉજ્જવળ તેમ સમૃદ્ધ કર્યું છે. જે ગણ્યાગાંઠ્યા મહારાષ્ટ્રીય બંધુ-ઓએ ગુજરાતી ભાષાની નિજ માતૃભાષાની પેઠે સેવા કરેલી છે, તેમાં એમનું નામ ગણાવું ઘટે છે.

એમનો જન્મ વડોદરામાં સં. ૧૯૨૯ના પોષ સુદ પાંચમના રોજ થયો હતો. ન્હાનપણમાં માતપિતાનું સુખ ગુમાવ્યું હતું. તેઓ કડીમાં પોતાની માસીની પાસે ઉછર્યા હતા. વડોદરામાં કલાભુવનમાં પ્રો. ગજ્જર પાસે થોડોક સમય શિક્ષણ લીધું હતું; પણ એમના જીવનનું મહત્વ કાર્ય સંગીત, એની તાલીમ તે પછી એમણે જાણીતા સંગીતશાસ્ત્રી પ્રો. મૌલાબક્ષ પાસે લીધી હતી; અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગંબરે સંગીત માટે દેશમાં જે લાગણી પ્રકટાવી, તેનાં બીજ પ્રથમ બર્વેએ નાંખેલાં જણાશે. વળી વધુ ખુશી થવા જેવું એ છે કે એમના પુત્ર પ્રો. મનહર બર્વેમાં પિતાના સર્વ ઉચ્ચ સંગીતના અંશો-સંસ્કાર ઉતરી ખીલી ઉઠ્યા છે, એ એમનો વારસો પ્રજાને ન્હાનોસુનો નથી.

તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ દમના વ્યાધિથી પ્રો. બર્વેનું નિધન નાગ-પોરમાં થયું હતું. મહારાષ્ટ્ર બંધુઓનો સંગીત માટેનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે; અને એ વાતાવરણ, સંસ્કાર ગુજરાતમાં જાગૃત કરવામાં સ્વર્ગસ્થ બર્વેનું કાર્ય પ્રશસ્ય લેખાશે.

શ્રીમન્નથુરામ શર્માનું અવસાન વર્ષ દરમિયાન ખચિત્ દુઃખદ ગણાશે. ધાર્મિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં એમણે પુષ્કળ પૂરૂં પાડયું છે; અને ગુજરાતી જનતામાં ધર્મની ભાવના દૃઢ અને સ્થાપિત કરવામાં એમણે મહત્વનું પણ સંગીન સેવાકાર્ય કર્યું છે.

તે સમજવાને આપણે ગયા સૈકામાં જડવાદના પ્રાબલ્યથી અને વૈજ્ઞાનિક વિચારની અસરથી જે એક પ્રકારની નાસ્તિકતા, ખાસ કરીને શિક્ષિત વર્ગમાં ઉદ્ભવી હતી, તેની નોંધ લેવી ઘટે છે; અને એ વિચાર-પ્રવાહ આગળ વધતો અટકાવવાને અને તેને યોગ્ય વલણ આપવાને સામી દિશામાંથી પ્રચારકાર્ય થવાની જરૂર હતી; અને તે કાર્ય આર્યસમાજ, થિઓસોફી અને પ્રાર્થના સમાજ, જેવી મ્હોટી સંસ્થાઓ અને શ્રીમન્નૃ-સિંહાચાર્ય અને શ્રીમન્નથુરામ શર્મા જેવા આચાર્ય પુરૂષોએ ધર્મની ભાવનાને ઉદ્દિપ્ત કરી, તેને બળ અને પોષણ આપીને, મજબુત બનાવી હતી, એમ ઉપકારસહ સ્વીકારવું જોઈએ.

વર્તમાન યુગમાં વિજ્ઞાનનું વલણ અગમ્યવાદ પ્રતિ વળ્યું છે, એમ આગેવાન વૈજ્ઞાનિકોનાં પુસ્તકોપરથી માલુમ પડે છે; તદુપરાંત જનતામાં ધર્મ માટેની વૃત્તિ હમેશ તીવ્ર રહેવાની; ભલેને પછી ધર્મને આચાર્યોની અને બ્રાહ્મણોની પ્રપંચજાળ તરીકે વગોવવામાં આવે. સમાજમાં તે એક જીવંત અને પ્રેરક બળ અચૂક રહેવાનું; માત્ર તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાની અગત્ય રહે છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધર્મસંસ્થા–church–જીવંત અને જાગતી છે, જો કે તેમાં મતમતાંતરો અનેક અને વિરોધી માલુમ પડશે; અને ત્યાં પ્રતિદિન એ વિષયપર ચિંતન અને અભ્યાસ ચાલુ રહી જે ધર્મસાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ જેમ તેમાંનું દૈવત વ્યક્ત કરે છે તેમ નૈસર્ગિક જળ પ્રવાહની પેઠે તેની અસર પૌષ્ટિક, સુખદાયી, આનંદવર્ધિની, પ્રબોધક અને ઉચ્ચગામી નિવડે છે; અનેકનાં જીવનોમાં તે સુખ અને શાન્તિ રેડે છે; અનેક વ્યગ્ર જીવોને તે આશ્વાસન આપે છે. એ લાભ થોડો નથી.

એની સરખામણીમાં આપણે અહિંની સ્થિતિ તપાસો ? આપણે ત્યાં નવું ચિંતન, ધર્મસાહિત્ય કેટલું અલ્પ પ્રગટ થાય છે ? પ્રાચીન પરંપરા તૂટતાં, હિંદુધર્મ અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડયો છે; માત્ર પ્રણાલિકા–બાહ્યાચાર ઉભો રહ્યો છે, પણ તેમાં નવી સ્ફૂર્તિ, પ્રેરણાબળ, નિયમન અને બોધ આપનારાં તત્ત્વો થોડાં જણાશે. અત્યારે નવી નવી શોધખોળોથી માનસિક વિકાસ ખૂબ થયો છે. તે સમયે જુનાં સત્યોને પરિસ્થિતિને અનુલક્ષી તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાની અગત્ય થોડી નથી.

તે કાર્ય–જો કે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય પુરતું–શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ બહુ સુંદર રીતે કર્યું હતું; અને એવો પ્રબલ પ્રભાવ પાડયો હતો કે હજારો સ્ત્રી પુરુષો એમના પ્રતિ આકર્ષાઈ એમના શિષ્યો થયા હતા.

આપણા શિક્ષણક્રમમાં વિદેશી રાજકર્ત્તાની તટસ્થ રહેવાની નીતિને લઈને ધર્મને શિક્ષણમાં સ્થાન નથી, એ અજુગતું છે; જીવનમાં એનું શિક્ષણ આવશ્યક છે. એ ઉણપ બહુ મોટા ભાગને સાલે છે; પણ તે પૂરી પાડવા સારૂ હજુ વ્યવસ્થિત પ્રયાસ કે સંગઠ્ઠન થયું નથી. પણ તે ઉણપ કંઈક અંશે દૂર કરવા શ્રીમન્નથુરામ શર્માની પ્રેરણા અને પ્રયાસથી ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનની સ્થાપના થઈ હતી; અને એ સંસ્થા દેશોન્નતિમાં કેટલી સહાયક નિવડી છે, એ દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી; પણ

શ્રીમન્નથુરામ શર્માનું નામ એ સંસ્થા સાથે સદા સંકળાયલું રહેશે એ ઓછું આનંદદાયક નથી.

સ્વર્ગસ્થ કાંટાવાળાનું સ્મરણ થતાં ડૉ. સેમ્યુઅલ સ્માઈલ્સનાં પુસ્તકો, 'કર્ત્તવ્ય', 'સદ્વર્તન', 'જાત મહેનત', વગેરે, જેમાં ઉદ્યમી, સ્વાશ્રયી, ચારિત્રવાન અને મહત્વાકાંક્ષી પુરુષોનાં વૃત્તાંતો બહુધા આપેલાં છે, તેમાંના એકનીપેઠે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; અથવા તો એમ સૂચવવાનું મન થઇ આવે છે કે પ્લુટાર્કનાં પ્રસિદ્ધ જીવનચરિત્રોની પેઠે એમનું અને સ્વર્ગસ્થ ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ બંનેનું ચરિત્ર એક સાથે અવલોકાય. એ બેમાં ઘણું સામ્ય તેમ ભિન્નતાના અંશો મળી આવશે; અને તે મનનીય થઈ પડશે. બંને ઉમરેઠના વતની હતા. એક જ ખડાયતા જ્ઞાતિના; પણ ચુસ્ત સમાજસુધારકો અને તે કારણે જ્ઞાતિ ત્રાસના ભોગ થઈ પડેલા પણ વીર પુરુષો તરીકે મક્કમ રહ્યા હતા. બંનેએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠા અને નામના મેળવ્યાં હતાં; એક જાહેર પુરુષ તરીકે, ખેડુતોનો અને જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન પોતાનો કરી લઈ સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, જ્યારે બીજાએ એક કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર તરીકે બહોળી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી; કેળવણી ખાતામાં વિદ્યાધિકારીના હોદ્દે પહોંચ્યા હતા અને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.

એઓ સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરના અંગત સ્નેહી હોઇને એમના નિકટ પરિચયમાં અમે આવ્યા હતા અને પરિષદ મંડળ સ્થાપ્યા પછી એમની સાથે કામ કરવાના અનેક પ્રસંગો સાંપડયા હતા. તે વખતે એમના હૃદયની સરલતા, જીવનની સાદાઈ પણ સંસ્કારી વાતાવરણભરી અને સાહિત્ય માટેનો નૈસર્ગિક પ્રેમ વ્યક્ત થતો અનુભવ્યો હતો અને એ બધાની સમગ્ર છાપ એવી પડતી કે એમની પાસે સહજ માનપૂર્વક નમી પડાતું; અને એમને જોતાં એમ પ્રતીતિ થતી કે દેશની સંપત્તિ અને સામર્થ્ય, ડૉ. સ્માઇલ્સ કહે છે તેમ, મોટા લાવલશ્કર અને મજબુત કોટકિલ્લામાં નહિ પણ તેના ચારિત્ર્યવાન પુરુષોમાં સમાયલું છે. એમનું "આત્મ વૃત્તાંત" બહાર પડશે ત્યારે વાચક જોઈ શકશે કે એ અભિપ્રાયમાં કેટલું તથ્ય રહેલું છે."

એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશી હતી; કોઈ ક્ષેત્ર બાકી છોડયું નહોતું. કેળવણી, સાહિત્ય,સમાજસુધારો વગેરે ક્ષેત્રોમાં એમનું કાર્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. એવુંજ ઉપયોગી કાર્ય લુણાવાડાના દિવાન નિમાયા ત્યારે એમણે ખેતીવાડીની સુધારણાર્થે ઉપાડી લીધું હતું. સ્વદેશી ઉદ્યોગ માટેનો એમનો પ્રેમ એઓ રાજકોટમાં હતા

ત્યારનો નજરે પડે છે; અને કાપડમિલ સ્થાપવામાં એ જ વૃત્તિ પ્રાધાન્ય-પણે હતી. બાલસાહિત્યને પણ એમણે વિસાર્યું નથી; અને મોટી જૈફ વયે "ટચુકડી સો વાતો"ના લાગલાગટ પાંચ ભાગો લખીને એમણે સૌને હેરત પમાડયા હતા. એમની યાદદાસ્ત કેટલી પ્રબળ હતી અને માહિતી–સાધન-ભંડાર–વિપુલ હતો તેનું એ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. વળી ખાસ ખુશી થવા જેવું એ છે કે જે કાર્યમાં એ પડયા હતા તે સર્વમાં એમણે યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો; બે પૈસા મેળવ્યા હતા; અને સુખ સંપત્તિમાં, આનંદમાં અને યશકીર્ત્તિ સાથે વાડીબંગલા અને મ્હોટો વસ્તાર મૂકીને તેઓ પ્રભુ ધામમાં પધાર્યા છે.

સાહિત્ય પરિષદને રૂ. ૧૦,૦૦૦/–આપીને એમણે સાહિત્ય માટેનું મમત્વ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું હતું. એમના સુપુત્રોએ 'કાંટાવાળા પારિતોષિક'ની યોજના રચીને એટલુંજ સુંદર કાર્ય કર્યું છે, જે એમની યશસ્વી અને ઉજ્જવળ કારકીર્દીના મેરુરૂપ થઈ પડશે.

શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવે સાહિત્ય માર્તન્ડનો ચંદ્રક આપીને પહેલવહેલું તે માન સ્વર્ગસ્થ કાંટાવાળાને આપવામાં કંઇક દૂરદર્શીપણું દાખવ્યું હતું. એ માન એકલું એક વફાદાર પ્રજાજન તરીકે નહોતું; પણ એમાં સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાની કદર રહેલી છે.

કાંટાવાળા પારિતોષિકમાં પણ એ જ ધોરણે ગુજરાતી ગ્રંથકારનું સન્માન કરવાનો આશય રહેલો છે; અને સદરહુ સ્મારક-સંભારણું સ્વર્ગસ્થનું નામ જીવંત રાખશે તેમ તે સાહિત્ય પ્રગતિને ઉપકારક થશે એમ અમારૂં માનવું છે.

સન ૧૯૨૫ કે તે અરસામાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ઉત્તમ નવલકથાના લેખકને રૂ. ૫૦૦/નું પારિતોષિક એક મિત્ર તરફથી આપવાની જાહેરાત પ્રથમ કરી હતી; તે યોજનાનું પછી પરિણામ શું આવ્યું તે અમારા જાણવામાં નથી પણ સન ૧૯૨૮ માં ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના-સંચાલક શ્રીયુત મોતીભાઈ નરસીભાઈ અમીને "પુસ્તકાલય પર્વણી" ઉજવ-વાના સંબંધી સૂચના મંગાવતા, પર્વણીના પ્રસંગે જે લેખકનું પુસ્તક ઉત્તમ માલુમ પડયું હોય તે જાહેર કરી, તેમનો કોઈક રીતે સત્કાર કરવા વ્યવસ્થા થવા અમે જણાવ્યું હતું; અને એ વિચારને અમલમાં મૂકવા તે અરસામાં શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, એમની લોક સાહિત્યની સેવાર્થે અર્પવામાં આવ્યો હતો.

સદરહુ રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં અમે એકજ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે અને તે એ કે જે વિષયો માટે સ્વર્ગસ્થને પક્ષપાત હતો; અને જેના અભ્યાસ, સંશોધન અને સંગ્રહાર્થે તેઓ ખાસ મમત્વ ધરાવતા હતા; વળી એમનું કાર્ય વ્યક્તિગત રહેતું નહિ પણ સંસ્થારૂપ નિવડી નવી કાર્ય પ્રણાલિકા સ્થાપતું; એ દૃષ્ટિએ જેમની સાહિત્ય સેવા, માત્ર વ્યક્તિગત નહિ રહેતા; વિસ્તરેલી અને પરંપરા ઉભી કરતી હોય એવા બુદ્ધિમાન–સાહિત્યકારો, શ્રીયુત મેઘાણી, શ્રીયુત ગિજુભાઇ, શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ અને શ્રીયુત વિજયરાય વૈદ્ય–એઓને આ ચંદ્રક આજ સુધીમાં અપાયો છે અને સન ૧૯૩૨ નો ચંદ્રક રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇને એમની ઉત્કૃષ્ટ સામાજિક નવલકથાઓ માટે આપવાનું નક્કી થયું છે.

રણજીતરામ સ્મારક ફંડના નાણાં એ ચંદ્રક આપતાં આ વર્ષે ખલાસ થશે; પણ સંતોષ પામવા જેવું એ છે કે એ પ્રણાલિકા તુટશે નહિ; એનું સ્થાન કાંટાવાળા પારિતોષિક લેશે. એ યોજના–સ્મારક પાછળ જે હેતુ રહેલો છે તે સ્તુત્ય અને આવકારપાત્ર છે.

જાણવા જેવા સાહિત્યના બનાવોમાં અમે માત્ર બેનો ઉલ્લેખ કરીશું. નડિયાદમાં ભરાયલી દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને મુંબાઇમાં તેમ જુદા જુદા મોટા શહેરો જેવાં કે, અમદાવાદ, સુરત, મદ્રાસ વગેરેમાં ઉજવાયલો ખબરદાર કનકોત્સવ.

દશમી સાહિત્ય પરિષદ વિષે સન ૧૯૩૨ના બુદ્ધિપ્રકાશના જાન્યુઆરી અંકમાં અમે વિસ્તારપૂર્વક અમારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે; એટલે ફરીને એ વિષે વધુ નહિ લખીએ. પણ એટલું ઉમેરીશું કે પરિષદ મંડળ જેના પર હવે બધી જવાબદારી આવેલી છે, તે પૂર્વવત્ નવો કાર્યક્રમ યોજી, તે અમલમાં મૂકવા બનતી તજવીજ કરે; એટલુંજ નહિ પણ એવી પરંપરા અને પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે કે તે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાની એક મુખ્ય અને મહત્ત્વની સાહિત્યસંસ્થા થઇ પડે. સાહિત્ય સંસદના જનકને પરિષદ મંડળને ફ્રેન્ચ એકેડેમી કે બ્રિટિશ સાયન્સ એસોસિએશન જેવું પ્રગતિમાન અને સન્માનિત કરવું એ કાર્ય સુલભ અને સાધ્ય છે; અને તે એના સુકાની શ્રીમુનશીની મહત્ત્વાકાંક્ષાને અનુકૂલ છે; એવું એમનામાં બુદ્ધિ સામર્થ્ય અને પ્રતિભા છે.

ખબરદાર કનકોત્સવને સાહિત્ય સંમેલનની ઉપમા આપી શકાય. સાહિત્ય પરિષદનો આશય સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ અને સાહિત્ય

સંવર્ધનનો છે, તેમ આપણા પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારોનું સન્માન કરવામાં આપણે એમના ગુણોનું, સુંદર સાહિત્ય કાર્યનું અને ઉત્કૃષ્ટ સેવાનું અવલોકન કરીએ છીએ, એમના પ્રતિની આપણી કૃતજ્ઞતા દાખવીએ છીએ; અને એ પ્રથા સર્વથા યોગ્ય અને અનુકરણીય જણાશે.

શ્રીયુત ખબરદારનાં પુસ્તકો સંખ્યામાં ઝાઝાં તેમ કવિત્વ ગુણમાં ઓજસ્‌વાળાં અને પ્રાસાદિક છે. કુદરતમાંથી તેઓ પ્રેરણા મેળવે છે; અને તેનું નિયમન બળ પ્રભુદર્શનમાંથી પ્રાપ્ત થયલું છે. નીતિપ્રધાન એમની કવિતા છે. તે આપણને કુદરતનું દર્શન કરાવે છે તેમ પરમાત્માનું સ્મરણ કરાવી, ઉન્નત પથે દોરે છે; તેથી તેનું વાચન પ્રોત્સાહક, સ્ફૂર્તિદાયક અને પ્રેરણાત્મક થઇ પડે છે. મહિનાના મહિના તેઓ પથારીવશ વ્યાધિથી પીડિત રહે છે; છતાં સરસ્વતી–કાવ્યદેવીની ઉપાસના તેમને આશ્વાસન આપનારી અને સુખદાતા નિવડે છે. વ્યથાભરી મનોદશામાં અને દુઃખમાં તેઓ પ્રભુમાં મગ્ન રહે છે અને એજ તેમને જીવનબળ અને આનંદ અર્પે છે; અને એ સુખમાં પોતે એકલા નહિ રાચતાં, સુંદર કાવ્યો રચીને આપણ સૌને તેમાં સમભાગી કરે છે.

બીજી રીતે પણ એમની સેવા પ્રશસ્ય લેખાવી જોઈએ. પારસી બંધુઓનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસમાં હિસ્સો મ્હોટો છે. જીવનના ઘણાખરા ક્ષેત્રોમાં તેઓ અગ્રેસર અને સાહસિક માલુમ પડશે. પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું કાઢવાનું માન એક પારસીભાઈને છે, અને હાલ પણ મુંબાઈનાં ત્રણ ગુજરાતી દૈનિક વર્તમાનપત્રો એમના હસ્તક છે. વળી વાર્તાના રસિયાઓને એમનાં માસિકો 'ફુરસદ' અને 'ગપસપ' વિના ચેન પડતું નથી. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, નાટક, ભાષા શાસ્ત્ર, નવલકથા, વર્તમાનપત્ર એમાંનો કોઇપણ વિષય આપણે લઈશું તો તેમાં નામાંકિત પારસી નામો આપણું ઝટ લક્ષ ખેંચશે. મલબારી, કાબરાજી, મર્ઝબાન, તાલીઆરખાન, કરકરીઆ, જીવનજી મોદી, સોરાબજી દેસાઈ, પાલનજી દેસાઈ, મિનોચર હોમજી, માદન, પાલમકોટ, વીમા દલાલ, વાડીઆ, તારાપોરવાલા, હોડીવાલા, સંજાણા વગેરે નામો જેમ પરિચિત તેમ માનને પાત્ર છે; અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં દાદાભાઈ, ફીરોઝશા મહેતા, દિનશા વાચ્છાનું હમેશ આભારપૂર્વક સ્મરણ થયા કરશે.

પારસી ગુજરાતી માટે કેટલાક વિદ્વાનોને વાંધો છે અને તે વાસ્ત-

વિક છે; પરંતુ પરસ્પર સહકાર અને સહાયતાથી એ મુશ્કેલીનો ઉકેલ થઈ શકે એમ છે; અને એ દિશામાં શ્રીયુત ખબરદારનું કાર્ય અને સેવા માર્ગદર્શક તેમ અનુકરણીય થાય એવાં છે; અને એમનું જાહેર સન્માન થયું તે પ્રસંગે એમણે એક બે સભાઓમાં એ વસ્તુ–ભાષાની શુદ્ધિપરજ ભાર મૂક્યો હતો અને તે માર્ગે અનુસરવા પોતાના પારસી બિરાદરોને સલાહ આપી હતી. સ્વર્ગસ્થ મલબારીનું કાર્ય એ દિશામાં માર્ગદર્શક હતું; અને શ્રીયુત ખબરદારનાં કાવ્ય નીચે નામ મૂકવામાં ન આવે તો કોઈ એમ ન કહી શકે કે એ એક પારસીની કૃતિ છે; એટલાં તે શુદ્ધ ભાષામાં અને શૈલીમાં છે; અને વિચાર અને ભાવના, કલ્પના અને ઉપમા પણ એક ગુજરાતી હિંદુ કવિ કે લેખકને જેબ આપે એવી નજરે પડશે.

એમના છેલ્લા પુસ્તક 'દર્શનિકા'માં, જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નો ચર્ચી, એઓ આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવે છે; અને તે ખરેખર એક કિંમતી કાવ્ય પુસ્તક છે, જેનું નિરાંતે વાચન અને અભ્યયન થવું ઘટે છે.

ગુજરાતી પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ 'ગુણવંતી ગુજરાત' નામક એમના સુલલિત રાસમાં સારી રીતે ઝળકી ઉઠે છે અને એમણે બીજું કાંઈ લખ્યું ન હોત તોપણ તે એક કાવ્ય લખ્યાથી એમનું નામ સ્મરણીય રહેશે.

શ્રીયુત ચન્દ્રશંકરે પ્રથમ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણ મહોત્સવ અને બીજો આ શ્રીયુત ખબરદારનો કનકોત્સવ સ્થળે સ્થળે ઠાઠમાઠથી ઉજવવાની સુવ્યવસ્થા કરી, એમની ગુણગ્રાહકતાનું સરસ દર્શન કરાવ્યું છે; અને ગુજરાતી જનતાને કર્તવ્યપરાયણ કરી છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એઓ હવે પ્રો. બલવન્તરાયના સન્માનાર્થે એક સમારંભ યોજે. ગુજરાતે એ પ્રખર વિદ્વાન અને વિવેચકને પુરતો ન્યાય આપ્યો નથી. એ ખામી જલદી પુરાવાની અમને જરૂર દિસે છે.

ગુજરાતી પુસ્તકો પહેલાં કરતાં સંખ્યામાં પુષ્કળ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેમાંના વિષયો તેમજ વસ્તુસંકલના વિધ વિધ પ્રકારના અને નવીન હોય છે. એ પુસ્તકોમાં અનુવાદનું પ્રમાણ જો કે જોઈએ તેટલું હજુ ઘટયું નથી તોપણ સંતોષકારક બિના એ છે કે સ્વતંત્ર આલેખનનો પ્રયાસ દિન પ્રતિદિન વધતા અને સુધરતા જાય છે. એ નવી કૃતિઓમાં વિચાર પ્રતિપાદનની શૈલી પ્રવાહી, રોચક અને બલિષ્ઠ જણાય છે અને તેથી ભાષા સરલ છતાં વિષયને અનુરૂપ ભારવાળી, વિધવિધ ભાવો અને લાગણીના

છાયારંગ અને અર્થ કલાયુક્ત વ્યક્ત કરતી; અને વિકાસ પામતી જાય છે. મણિલાલ, મનઃસુખરામ અને ગોવર્ધનરામના ગદ્યને ધુમકેતુ, મેઘાણી અને મુનશીના ગદ્ય સાથે સરખાવશો તો એ બંને શૈલી વચ્ચે કેટલું અંતર પડયું છે અને તેમાં કેટલો વિકાસ અને પ્રગતિ થઈ છે, તેનું પરિમાણ કાઢી શકાશે.

બીજું એક ખેંચાણકારક તત્ત્વ તે પુસ્તકોનું મુદ્રણ કામ છે. નવજીવન પ્રેસ અને કુમાર કાર્યાલયે એ દિશામાં સારો દાખલો બેસાડયો છે; ટાઈપની પસંદગી, તેની જુગતીબંધ ગોઠવણી, પ્રમાણબદ્ધતા, દેખાવ, વગેરે જેમ બને તેમ કલામય કરવા પ્રયત્ન થાય છે; અને પુંઠાની ડિઝાઈન પણ રંગીન અને સુશોભિત કરવા તેમ પુસ્તકનું આકર્ષણ વધારવા ઓછી કાળજી લેવાતી નથી.

છતાં એવો એક સાહિત્ય વાચકવર્ગ અસ્તિમાં છે, જે એમ માને છે કે આપણા સાહિત્યમાં સંગીનતા વધી નથી; માત્ર સ્વ-ભાન વધ્યું દિસે છે. શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને અધ્યયન પાછળ જે સમય અપાવો જોઇએ તેનો અભાવ જણાય છે; અને જીવનને પ્રેરક બળ અર્પે, ઉન્નત પંથે પ્રેરે એવા સાત્વિક અંશોની તેમાં ખામી છે.

એક વર્ષના સાહિત્યના ફાળ પરથી ઉપરોક્ત દલીલોનો સામો અને યોગ્ય રદીઓ નજ આપી શકાય; તે માટે વાસ્તવિક રીતે એક યુગનું વા એક દશકાનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રકાશન જોવું, તપાસવું જોઇએ.

એ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દામાં અમે નહિ ઉતરીએ; પણ એ તો ખરૂં છે કે કેટલાક ક્ષેત્રોમાં આપણે હજુ ચંચુપાત કર્યો નથી. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સાવ અણખેડાયલું પડયું છે. એ દોષમાંથી કેટલીક વ્યવહારૂ અડચણોને લઇને લેખકવર્ગ છટકી શકશે અને તે માટે કેટલેક અંશે આપણી શિક્ષણ-પદ્ધતિ ગુન્હેગાર છે; પરંતુ આપણા ઇતિહાસ માટે જે ઉદાસીનતા સેવાય છે તે ખચિત અક્ષમ્ય છે. આપણા એ પ્રમાદના કારણે કેટલાંયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનો દરરોજ વધુને વધુ નાશ પામતાં જાય છે. ફૉર્બસ અને ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પછી ગુજરાતે એ વિષયમાં કેટલી ગતિ કરી છે? તેના મુકાબલે અન્ય પ્રાંતોની પ્રગતિ નિહાળો. મહારાષ્ટ્ર તેમાં અગ્રસ્થાને છે; કલકત્તા યુનિવર્સિટી, મદ્રાસ યુનિવર્સિટી, પંજાબ યુનિવર્સિટી, અને નવી નિકળેલી આંધ્ર યુનિવર્સિટીએ એ વિષય પ્રતિ દુર્લક્ષ કર્યું નથી. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં શ્રીયુત જયસવાલના નેતૃત્વ નીચે બિહાર અને ઓરિસ્સા

રિસર્ચ સંસ્થાઓ હેરત પમાડનારી પ્રગતિ કરી છે. ગુજરાત કંઇ કરી બતાવશે? ગયા ડિસેમ્બર માસમાં મુંબાઇમાં પહેલી ઇતિહાસ પરિષદ મળી હતી, તેમાં ગુજરાતીઓનો ફાળો કેટલો હતો? ગુજરાતના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષે કેટલા નિબંધો રજુ થયા હતા? દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર, પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવ, પ્રો. કોમિસરિયટ, શ્રીયુત ગિરિજાશંકર આચાર્ય, રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, મી. ડિસકલકર, રા. માનશંકર જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ આપણે અહિં છે; માત્ર સંગઠન અને સહકારની આવશ્યકતા છે. શ્રી ફૉર્બસ સભા એ કાર્ય ઉપાડી લેશે? અને તેને સાથ આપનાર વર્ગ મ્હોટો મળશે. ગુજરાતના ઈતિહાસ માટે એના સ્થાપક શ્રી ફૉર્બસે ઘણું અને સંગીન કાર્ય કર્યું છે. એના પુસ્તકભંડારમાં સાધનસામગ્રી મોટા જથામાં છે; તેનો ઉપયોગ થવો ઘટે છે. એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા બહોળી છે અને તેની સંપત્તિ પણ થોડી નથી. જરૂર છે ફક્ત એ વિચારને વ્યવસ્થિત રીતે અને યોજના પૂર્વક ગતિમાં મૂકવાની; એ સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સદરહુ કાર્યને ઉપાડી લે.

વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયલાં સઘળાં પુસ્તકોનું દિગ્દર્શન અમે નહિ કરીએ. સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રીયુત ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે એ કાર્ય સારી રીતે કરેલું છે; વાસ્તે અમે સમગ્ર અવલોકન ફરી નહિ કરતાં પાંચ સાત મુખ્ય મુખ્ય અને મહત્વનાં પુસ્તકો પસંદ કરી તે પ્રતિ વાચક બંધુનું ધ્યાન દોરીશું.

આધુનિક કવિતાનો પરિચય કરાવતું પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર સંપાદિત 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' નામક પુસ્તક સાહિત્યરસિકોમાં ઠીક ચર્ચાયું હતું; અને એક કરતાં વધુ કારણે એ પ્રસિદ્ધિ આવકારપાત્ર નિવડી હતી. કાવ્યગુચ્છના (anthology) જે લાભ હોય છે તે એમાં છે જ; પણ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે નવા અને ઉછરતા કવિઓની કૃતિઓને સમભાવપૂર્વક અવલોકીને અને એમાં તેને ઘટતું સ્થાન આપીને, તેમનો વાચક બંધુને પરિચય કરાવ્યો છે અને તેની વાજબી કદર કરી છે તે યોગ્ય થયું છે; અને ઘણાને એ તત્ત્વ ગમ્યું છે. નવી કવિતામાં પ્રાસની ઝડઝમક કે અલંકારોની ચમત્કૃતિ આપણને વખતે નહિ જડે, તેમ એમાં વ્યર્થ શબ્દાલંકાર કે શબ્દોની ખેંચતાણ પણ નહિ હોય. ઉલટું એમાં જે પ્રકારનું

ભાવમિશ્રણ લાગણી અને વિચારનું ક્રમબદ્ધ નિરૂપણ, અર્થનું પ્રાબલ્ય નજરે પડે છે તે સ્ફૂર્તિદાયક, આહ્‌લાદક અને આત્માને સ્પર્શતું હોય છે; તેમાંનું કુદરતનું વર્ણન અને જીવનની સમીક્ષા એ સર્વ રુચિકર નિવડી, આપણને તે સૃષ્ટિના સર્જનહારનું મનોગમ દર્શન કરાવે છે. તેથી એ નવાં કાવ્યોનું વાચન વધુ પસંદ પડે છે અને તે, જૂની કવિતા કરતાં ચઢિયાતાં લાગે છે.

આ સંગ્રહની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે આ કવિતાને કેવી રીતે વાંચવી, તેની ખૂબીઓ જાણવી, તેની યોગ્ય પરીક્ષા અને તુલના કરવી, તેનું હાર્દ સમજવું, એ સઘળા મુદ્દાઓ સવિસ્તર અને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન વિભાગમાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. પ્રો. ઠાકોર જેવા સમર્થ વિવેચક અને વિદ્વાનના હાથે એ પૃથક્કરણ અને વિવરણ થયું છે, એ તેનું મહત્વનું અંગ છે. સંભવ છે કે એમના અભિપ્રાય સર્વગ્રાહ્ય ન થાય. એમના વિવેચનમાં ક્ષતિઓ હશે; એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ દોષવાળું જણાશે; છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પરિચય કરવા સારૂ તે એક મજેનો કાવ્યસંગ્રહ છે; અને અભ્યાસીઓને તે માર્ગદર્શક થઈ, એક ગુરુની ગરજ સારશે. આવું એક કિમતી કાવ્યગુચ્છ ગુંથી આપણને આપવા માટે આપણે સૌ પ્રો. બલવન્તરાયનો હાર્દિક ઉપકાર માનીશું.

ગુજરાતી ગદ્યપદ્યમાંથી ઉત્તમ અને જુદી જુદી લેખનશૈલીના નમુનાઓની પસંદગી કરીને હમણાં હમણાં માધ્યમિક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાંચવા સારૂ ચાર પાંચ સંગ્રહો બહાર પડયા છે. તેના ગુણદોષ વિષે અમે અહિં કાંઈ કહેવા ઈચ્છતા નથી, પણ માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એ પ્રકારનું વાચન ઈષ્ટ છે કે કેમ, એ મુદ્દો વિચારાવો જોઈએ છીએ. અમારૂં માનવું છે કે વિધવિધ પ્રકારના અને જુદા જુદા લેખકોના એક બે નમુનાઓથી વિદ્યાર્થીઓના મન પર જોઈએ તેવી સબળ છાપ પડતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન વિચાર અને વસ્તુનિરુપણથી એમનું મન વ્યગ્ર બની, તેથી પડતી છાપ, અસ્પષ્ટ અને ગુંચવાવનારી નિવડે છે; તેથી એક સળંગ કાવ્ય કે એક આખું ગદ્ય પુસ્તક પાઠયપુસ્તક તરીકે પસંદ થાય એ વધુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અગાઉ સામળકૃત પદ્માવતીની વાર્તા, નળાખ્યાન કે હુન્નરખાનની ચઢાઇ જેવાં કાવ્યો વગેરે વંચાતાં તેની સારી અસર થતી એવું અમારૂં સમજવું છે પણ એ વિષે કેળવણીકારોને ચર્ચા કરવાનું સોંપીશું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું "સંઘમિત્રા" નાટક એમની પુત્રીના દુઃખદ મૃત્યુમાંથી જન્મ્યું છે. એમાં ભાઈબ્હેનના સુખદ પ્રેમની વસ્તુ ગુંથવા પ્રયાસ થયો છે. એવાં ચિત્રો આપણા સમાજમાં વિરલ છે એમ બતાવાયું છે; પણ આપણે વિસરવું જોઈતું નથી કે આર્યસંસારે બળેવના શુભ પર્વ રક્ષાબંધન યોજીને અને કાર્તિક સુદ દ્વિતીઆ, ભાઈબીજના દિવસે, બ્હેનભાઇને નિમંત્રવામાં એજ ભાવને સારી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે.

કવિશ્રીને આ પ્રસંગ એક નિમિત્ત માત્ર બને છે; નહિ તો એમનો આશય અત્યારના યુદ્ધપીડિત જગતને અહિંસાનો પાઠ પઢાવીને, તેમને સુલેહશાન્તિના–ભ્રાતૃભાવના અને પ્રેમના માર્ગે વાળવાનો જણાય છે. આખાય નાટકમાં આપણે તપાસીશું તો જણાશે કે એ મુખ્ય પાત્રો ગૌણ ભાગ લે છે; વસ્તુતઃ અશોકનો સંદેશો બાવીસસેં વર્ષ પૂર્વેનો ફરી પ્રબોધવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાય છે; અને હાલની પરિસ્થિતિમાં તે ઉચિત હતું. તેના પ્રયોજનમાં મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાનું ધર્મોપદેશ કરવા સિંહલદ્વીપ પ્રતિગમન કરવું એ ઐતિહાસિક પ્રસંગ એમની શોકગ્રસ્ત મનોદશાને બંધબેસતો થઈ પડે છે અને એ પ્રસંગની આસપાસ મુખ્ય વસ્તુ–વિષય અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આખોય પ્રસંગ જેમ જગતના ઇતિહાસમાં અજોડ છે તેમ શાન્તિમય ધર્મપ્રચારાર્થે એ કાર્ય એટલુંજ અલૌકિક છે એમ કહેવું પડશે.+

મહાત્માજી મનુષ્યને નિર્ભય બનાવી, અહિંસાનો ઉપદેશ સમસ્ત જગતને આપી રહ્યા છે; એનું સમર્થન થતું, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણને આમાં માલુમ પડશે.

પૂર્વે નહિ થયલા એવા સંગઠિત પ્રયાસો હાલમાં જગતમાં સુલેહશાન્તિ પાથરવાને થઈ રહ્યા છે; અને એ વિચારને પોષક અને ઉત્તેજિત કરનારૂં એક ખંડ કાવ્ય શ્રીયુત ઉમાશંકર જોષી રચિત ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયું છે, તેની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે. એનું નામકરણ "વિશ્વશાન્તિ"

+સરખાવો :—"One was only to reflect that if the western world had been Buddhist, instead of nominally Christian, there would have been no World War to realise how inevitable is the immorality of the poem, (The Light of Asia by Sir Edwin Arnold) which so finely portrays the noble and gentle earth life and the divine doctrines of the Buddha." [20th August 1932—The Indian Social Reformer, Emerson Arnold.]

આખાય કાવ્યની વસ્તુનું સૂચક છે; અને એ વિષયનું બહુ સ્પષ્ટ રીતે, વિચારપૂર્વક, ક્રમસર આલેખન થયું છે, જે વાંચતાં આપણા મનપર તેની પ્રબલ છાપ પડે છે. વસ્તુનું મહત્વ લક્ષમાં આવે છે અને એમ પ્રતીતિ થાય છે કે જગતનો ઉદ્ધાર–ઉત્કર્ષ અહિંસામાં–શાન્તિમાં રહેલો છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાને જીસસ ક્રાઇસ્ટે આનું મૂલ્ય વ્યક્ત કર્યું, સમજાવ્યું હતું; અને એકજ પિતાની સમસ્ત પ્રજા–પુત્રો છે; અને સૌ ભાઈઓ છે માટે પ્રેમથી સૌએ જોડાઇ રહેવું ઉચિત છે પણ એ ઉપદેશ વેરાનમાં રુદન જેવો નિષ્ફળ નિવડયો છે, એ છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધે પુરવાર કર્યું છે; તેમ છતાં મનુષ્યની પ્રભુમાં શ્રદ્ધા ઓસરતી નથી. તે દઢતાપૂર્વક માને છે કે એક દિવસ જગતમાં જરૂર શાંન્તિ પ્રવર્તશે; સર્વત્ર સ્નેહ અને ભ્રાતૃભાવ પથરાઈ રહેશે. જુઓ, આપણને કવિ ઉમાશંકર એ વિષે શું શીખવે છે:

" હૈયે હૈયાં પ્રેમગાને જગાવી,
પ્રજા પ્રજા હાથમાં હાથ ગૂંથી,
ને સ્કંધે સ્કંધ સંપે મિલાવી,
ગજાવીએ સૌ જગડંબરે ઊભી:
'માનવી પ્રકૃતિ, સૌને वसुधैव कुटुम्बकम् ।'
ને એ જશે શબ્દ અનંત વીંધી,
જ્યાં ઘૂમતી કોટિક સૂર્યમાલા,
જ્યાં શાંતિના રાસ ચગે રસાળા,
यत्रैव विश्वं भवत्येकनीडम् ।"×

નવલકથામાં આઇનાની પેઠે મનુષ્યજીવન તેના વિધવિધ સ્વરૂપમાં નિરખી શકયિ છે, તેનો વાચક એ વાર્તાના પાત્રાલેખનમાં, તેનાં સ્વભાવનાં પૃથક્કરણમાં પોતાની મહેચ્છાઓનું, લગ્ન અને પ્રેમનું, સાહસ અને પરાક્રમનું, આશા નિરાશાનું, ચઢતી પડતીનું, મૃત્યુ અને શોકનું, સુખદુઃખનું, સંક્ષેપમાં તેના અંતરમાં રહેલા ગુપ્ત અને ગૂઢ ભાવો, સંકલ્પો અને અભિલાષોનું, સજીવ પ્રતિબિંબ પ્રડતું નિહાળે છે; તેથી સાહિત્યનાં અન્ય કોઈ અંગ કરતાં નવલકથાનાં પુસ્તકો વધુ વંચાય છે; અને તેનું વાચન પ્રિયકર થઈ પડે છે. સૌ કોઇ પોતાના વ્યથિત અને વ્યગ્ર ચિત્તને સ્થિર કરવા, અન્ય વિચારમાં વાળવા સારૂ, નવલકથાની સોબત શોધે છે અને તેમાંથી કંઈક આનંદ, આશ્વાસન, સુખ અને શાન્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

× વિશ્વશાંતિ, પૃ. ૫૨.

તાજેતરમાં એમના નવા પુસ્તક "પૂર્ણિમા"માં શ્રીયુત રમણલાલે પતિતોદ્ધારનો પ્રશ્ન ઠીકઠીક છણ્યો છે. એમની આગળની એક નવલકથા "શિરિષ" માં પણ એનું વિવેચન મળી આવે છે; પરંતુ આ એક જ પ્રશ્નને પ્રસ્તુત નવલકથામાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આખુંય વાતાવરણ નાયકા વારાંગનાઓનાં દેખાતા નૃત્ય સંગીતના પણ ખરીરીતે પતિત જીવનથી વ્યાપેલું હોઈ કેટલાકને એ વસ્તુ નહિ રુચે; પણ વર્તમાનપત્રોમાં એમના પર ગુજરતા અનાચારનાં વૃત્તાંત એ અધમ ધંધામાં નિરાધાર, દુઃખી, અસાહાય્ય બાળાઓ, વિધવાઓ અને પરિણીત સ્ત્રીઓને ફસાવવા જે કપટજાળ પાથરવામાં આવે છે, જે એમના પર ત્રાસ વર્તાવવામાં આવે છે, એમનું જીવન શુષ્ક, યંત્રવત્ કરી મૂકવામાં આવે છે તે,—વાંચતાં કોઈને પણ કમકમાટી છૂટે. આ સંસ્થા સર્વત્ર પ્રસરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ જગજુની છે. રાષ્ટ્રીય સંઘ તેના અટકાવ માટે યોગ્ય પગલાં લઈ રહ્યું છે; તે છતાં તેનું નિવારણ લોકમત કેળવીને અને જાગ્રત કરીને કરવું વધુ સુગમ થશે. તે દિશામાં આ પ્રયત્ન અમને આવકારપાત્ર લાગે છે. આપણા સમાજના આ એક કૂટ અને કપરા પ્રશ્નનું નિરાકરણ આણવા, જે સમભાવભર્યું, ગંભીરતાપૂર્વક પણ સાવધાનીથી સાનુકૂળ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે તે નીરસ નહિ થઇ પડે. લેખકે તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે, એમ અમે કહીશું.

પરંતુ અવિનાશ અને રાજેશ્વરીનો લગ્ન સંબંધ જોડયેથી આ પ્રથાનો નાશ થશે, એ વિચાર અમને વાસ્તવિક જણાતો નથી. એ તો સ્ત્રીઓ પોતાના પગપર ઉભી રહેવાને શક્તિમાન થાય; આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી શકશે.

બર્નાર્ડ શોએ 'Mrs. Warren's Profession' એ નામક નાટકમાં વીવીના પાત્રમાં એ જ મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો છે, અને અત્યારની સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિમાં આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે જ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચાવીરૂપ અને સ્ત્રીજીવનના વિકાસ અને પ્રગતિને સાધક અને સુખપ્રદ નિવડશે.

મનુષ્યને જીવનમાં અનેક પ્રકારની આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ આવી નડે છે; અને તેમાંથી છૂટવાને તે કંઈને કંઈ પ્રયત્ન કરે છે. પ્રારબ્ધવશ થઇ ન બેસતાં, તે પુરુષાર્થ સેવે છે અને એમાંજ પુરુષની ખરી કસોટી થાય છે. માથાપર દુઃખ કે આફત આવી પડતાં, શોક કે નિરાશામાં ગર્ત

થતાં, માંદગી કે મૃત્યુથી ગ્લાનિ અનુભવતાં, તે કોઈ અગમ્ય ગૂઢ તત્ત્વ, શક્તિ પ્રતિ પ્રેરાય છે. તેમાંથી આશ્વાસન અને શાન્તિ પામે છે. તે એને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન બક્ષે છે; એટલું જ નહિ પણ જીવનસમીક્ષા કરતાં જીવ અને જગત એ શું છે? મૃત્યુ તેને કયાં લઈ જાય છે; જન્મનો શો હેતુ છે? મોક્ષ એ શી વસ્તુ છે? ઈશ્વર કયાં વસે છે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો તેની મતિને મુંઝવી નાંખે છે; છતાં પણ ચિંતન અને નિરીક્ષણ, જ્ઞાન અને અનુભવવડે, સત્સમાગમ અને સંયમવડે એ ઈચ્છિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, એ સિદ્ધ બીના છે.

આપણા બે પ્રસિદ્ધ કવિઓ, શ્રીયુત ન્હાનાલાલ અને શ્રીયુત ખબરદાર, એ બંનેએ પોતાની પ્રાણસમી વ્હાલી પુત્રીઓનું અવસાન થતાં, એ શોકગ્રસ્ત મનોદશામાંથી શાન્તિ મેળવવા, એકે જગતને અહિંસાનો ઉપદેશ "સંઘમિત્રા" દ્વારા પ્રબોધ્યો; જ્યારે કવિશ્રી ખબરદાર "દર્શનિકા" રચીને આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા મથે છે. એ પ્રયાસ જેમ ગંભીર તેમ ભગીરથ છે; અને તેની પાછળ કવિએ પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચી છે. જીવનભરનો જ્ઞાનભંડાર, અભ્યાસ અને ચિંતન એમાં એમણે ઠાલવી નાંખ્યાં છે. જેમ એક મક્ષિકા સ્થળે સ્થળે, સુંદર, સુવાસિક અને રંગબેરંગી ફૂલો પુષ્પોપર ફરી વળી તેમાંથી પુષ્પ–પરાગ અને રજકણ પ્રાપ્ત કરી, આપણને તેનો નિષ્કર્ષ–મધરૂપે આપે છે, તેમ પ્રસ્તુત કાવ્ય-ગ્રંથના નિવેદનમાં કવિ સ્વીકારે છે કે "મારી કાવ્ય પ્રેરણાએ આ મોટા માનવ જ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલી દેખાશે. એ લૂંટ પણ બાદશાહી લૂંટ છે. સંર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો છે, પણ તે પાછું નવ સ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. વિશ્વનિયંતા કહો કે કાળ ભગવાન કહો, એ જગતને એક બાજુથી લૂંટી બીજી બાજુ સમૃદ્ધ કરે છે. તમામ જીવનનું પુનરુત્થાન એમજ થાય છે, અને સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવીજ જૂની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બંધાય છે.+

કવિએ અમુક વિચાર કયાંથી લીધો અથવા અમુક કલ્પના ફલાણા કાવ્યમાંથી મેળવી છે; અથવા આ પંક્તિમાં નજરે પડતો ચોક્કસ ભાવ તો કોઇ એક પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓનું અનુકરણ માત્ર છે; એ પાંડિત્યભરી ચર્ચામાં આપણે નહિ પડીએ, આપણે તો એ કાવ્યમાંથી નિર્ઝરતું તત્વ-

+જુઓ દર્શનિકા, પૃ.

જ્ઞાનનું પાન કરીશું; ગવેષણાપૂર્વક સુંદર અને મંજુલ શબ્દોમાં, જુદી જુદી કલ્પનાઓ અને ઉપમાઓ દ્વારા જે વિચારશ્રેણી-ફિલસુફીના અંશો કવિએ રજુ કર્યા છે, તે રુચિકર નિવડી આલોક અને પરલોકનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી, જગન્નિયંતાની પ્રભુતાનું આનંદજનક દર્શન કરાવે છે અને તે એના ધારણ કરેલા નામ "દર્શનિકા" ને સાર્થક કરે છે. તેમાં એ કાવ્યની સફળતા અમને દિસે છે. જગતમાં પ્રવર્તતા દુઃખનું નિરાકરણ કરતાં, એઓ ખુલાસો કરે છે,

"દુઃખ જ્યમ જ્યમ દિસે જીવનમાં વાધતું,
    જીવન ત્યમ ત્યમ દિસે અધિક મોંઘું;
જીવન આસ્વાદ પણ હોય બહુ છાછરો,
    જીવનનું મૂલ્ય જ્યાં હોય સોંઘું;
જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
    તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:
મિષ્ટમાં મિષ્ટ ફળ વૃક્ષ પર હોય તે
    કીટ ને પક્ષીનો ભક્ષ થાતું.!"×

× આ વિચારશ્રેણીની સાથે રૉબર્ટ બ્રિજીસના જગતમાંના દુઃખ વિષેના નીચેના ઉદ્ગારો વિચારણીય થશેઃ

"But because human sorrow springeth of man's thought,
Some men have fal'n unhappily to envy the brutes
Who for mere lack of reason, love life and enjoy
existence without care: and in some sort doubtless
happier are they than many a miserable man.
× × × × ×
Brutes have their kneer senses far outrangeing ours
Nor without here and there some adumbration of soul:
But the sensuous intuition in them is steril,
'tis the bare cloth where on our rich banquet is spred;
and so the sorrowful sufferer who envied their state,
wer he but granted his blind wish to liv as they
—whether 'twer lark or lion, or some high-antler'd stag
in startled pose of his fantastic majesty

અને પછી ઇશ્વિરમાં શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ કરતાં કવિ કહે છે, કે.

" સતત શંકા અને નિત્યના ભય વિષે
એક શ્રદ્ધા બધું રહે ટકાવી;
એક શ્રદ્ધા વસે અંતરે ઊંડી તો
યુદ્ધમાં વીર જઇને ઝઝૂમે;
સૂર્ય પણ એમ અજ્ઞાન આકાશમાં
એજ શ્રદ્ધા થકી નિત્ય ઘૂમે!
માનવી હૃદયમાં ઉદય શ્રદ્ધા તણો,
થાય છે જન્મતાં જગતમાંહીં;
બાળને હૃદય જે અચુક શ્રદ્ધા વસે,
તેજ તેની કરે વૃદ્ધિ આંહીં;
જીવન ઘડવા થકી કંઇક ઓજાર નિજ
માનવી બુદ્ધિથી લે બનાવી;
તદપિ શ્રદ્ધા નહીં હોય જો હાથમાં,
કેમ ઓજાર તે દે ચલાવી.
બુદ્ધિની સાથ શ્રદ્ધા ઉગે ને ખીલે,
તેહ શ્રદ્ધા બને કેમ ખોટી?
વસ્તુ દેખાય જ્યાં ત્યાંજ છે વસ્તુ એ
કેમ બંધાય સિદ્ધાંત કોટિ?"

આમ ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના ભર્યું, ભાવનાશીલ લખાણ, બહોળું વાચન, અભ્યાસ અને ચિંતનવાળું આમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. પણ વિષયને વિસ્તૃત કરવા જતાં, પોતનું વણતર ઘીટ થવાને બદલે આછેરૂં થઈ જાય છે; અને કોઈ એક મુદ્દાની-વિચારની છાપ આપણા મનપર

gazing adown the glade-he would draw blank, nor taste
the human satisfaction of his release from care:

× × × × × ×

this quarrel and dissatisfaction of man with Nature
springeth of a vision which beareth assurance
of the diviner principle implict in Life."

etc

[The Testament of Beauty, p. 9–11 by R. Bridges]

જેવી સ્પષ્ટ અને સબળ પડવી જોઈએ તે વિવિધતાના કારણે ખીલવાને બદલે પથરાઈ-વિખરાઈ જાય છે.

પણ એ ગૌણ વસ્તુ છે. કવિએ આવું તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક અને મુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શક અને સહાયક થતું, પોતાને જે સ્ફૂરી આવ્યું, જે દિશાસૂચન થયું તે, સરસ રીતે ઝીલી લઈ આપણને તેનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે, તે વાચકને આહ્લાદક, વિચારોત્તેજક અને સંતોષકારક થઈ પડશે, એ વિષે અમને સંદેહ નથી; અને એના અનુસંધાનમાં, એની સાથેજ અમે તત્ત્વજ્ઞાનરસિક વાચકબંધુને ઇંગ્લાંડના માજી રાજકવિ રૉબર્ટ બ્રિજીસનું 'The Testament of Beauty' એ નામક મહાકાવ્ય વાંચવાની ભલામણ કરીશું, એ બેની સરખામણી ઉચિત નથી. પણ બંનેમાં વસ્તુનું અને હેતુનું સામ્ય માલુમ પડશે. ઉદાહરણાર્થ ઉપર નિર્દિષ્ટ શ્રદ્ધા પરત્વે તેમાંથી એક ઉતારો કરીશું.

'In truth "spiritual animal" wer a term for man
nearer than "rational" to define his genus;
Faith being the humanziër of his brutal passions,
the clarifier of folly and medicine of care,
the clue of reality, and the driving motiv
of thatt self-knowledge which teacheth the
ethic of life."

(The Testament of Beauty, p. 179).

તત્ત્વચિંતનના વિષયમાં આપણું ઉપનિષદ્ સાહિત્ય અગ્રસ્થાન લે છે અને ખુશી થવા જેવું છે કે શ્રીયુત ન્હાનાલાલભાઇએ "ઉપનિષદ્ પંચક" એ નામથી ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન અને મુંડક એ પાંચનું સમશ્લોકી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ એ સૂત્રરૂપ લખાણ યથાર્થ સમજાય તે સારૂ તે પર વિસ્તૃત વિવેચન-ભાષ્ય લખાવાની જરૂર રહે છે. તેનો સાર ભાગ, તેમાં પ્રતિપાદિત થયલા સિદ્ધાંતો, તેમાંનું રહસ્ય-એ સર્વનો સ્ફોટ થાય તો જ સામાન્ય વાચક તે પ્રતિ આકર્ષાય; તેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષાય.

મરાઠીમાં શ્રીયુત સદાશિવ શાસ્ત્રી ભિડે એ 'ઉપનિષદ્ રત્નપ્રકાશ' નામથી દશ મુખ્ય ઉપનિષદ્નો તરજુમો હમણાં મૂળ શ્લોક સહિત, અન્વય, અર્થ, ટીકા, માર્ગદર્શક વિવેચન, ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર વગેરે આપીને પૂરો કર્યો છે. તે ધોરણે આપણે અહિં એ કાર્ય થવાની જરૂર છે; અને

એટલું ન બની શકે તો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ જરૂર ઉપકારક થાય, એવું અમારૂં માનવું છે.

સન ૧૯૦૩માં લાઠીના ઠાકોર સાહેબ સ્વર્ગસ્થ સુરસિંહજીનો કવિતા-સંગ્રહ એમના પરમ મિત્ર શ્રીયુત કાન્તે (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે) "કલાપીનો કેકારવ" એ નામથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે એ પુસ્તક બહુ ખેંચાણકારક નિવડ્યું હતું. માસિકોમાં આવતી એમની ગઝલો લોકપ્રિય થઇ પુષ્કળ વંચાતી હતી અને શોભના સાથેનું એમનું સ્નેહલગ્ન એક ચર્ચાસ્પદ વિષય બન્યો હતો. એવામાં એ રાજવી પણ સંસ્કારી કવિનું અકાળે અવસાન થતાં, ગુજરાતી રસિક વાચકવર્ગને આઘાત પહોંચ્યો હતો. એ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન આદરણીય થઈ પડયું અને તેનું મુદ્રણ કામ વળી એવું સરસ અને સફાઈબંધ હતું; અને પુસ્તકનું પુંઠું કેકારવના સોનેરી ચિત્રવાળું એટલું આકર્ષક બન્યું હતું કે જેમને વાચનનો ઝાઝો શોખ નહોતો એવાઓ પણ તેનો સુંદર દેખાવ નિહાળીને પોતાનું દિવાનખાનું શોભાવવા તે સંગ્રહી રાખવાને લલચાતા હતા. એ પુસ્તકનું અર્પણ કાવ્ય–કલાપીને સંબોધન, મણિશંકરનું રચેલું, કોમળ ભાવ અને ઉત્કટ લાગણી વ્યક્ત કરતું, ખાસ અપીલ કરતું હતું; અને સૌ કોઇનાં મુખમાં

"સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
ઉછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકાઃ
નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !"

એ પંક્તિઓ ગુંજતી સંભળાતી હતી.

ત્યારબાદ "કેકારવ"ની ત્રણ આવૃત્તિઓ થવા પામી હતી એ કવિની બહોળી લોકપ્રિયતાનો તેમજ એમની કવિતાની મોટી માગણી ચાલુ રહેતી એનો અચૂક પુરાવો છે. એવો કવિતા પુસ્તકનો સારો ઉપાડ બીજા થોડાક જ ગુજરાતી કવિઓની કૃતિઓનો મળી આવશે.

કેકારવના પ્રથમ પ્રકાશન વખતે કવિનું સઘળું લખાણ મેળવી શકાયલું નહિ; અને કેટલીક હકીકત ખાસ કારણસર ખાળી રાખવામાં આવી હતી. વળી જનતાને બધી અને સાચી માહિતી ઉપલબ્ધ નહિ તેથી કલાપીને ઘણી વાર અન્યાય પણ થતો; ખસુસ કરીને શોભના સાથેના સંબંધ પરત્વે.

તે પછી એક જમાનો વીતી ગયો છે અને ક્ષુબ્ધ વાતાવરણ તે કાળે ઉદ્‌ભવેલું તે પણ હવે શાન્ત પડી ગયું છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિને યોગ્ય ન્યાય આપવાની વૃત્તિ માલુમ પડે છે અને એ કવિનો વાચક અને અભ્યાસી વર્ગ પણ વધતો જાય છે. તેનું કારણ માત્ર એ છે કે એમના કવનમાં દર્દ તેમ સચ્ચાઇ છે; જેટલી સરલતા તેટલી સ્વાભાવિકતા છે; વિકારવશ પ્રેમ નહિ પણ શુદ્ધ સ્નેહનું મંથન અને તેની સાથે જન્મતાં મનોભાવ અને લાગણીનું પૃથક્કરણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાજવી જીવન હોવા છતાં તે સાદાઇભર્યું, ફકીરી હાલતને પસંદ કરતું; જાણે કે કોઇ તત્વને પકડવા તલસતું જોવામાં આવે છે અને સ્વર્ગસ્થના એક અંગત સ્નેહી મસ્તકવિએ યોગ્યજ વર્ણવ્યું છે કે કલાપી,

"રસરૂપ થઈને રેલતો’રે સરવર સરિતા ભરે
મેઘાડંબરમાં એ વહી ઝરમર મોતીડાં ઝરે;
"મ્હારો અવધૂત ન કલંક નજરે તરે એજી."

અને એ વિચારભાવનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આપણને એમના બીજા એક ગાઢ પરિચયમાં આવેલા શ્રીયુત રૂપશંકરભાઇ (સંચિત) ના કથનમાં થાય છે; તેઓ લખે છેઃ—

"કલાપીના આંતર સંસ્કાર સિવાય કલાપીની વ્યવહારિક સ્થિતિ કોઇ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચ્ચીસ વર્ષની ટુંકી વયમાં—અને તેમાં પણ બચપણમાં અને શાળાના અભ્યાસનાં સોળ સત્તર વર્ષ બાદ કરતાં, માત્ર સાત આઠ વર્ષમાં એમણે લગભગ પંદર હજાર પંકિત ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે સિવાય મ્હોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય—લેખો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના પ્રેરે તેવા અને બ્રહ્માંડના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક શૈલીથી બોધનારા લખ્યા, એ થોડા આશ્ચર્યની વાત નથી! પરંતુ એથી પણ વધુ આશ્ચર્ય તો એ છે કેઃ—આત્મનિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતાં અને એ સત્ય ભાવનાઓનો સ્વાનુભવ કરતાં કરતાં છેવટ એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યા હતા કે, જો એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત રહ્યા હત તો, એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાને આપી જાત એમ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું. એમનું સાદુ જીવન મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ તર્યા કરે છે."

આ કવિતામાં એમનું પોતીકું કેટલું હતું, અને બીજામાંથી કેટલું ઉતાર્યું હતું; અનુભવ, વાચન અને નિરીક્ષણથી શું શું પ્રાપ્ત કર્યું હતું,

એના નિર્ણયનું કાર્ય અમે વિવેચકપર છોડીશું; એમને એ કાર્યમાં એમના પત્રો–જેનો સંગ્રહ થઇને એક પુસ્તકરૂપે–કલાપીની પત્રધારા–એ નામથી બહાર પડયો છે, તે બહુ મદદગાર થશે. અમે તો માનીએ છીએ કે કોઇ દિવ્ય સંદેશો આપવાને કલાપીનો જન્મ થયો હતો અને તે કારણે ભક્તજનોનાં ભજનોની પેઠે એમનાં કાવ્યો જનસમૂહમાં આનંદથી વંચાય છે અને ગવાય છે.

આ સંજોગમાં કેકારવની નવી આવૃત્તિ, સંશોધિત અને સંવર્દ્ધિત, મૂળ લખાણને ફરીવાર વાંચી તપાસી જઈ તથા સરખાવીને તેમજ કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ નવું સાહિત્ય ઉમેરીને સન ૧૯૩૧માં બહાર પડી છે, તે સાહિત્ય રસિકોના આદરપાત્ર થશે. કવિના પત્રો સાથે એમાંનાં કાવ્યો વાંચતાં વિચારતાં તે સમજવામાં જેમ સુગમતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે કવિજીવન પર પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ આવૃત્તિનું સંપાદનકાર્ય કલાપીના એક અનન્ય ઉપાસક, એમના જેવા મસ્ત અને ફકીરીની ફકની ધરનાર રસજ્ઞ કવિ સાગરે કર્યું છે, એ સર્વથા ઉચિત થયું છે; અને એ રાજવી કવિને શોભે એવા પ્રકારની તેના પ્રકાશનની સર્વ વ્યવસ્થા થયલી છે, એ ખુશી થવા જેવું છે. અમારી ખાત્રી છે કે કલાપીનો વાચકવર્ગ મહારાજશ્રી સાગરનો, એમના આ પ્રેમભર્યાં સેવા કાર્ય માટે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનશે.

એવું બીજું ઉત્તમ સંપાદન કાર્ય અખાકૃત કવિતાનું દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના હસ્તે થયું છે. એક વેદાંતી કવિ તરીકે અખાનું સ્થાન ઉંચું છે; એમની કવિતામાં વિષયની કઠિનતા હતી તેમાં તેની પ્રતોમાં અશુદ્ધિ અને ફેરફાર દાખલ થવાથી તે કવિતા સમજવાનું કાર્ય બહુ અઘરૂં થઈ પડયું હતું. અમે માનીએ છીએ કે પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી અખાનો અભ્યાસ કરવાનું સુતરૂં થશે. અખાની પેઠે દી. બા. નર્મદાશંકરભાઇ વેદાન્તના પ્રખર અભ્યાસી છે; અને એમણે અખાકૃત કવિતાનું જે રીતે વિવેચન અને સમજુતી લખી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તે વાચકને માર્ગદર્શક નિવડી, તેને એમાં ઉંડા ઉતરવાને આકર્પશે. અખો જાતનો સોની હતો પણ વેદાન્તમાં એવો પારંગત થયો હતો કે વેદાન્તની અનેક શાખાઓ છે, તેમાં એ વિષયનું એનું નિરુપણ નોખીજ પદ્ધતિનું અને વિશિષ્ટતાવાળું

છે, જે ગુજરાત માટે ગૌરવભર્યું કહી શકાય. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાત એ કવિને વધુ સમજતું, તેની કવિતાનો અભ્યાસ કરતું થાય.

નરસૈં મહેતાનો સમગ્ર કવિતાસંગ્રહ સંપાદન કરી તે લખાણ પ્રજાને સુલભ કરી આપવાનો યશ 'ગુજરાતી કાર્યાલય' ને છે; અને એ જ કાર્યાલયે નરસૈંના જીવન અને કવન વિષે વધુ પ્રકાશ પાડતું એક ન્હાનું ચોપાનિયું 'નરસિંહ મહેતો અને મીઠો કવિ' નામનું વર્ષ દરમિયાન બહાર પાડ્યું હતું. તેના લેખક જાણીતા જ્યોતિર્મલ જગજીવન નરભેરામ બધેકા છે, જેઓએ થોડાક સમય પર ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થળે ફરી આપણને શ્રીયુત મેઘાણી અને શ્રીયુત રાયચુરાની પેઠે લોકગીતો સંભળાવીને આનંદ આપ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ એ ક્ષેત્રમાં એમનો જ્ઞાનભંડાર વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ છે, એવી પ્રતીતિ કરાવી હતી.

કાઠિયાવાડના સાધુસંતો અને એકતારા વાળાઓની મંડળીના નિકટ સમાગમમાં આવીને એમણે કેટલુંક કંઠસ્થ ભજનસાહિત્ય એકઠું કર્યું છે; તેમાં મીઠા ભક્તનાં પદો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; અને એ ભક્તની કેટલીક કવિતા નરસૈંના જીવનપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે.

એમના તરફથી નમુનારૂપે આપણને ત્રુટક ત્રુટક કવિતા, પદો વગેરે તેને સાંકળનારી હકીકત સાથે મળતાં રહે છે; અને આશા પડે છે કે નરસૈં વિષે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે, તેપર એથી કંઈ નવીન પ્રકાશ પડશે.

પરંતુ તે વિષે કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય કે નિર્ણયપર આવવા સારૂ તો આપણે એ સઘળો વૃત્તાંત-પદો, કવિતા વગેરે-પૂરો છપાઈ જાય ત્યાંસુધી થોભવું જોઈએ. એ વૃત્તાંતમાંના આંતરિક પ્રમાણો તેમ આસપાસના સંજોગો લક્ષમાં લેવાઈ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે પુરાવો કેટલો બંધબેસતો છે, એટલુંજ નહિ પણ નરસૈંનાં પ્રસિદ્ધ લખાણ-તેમાંના વિચાર અને સિદ્ધાંતની-સાથે કેટલે અંશે તેનો મેળ બેસે છે, એ સઘળા મુદ્દાઓ તપાસ્યા વિચાર્યા પછીજ, એમાં કેટલું તથ્ય છે, ગ્રાહ્ય થાય એવું છે, એ કહી શકાય.

છતાં શ્રીયુત બધેકાનો પ્રયાસ આવશ્યક અને ઉત્તેજનપાત્ર છે, એ વિષે સૌ સંમત થશે.

એ સાહિત્ય સંશોધનના સંબંધમાં શ્રીયુત દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ

એમના 'પુરાણ વિવેચન' પુસ્તકમાં આપણા સાહિત્ય અને પુરાણ ગ્રંથોમાંથી અન્વેષણ કરી જે ઐતિહાસિક તારતમ્ય તારવી કાઢ્યું છે, એ પદ્ધતિ અનુકરણીય જણાશે.

આપણે ઉપર સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અન્વેષણની અગત્ય વિચારી તેમ ભાષામાં શબ્દની ચોક્કસાઈ, નિયમિતતા અને શુદ્ધિ આવશ્યક છે. તેના વડે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ખોળી કઢાય છે અને ભાષાવિકાસના નિયમો તારવવાનું સુગમ બને છે; તથા ભાષામાં નવા નવા શબ્દો યોજી, દાખલ કરીને તેનો શબ્દભંડાર સમૃદ્ધ કરવા સતત પ્રયત્ન થતો રહેવો જોઇએ છીએ.

ગુજરાતી લખાણમાં જોડણીની અરાજકતા વ્યાપી રહેલી છે તે પર કોઈ રીતે અંકુશ મુકાવાની, તેના નિવારણ અને નિયમન માટે કાંઇ વ્યવસ્થા થવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારે છે; અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠે 'સાર્થ જોડણી કોશ' બહાર પાડી લેખકને અને વિદ્યાર્થીને ઘણી સરળતા કરી આપી છે.

ગુજરાતી વાચનમાળા પ્રથમ રચતી વખતે હોપ સાહેબને આ જોડણીનો પ્રશ્ન નડયો હતો અને તેનો ઉકેલ, એમણે એક જોડણીકોશ (લિખિત) તૈયાર કરીને આણ્યો હતો.

તે પછી જોડણીને નિયમિત અને પદ્ધતિસર કરવા સારૂ વારંવાર પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે પણ તેનું કશું સંતોષકારક પરિણામ આવેલું જણાયું નથી. ઉલટો એ પ્રશ્ન વધારે ગુંચવાઇ પડયો છે અને કશા ધોરણ કે નિયમ વિના જેને જેમ ફાવે તેમ મનસ્વી રીતે લખનારા ઘણા મળી આવે છે; એટલું જ નહિ પણ એ ખોટી અને અશાસ્ત્રીય જોડણી પ્રથાનું સમર્થન કરનારા પણ વિરલા પડેલા છે.

સોસાઇટીના શબ્દકોશના સંપાદન કર્તા શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ એ કામ એમના હાથપર હતું તે વખતે તેઓ જોડણીકોશ સંકલિત કરવાનું ઘણી વાર કહેતા; એવા :આશયથી કે જ્યાં શબ્દની જોડણી વિષે વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં ખરી અને ચોક્કસ જોડણી શી છે, એ તે જોડણી કોશમાંથી તુરત જોઇ લેવાય; અને ઉદાહરણ તરીકે તેઓ તેમનો દાખલો આપતા કે તેમને કોઇ શબ્દની જોડણી વિષે સંશય પડે તો પાધરાજ તેઓ

મનઃસુખરામનું લખાણુ જોઈ જતા અને તેમાં એ શબ્દની જોડણી જે રીતે લખી હોય તેને પોતે અનુસરતા.

મહાત્મા ગાંધીજીને ઘણા (visionary) સ્વપ્નસેવી કહે છે, પણ તેઓ કેવા વ્યવહારદર્શી છે* તેનું દૃષ્ટાંત આ જોડણી કોશ રજુ કરે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, એમની પ્રેરણાથી આ જોડણીકોશનું કાર્ય ઉપાડી લઇને, જોડણીપ્રશ્નને વ્યવહારૂ અને સરળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખચિત અભિનંદનીય છે અને આપણે સૌએ મતમતાંતરો બાજુએ રાખી, એના જોડણીનિયમોને અનુસરવું ઘટે છે.

કોશના વિષયમાં આપણે અહિં હમણાં હમણાં ઠીક પ્રગતિ થઇ રહી છે.

પૌરાણિક કથાકોષ પૂરો થયો છે; અને લાંબા સમય સુધી તે એક ઉપયોગી રેફરન્સ પુસ્તક થઇ પડશે. સાહિત્યના અભ્યાસી માટે તે ઓછું મૂલ્યવાન નથી. થોડાક સમય પર મરાઠીમાં ચિત્રાવશાસ્ત્રી રચિત પ્રાચીન ચરિત્ર કોષ બહાર પડયો છે; એની પ્રત વહેલી પ્રાપ્ત થઇ હોત તો, પૂર્તિરૂપે કેટલીક વધુ હકીકત એમાં ઉમેરી શકાત.

શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ સંપાદિત પારિભાષિક કોષ પણ અભ્યાસી અને લેખકને સહાયક થઈ પડે એવી તેની યોજના છે.

જે કાંઇ ઉણપ રહે છે તે હવે શબ્દાર્થ ભેદ (synonims) ને રૂઢિ પ્રયોગ (idioms) કોષની છે. સ્વ. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખનો શબ્દાર્થ ભેદ અને રૂઢિ પ્રયોગ કોષ, ભોગીલાલ ભીખાભાઇ રચિત ઉપલબ્ધ છે; પણ તે રચાયે ઘણાં વર્ષો થઇ ગયાં છે અને તે કાર્ય નવેસર થવાને સમય આવી પહોંચ્યો છે.

પણ આ સઘળા કોશના પ્રકાશનોમાં ધ્યાન ખેંચે એવું પુસ્તક શ્રી સયાજી શાસન શબ્દકલ્પતરુ છે. આવાં વિશાળ અને ખર્ચાળ કાર્યો રાજ્યાશ્રય વિના કદિ થઈ શકે નહિ.

* સરખાવો, "Mr. Gandhi, an idealist, is also an arch-realist; for he has had the genius to bring the idealism of the cross down to earth—and to discern that it is not a thing of creeds and ecclesiastics but a working programme for the reform of concrete problems in a world of blatant realism.

"The Cross moves East" by Hoyland p. 155.

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો માતૃભાષા માટેનો પ્રેમ અને હિન્દ માટે એક ભાષા થવાની લાગણી અને મમત્વ જાણીતાં છે; અને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપણને આ પ્રસિદ્ધિમાં થાય છે.

ઇંગ્રેજી શબ્દને સ્થાને સમાન ગુજરાતી શબ્દોજ વાપરવા અને તે શબ્દો બને તેટલા શુદ્ધ અને ચોક્કસ પર્યાયરૂપ યોજવા તેઓશ્રી ખાસ આગ્રહ ધરાવે છે. તેથી વડોદરા રાજ્યના નિબંધના નિયમોમાં ચાલુ વપરાશમાં આવેલા ઈંગ્રેજી શબ્દોને સ્થાને યોજેલા સમાન ગુજરાતી શબ્દોજ મળી આવશે.

આ કાર્ય કંઇક પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રિય થાય એ હેતુથી જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાંથી ઇંગ્રેજીના સમાન શબ્દો શોધી કાઢી, તેનો સંગ્રહ કરવાને એમણે આજ્ઞા આપી, તે કાર્ય સારૂ એક ખાસ કમિટી નીમી હતી; અને તે કમિટીએ હાલ પ્રસ્તુત કોશ બહાર પાડયો છે, એ કોશમાં ઇંગ્રેજી શબ્દ, હાલ વપરાતા શબ્દો અને તેના માટે સૂચવાયલા નવીન શબ્દો આપ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે જ શબ્દોને મળતા ઈંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ, ફારસી, હિંદી અને બંગાળી એ ભાષાના સમશબ્દો કોલમ· વાર એકસાથે ગોઠવીને દર્શાવ્યા છે; અને તેમાંથી સારા શબ્દો પસંદ કરીને ભવિષ્યમાં એક સુધારેલી આવૃત્તિ કાઢવાને પ્રયોજક કમિટીની ધારણા છે.

આ કાર્યમાં પ્રશસ્ય હેતુ તો સમસ્ત દેશ માટે એક હિંદી ભાષા યોજવાનો છે. તે દિશામાં આ શુભ પ્રયાસ છે અને જતે દિવસે એ પ્રયાસનું ફળ સુંદર નિપજશે. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબના અનેકવિધ વિદ્યા-વૃદ્ધિનાં કાર્યોમાં આ કોશ પણ દેશને શ્રેયસ્કર થઇ પડશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો આપણે અહિં સ્વતંત્ર અને નવીન ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે. ઘણાખરા અનુવાદ ગ્રંથો હોય છે અને તે નીરસ થઇ પડે છે; પણ વર્ષ દરમિયાન સામાન્ય વાચકને પણ રસદાયક જણાય એવાં બે પુસ્તકો છપાયાં છે; એક શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી રચિત ભૂસ્તરવિદ્યા—પૂર્વાર્ધ—અને શ્રીયુત ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાનું આકાશ દર્શન. એ બંને પુસ્તકો એ વિષયમાં નિષ્ણાતના હાથે લખાયલાં છે. શ્રીયુત દેરાસરીએ ઈંગ્લાંડમાં ભૂસ્તરવિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને ભૂસ્તરવિદ્યા મંડળીની ફેલોશિપની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી; અને ઈંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા બાદ 'વસન્ત' માસિકમાં એજ વિષય પર એક લેખમાળા આપવાનું એમણે શરૂ કર્યું હતું; પણ

તે અધરૂં રહેલું કાર્ય લાંબે ગાળે આ પ્રમાણે પુસ્તકરૂપે આપણને મળે છે, એ ખરેખર આનંદ પામવા જેવું છે. એ વિષે અમે કાંઈ ન કહેતાં, વાચકબંધુને તે પુસ્તક જોવાની ભલામણ કરીશું.

શ્રીયુત પટવાનું 'આકાશ દર્શન' પણ દીર્ઘ કાળના અભ્યાસ અને અધ્યયનનું પરિપક્વ ફળ છે. ન્યુ હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તર મી. ભરડા પાસેથી એ વિષયમાં પ્રેરણા પામ્યા પછી, તેઓ એ વિષયનું સતત નિરીક્ષણ કરતા રહ્યા છે; અને તેમાં એમનું ગણિતનું જ્ઞાન બહુ સહાયક થઇ પડયું છે. જે કોઈએ એમને આ વિષયપર વ્યાખ્યાન આપતાં સાંભળ્યા હશે તેઓ કહેશે કે આ દેખાતા શુષ્ક વિષયને એઓ એટલો રસિક બનાવી દે છે, કે કલાક કયાં ચાલ્યો જાય છે, તે જણાતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી ઘણું નવું અને વધુ જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ખગોળપર આવું સારૂં લખાયલું પુસ્તક અમારા જોવામાં આ પહેલું આવે છે અને વાચકબંધુને તેની ભલામણ કરતાં અમને ખાસ આનંદ થાય છે.

સન ૧૯૩૧ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો "પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના" એ વિષયપર દી. બા. કેશવલાલભાઈએ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી આપ્યાં હતાં અને એનો થોડોક સાર મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક "ગુજરાતી" માં છપાયો હતો. એ વ્યાખ્યાનો ચાલુ વર્ષમાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થનાર છે; એટલે તે વિષે અમે હાલ તુરત કાંઈ નહિ કહીએ; પરંતુ એ વ્યાખ્યાનો દશમા સૈકા સુધી આવીને અટકે છે અને તેમાં ગુજરાતી પદ્યરચના અને તેના વિધવિધ પ્રકારનો પૂરો સમાવેશ થતો નથી. એ વિષયપર સન ૧૯૦૭માં એમણે 'પદ્યરચનાના પ્રકાર' એ શીર્ષકથી બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નિબંધ રજુ કર્યો હતો અને છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 'વનવેલી' નામક નવીન છંદરચનાનો પ્રયોગ વાંચી સંભળાવ્યો હતો, એટલે એ વિષયનો એમનો અભ્યાસ અને ચિંતન જેમ લાંબા કાળનું તેમ ઉંડું અને ઝીણું છે અને તેનો લાભ આપણને કોઈ રીતે મળે, એવી યોજના થાય એ આવશ્યક છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સોસાઇટી અઓશ્રીને એ અધુરો વિષય ગુજરાતી પદ્યરચનાના પ્રકાર વિષે પૂરો કરવા યુનિવર્સિટીની પેઠે, વ્યાખ્યાનો આપવાનું નિમંત્રણ કરે.

છેવટે "બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ" એ નામનું કાકાસાહેબ કાલેલકર રચિત પુસ્તક પ્રતિ અમે વાચકબંધુનું ધ્યાન દોરીશું. ભારતવર્ષની પુણ્ય ભૂમિમાં

કુદરતના સૌન્દર્યભર્યાં, પવિત્ર અને રમણીય તેમજ ઐતિહાસિક સ્થાનો થોડાં નથી; અને એવા પવિત્ર યાત્રાનાં ધામો એવી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે હજારો સ્ત્રી પુરુષો દર વર્ષે હિન્દને ચારે ખુણે તેના દર્શનાર્થે ફરી વળે છે, અને જીવનને કૃતકૃતાર્થ થયલું સમજે છે. તેમ છતાં આપણું પ્રવાસસાહિત્ય અલ્પ અને દરિદ્ર છે, એમ સખેદ સ્વીકારવું પડશે.

કાકાસાહેબે અગાઉ આપણને હિમાચ્છાદિત ઉંચા ગિરિશૃંગોનો ભારતભૂમિના એ અલૌકિક અને પવિત્ર ધામ હિમાલય પ્રદેશનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ વખતે તેઓ આપણને, બ્રહ્મદેશમાં ફેરવે છે; અને હિન્દની નજદિક છતાં આપણાથી એ પ્રજા આચારવિચારમાં અને રિતરિવાજમાં કેવી જુદી પડી જાય છે, તે એમણે બહુ રસિક રીતે બતાવ્યું છે; તેમાં એ લોકની શિક્ષણપદ્ધતિનું વર્ણન આપણને વિચારવા યોગ્ય જણાશે અને આધુનિક કેળવણી પદ્ધતિ પુષ્કળ ખર્ચાળ થઈ પડી છે, તેમાં કેવી રીતે કાપકુપ કરી શકાય અને તેમાં સુધારો કરી શકાય એ વિષે એમાંથી કેટલુંક જાણવા વિચારવા જેવું મળી આવશે.

તેઓ જણાવે છે, "આપણે અહીં જેમ બ્રાહ્મણનો દીકરો અમુક ઉમરનો થયો એટલે જનોઈ લઈને દ્વિજ બને છે તેમ બ્રહ્મદેશનો બૌદ્ધ બાળક સંસ્કાર લઈ પ્રથમ પુંગી એટલે સંન્યાસી થાય છે. આપણે ત્યાં જેમ છોકરાને પરણાવી દેવાની પોતાની ફરજ છે એમ માબાપ સમજે છે તેમ બૌદ્ધ સામાજિક આદર્શ નક્કી કરે છે કે દીકરાને નિર્વાણનો એટલે કે ત્યાગવૈરાગ્યનો રસ્તો બતાવવો એ માબાપની મુખ્ય ફરજ છે. છોકરો પુંગી થઇને વિદ્યાધ્યયન કરે છે. પછી એને મોક્ષધર્મપર શ્રદ્ધા દૃઢ થાય તો એ કાયમનો પુંગી થઇ જાય છે; નહિ તો સ્વેચ્છાથી એ ગૃહસ્થધર્મ સ્વીકારે છે. પરણાવવાની જવાબદારી માબાપની નથી. માબાપે તો ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ દીકરાને બતાવી દીધો. આપણે ત્યાંનો સામાજિક આદર્શ જુદો છે. ગતાનુગતિક ગૃહસ્થધર્મમાં દીકરાઓને દાખલ કરવાની ફરજ માબાપની ગણાય છે. એનો ઈનકાર કરી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય લેવું અથવા ગૃહસ્થધર્મમાંથી બહાર નીકળી સંન્યાસ લેવો એ તે તે વ્યક્તિના સંકલ્પ અને પુરુષાર્થપર છોડવામાં આવે છે. आश्रमाद्याश्रमं गच्छेत्-જેવો અધિકાર તેવું સ્થાન માણસ લેશે. અધિકાર વગર સંન્યાસની દીક્ષા આપવી એતો

અધઃપાતને નોતરવા જેવું છે. એકવાર પગલું ભર્યો પછી પાછા ફરાયજ નહિ. એમાં ચારિત્રહાનિ છે. ભલે ધીમે ચાલો, પણ પાછી પાની ન કરો. અસંખ્ય લોકો જે રસ્તે નથી જઇ શકતા તે રસ્તાની દીક્ષા આપવી એમાં યથાર્થતા કેટલી ? બંને દૃષ્ટિનો અંતિમ ઉદ્દેશ એકજ છે. બંનેમાં વજૂદ છે છતાં કેટલો મોટો ભેદ !"+

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

+બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ-પૃ. ૫૯, ૬૦.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૧)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ.	લેખક વા પ્રકાશક.	કિમ્મત.
અયોધ્યા ઓહિયાં	છગનલાલ નથુભાઇ જોષી	૦—૩—૦
ઇન્દિરાને પત્રો	(પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ) ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિલાલ ઠાકર	૦—૮—૦
ક્રાન્તિકારકોનો અપ્રકાશિત રાજનૈતિક ઈતિહાસ, ભા. ૨ જો	ટી. જી. યાજ્ઞિક	૧—૦—૦
ગુજરાતના ઇતિહાસની મિજલસો	જે. સી. ચૌધરી	૧—૪—૦
ગેટ વે ઓફ઼ ઇન્ડિયા ઇાત.માળા,૨	મી. સી. એન. વકીલ	૦—૭—૦
,, ,, ,, ,, ,, ૩	,, ,,	૦—૭—૦
જવાહરલાલ નેહરુના પત્રો	મોહનલાલ મોરારજી મહેતા	૦—૮—૦
જેતલપુર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	૦—૨—૦
પહેલો જ્યોર્જ અને વાલ્પોલ પ્રધાન	જીવણલાલ હરિપ્રસાદ દીવાન	૦—૨—૦
પુરાણ વિવેચન	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૧—૦—૦
બંગાળાનો બળવો, ખંડ ૧, ૨ (આ. ૨જી)	ભુપેન્દ્રનાથ દત્ત	૧—૮—૦
લોહીની ઇમારત	પ્રો. ચંદ્રભાલ જોહરી	૨—૦—૦
વિપ્લવની વાતો	ઇશ્વિરલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૦
શુદ્ધ કે અશુદ્ધ અને મેમણ તવારીખ, ભા. ૧	સાલેમહમદ હાજી હારૂન	૦—૪—૦
સળગતું આયર્લેન્ડ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૮—૦
સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ, ભા. ૩ જો	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૨—૮—૦

રાજકારણ

ઇન્ડિયન રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સ	સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડિયા	...
કાયદાની આંધી	ઇન્દ્રવિજય દેસાઇ	૦—૪—૬
ગાંધીજીનું આખરી યુદ્ધ, ભા. ૨	સૌરાષ્ટ્ર પ્રેસ-રાણપુર	૦—૧૦—૦
બાપુની કૂચ	નટવરલાલ દવે	૦—૫—૦
બંગાળા બેહાલ	ગોપાલદાસ જીવાભાઇ પટેલ	૦—૭—૦
રાજસ્થાની ભૂતાવળ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૧—૦—૦
લાલ ટોપી	મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	૦—૩—૦
લૂંટાતું હિંદ	જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	૦—૩—૦

જીવનચરિત્ર

આપણા દેશના મહાન પુરૂષોની ઐતિહાસિક વાતો (સચિત્ર)	દિવાળીબાઈ રાઠોડ	૦—૪—૦
પ્રભુ અને ગાંધી	કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે	૦—૪—૦
શ્રી ઉપાસની જીવનકળા	વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ	૨—૮—૦
કોટડીનો ભાણુ	રા. સા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર	૨—૦—૦
વનસ્પતીશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઇ	બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ	૧—૮—૦
પંડિત જવાહરલાલ	ગોકુલદાસ કુબેરદાસ મહેતા	૦—૫—૦
જૈનોનાં પ્રભાવિક પુરૂષો	જૈન સસ્તી વાચનમાળા - પાલીતાણા	૧—૮—૦
તારણહાર	રમણલાલ દેવશંકર ભટ્ટ	૧—૪—૦
ત્યાગની પ્રતિમા	નટવરલાલ માણેકલાલ દવે	૦—૫—૦
ત્રિકમ ચરિત્ર	પોપટલાલ ધારશી ઠક્કર	૧—૪—૦
દયારામભાઇનું આન્તરજીવન અથવા દિવ્ય અક્ષરદેહ	મુલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા અને પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	૨—૦—૦
નરવીર લાલાજી (આ. ૨જી)	કકલભાઇ કોઠારી અને ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૪—૦
શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર	શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા– ભાવનગર	૨—૮—૦
ભગતસિંહ કોણ ?	કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઇ દવે	૦—૪—૦
ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	બેચરદાસ દોશી	૦—૮—૦
ભાઇલાલ વ્યાસનાં સંસ્મરણો	દયાશંકર ભાઇશંકર શુકલ	૧—૮—૦
મુહમ્મદઅલી	એફ. એમ. સૈયદ	૦—૬—૦
પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ	છોટુભાઇ નારણજી જોશી	૦—૫—૦
યોગિની મૈયા (મૅડમ બ્લૅવૅટસ્કી)	'શિષ્ય'	૦—૬—૦
સર રમણભાઇ	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇ	...
વીરાંગનાઓની વીરહાક	નવયુગ પુસ્તક ભંડાર– અમદાવાદ	૦—૨—૬
શહીદોની સૃષ્ટિ	એસ. એસ. મહેતા	૨—૦—૦
સ્વરાજ સેવકો	દશરથલાલ જગન્નાથ રાવળ	૦—૪—૦

કવિતા

અખાકૃત કાવ્યો, ભા. ૧	દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	૧—૦—૦
અજન્તાનો યાત્રી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૮—૦
અમૃત ચિંતામણિ	અમથાલાલ મયારામ પંડયા અને મણિલાલ મયારામ પંડયા	...
અવધૂતી આનંદ	અમૃતલાલ નાથાભાઇ મોદી	૧—૦—૦
આત્મચિંતન	” ”	૦—૧—૬
ઉષઃપ્રાર્થના	” ”	૦—૧—૬
કલાપીનો કેકારવ	‘સાગર’	૫—૦—૦
કચ્છી કાવ્યકુંજ	મૂળજી લક્ષ્મીદાસ સંપટ	૦—૮—૦
કબીર	માધવ ભક્ત	૦—૩—૬
કાવ્ય કલ્લોલ	સાંકળેશ્વર હરગોવિંદ દ્વિવેદી	૨—૮—૦
કોઇનો લાડકવાયો અને બીજાં ગીતો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૬—૦
ગુણસુન્દરીના રાસ	સૌ. જયમનગૌરી વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી અને સૌ. ચન્દ્રિકા મોહનલાલ દવે	૦—૪—૦
ગંગા લહરી (સમશ્લોકી)	કાશીરામ ભાઇશંકર ઓઝા	૦—૬—૦
ગ્રંથચિંતામણિ, ભા. ૧	છગનલાલ બેચરદાસ	૧—૮—૦
ચિદાનંદકૃત સવૈયા	જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા—ભાવનગર	...
જળમંદિર પાવાપુરી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૨—૦
દર્શનિકા	અરદેશર ફરામજી ખબરદાર	૩—૦—૦
દામ્પત્ય સ્તોત્રો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
ધર્મધ્વજ કાવ્યમાલા	બ્રહ્મર્ષિ હરેરામ સુન્દરરામ પંડિત	...
નવરાસિકા	ઇન્દુકુમાર શંકરલાલ શહેરાવાળા	૦—૪—૬
નીતિશતક	મહંત મનસુખનાથજી સુંદરનાથજી	...
પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભા. ૩ જો	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	૦—૧૨—૦
” ” ભા. ૪ થો	” ” ”	૧—૦—૦
” ” ભા. ૫ મો	” ” ”	૦—૮—૦
પુષ્પબાણ વિલાસ	‘પુંડરીક’	...

પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
પોઢામણાં	ચન્દ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા	૦—૨—૦
ફૂલવાડી	વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત	૦—૧૨—૦
બાલ–રામાયણ	ફુલચંદ ઝવેરચંદ શાહ	૦—૨—૦
ભાગવત ધર્મ (આ. ૩જી)	માણેકલાલ પુરૂષોત્તમદાસ મુખી	૦—૮—૦
યુગ–ધર્મ–ગીતો	નવદુર્ગા ચરખા સંઘ–મુંબાઇ	...
રણ રસિયાનાં રાસ	મૂળજીભાઇ પીતાંબરદાસ શાહ	૦—૬—૦
રાસપુંજ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ પટેલ	૦—૬—૦
રાસરમણા	શાન્તિકુમાર પંડયા	૦—૧૧—૦
રાસ માલિકા	એચ. ડી. પટેલ	૦—૧—૦
રાસ બત્રીશી	સૌ. દીપકબા દેસાઇ	૦—૬—૦
વિશ્વ શાંતિ	ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી	૦—૨—૦
સહકારી કાવ્યો	કે. પી. મહેતા	૦—૫—૦
સ્વરાજ્યનાં ગીતો	કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા	૦—૧૦—૦
સંતસમાજ–ભજનાવળી	કે. એમ. દુધવાળા	૧—૮—૦

નવલકથા

અકબર-બીરબલની વિનોદી વાર્તાઓ (આ. ૨જી)	પી. આર. સઠા	૨—૪-૦
અઠંગ ઉઠાવગીર અથવા ચાલાક ચોર	ચુનીલાલ મગનલાલ	૦-૧૨-૦
અદ્ભૂત ડિટેકટીવ	ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	૦—૮-૦
અમરેશરી કટારી	છગનલાલ અમથારામ બ્રહ્મભટ્ટ	...
આવું કેમ સુઝયું ? (આ. ૨જી)	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૦—૯-૦
આશાની ઈમારત	ચાંપશી વિ. ઉદ્દેશી	૦-૧૨-૦
આહુતિ	મકનદાસ મહેતા	૦—૮-૦
ઈર્ષ્યાની આગ	'પીયૂષ'	૧—૦-૦
ઇન્દિરા અને બીજી વાર્તાઓ	રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીઆ	૨—૦-૦
ઉર્મિલાદેવી	હિમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	૧—૮-૦
એક ઘોડાની આત્મકથા	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	...
ઓલિયાની આરસી	'અગ્નિકુમાર'	૦-૧૨-૦
કચ્છમાં ક્રાન્તિ	ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્ય	૧—૪-૦
કીર્તિશાળી-કોચર	'સુશીલ'	૦-૧૨-૦
કુરબાનીની કથાઓ (નવી આવૃત્તિ)	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૬-૦
કુલીન વિધવા	રાવજીભાઇ મણિભાઈ પટેલ	૦—૬-૦
ગાંધીયુગની વાર્તાઓ	ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	૦-૧૨-૦
ચિતાના અંગારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૪-૦
જયન્તની સાહસ કથાઓ	એન. આઈ. પટેલ	૨—૮-૦
જય ગુજરાત કિંવા અભિનવ સિદ્ધરાજ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૮-૦
જુવાનોના જંગ-પ્રથમ ખંડ	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	૧—૦-૦
જ્યોત અને જવાળા; પ્રથમ દર્શન	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦—૬-૦
ડાકટર કે ડાકુ	કેસનજી મણિભાઇ	૦-૧૨-૦
ઢેડનું કોઈ ધણી નથી	'મશાલચી'	૦—૧-૬
તિલોત્તમા	અંબાલાલ પુરાણી	૦—૮-૦
તૂટેલાં બંધન (આ. ૨જી)	'પીયૂષ'	૦—૮-૦
દ્વિરેફની વાતો („ „)	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૧—૪-૦
ધુમ્રશિખા	રમણિકલાલ જયચંદભાઇ દલાલ	૧—૪-૦
ધુંધવાતો અગ્નિ યાને અંત્યજનો આર્તનાદ	મગનલાલ શંકરલાલ મોદી	૧—૮-૦
પડછાયા	'ધૂમકેતુ'	૦—૮-૦
પરણ્યાનું પાનેતર	મગનલાલ જેકીશનદાસ ગજ્જર	૦—૪-૦

પલટાતું કિસ્મત	દીનશા નસરવાનજી દસ્તુર	૨—૦—૦
પચાસ વર્ષ પછી	રામનારાયણ ના. પાઠક	૧—૦—૦
પરિણીતા (શરદ બાબુકૃત)	નગીનદાસ પારેખ	૦—૮—૦
પીકેટીંગનો પ્રભાવ	લલ્લુભાઈ ભીમભાઇ દેસાઇ	૦—૬—૦
પુરસ્કાર અને બીજી વાતો	દશરથલાલ જગન્નાથ રાવલ	૦—૬—૦
પ્રેમલીલા	ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	૧—૪—૦
ફુત્કાર	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦—૪—૦
બકુલા ભાભી	હિમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	૧—૮—૦
માલિકા	અંબુ ક. વશી	...
મુંબાઈનું રાત્રિ–રહસ્ય! (આ. ૨જી)	'ગુપ્તદુત'	૧—૮—૦
મુંબાઇનાં ભયંકર ભોપાળાં અથવા મોટાની મોટી પોલ	સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા	૨—૮—૦
મોગલ દરબારના ભેદભરમો	'દ્વિજકુમાર'	૧—૪—૦
મોતની ખીણ	ચંદ્રકાન્ત	૦—૮—૦
રજની (બંકીમચંદ્ર કૃત)	મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા અને ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ	૧—૦—૦
રાતો ગુલાબ, ભા. ૧	બી. એન. કાબરાજી	૬—૦—૦
,, ,, ભા. ૨	,, ,,	૬—૦—૦
લક્ષ્મીની સાડી અને બીજી વાર્તાઓ	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	...
લાખ રૂપિયા અથવા લોભનું પરિણામ	રતનશા ફ્રામજી આચાર્ય	૧—૦—૦
લાડઘેલો	અંબેલાલ સવરામભાઈ દેસાઈ	૦—૮—૦
વાનરસેનાની વાતો	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ	૦-૧૨-૦
વિનોદવિહાર	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૨—૮—૦
વિષવૃક્ષ	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા	૧—૮—૦
વીરાંગનાની વાતો	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજા	૨—૮—૦
વીસમી સદીની વસંતસેના પ્રથમ ખંડ : પૂર્વાર્ધ–ઉત્તરાર્ધ	ઠક્કર નારાયણ વિસનજી	૩—૮—૦
શીરીનની કહાણી અથવા અંજીર બાગની કતલ	દાદી એ. તારાપોરવાલા	૫—૦—૦
શીખ સલ્તનત યાને હિંદુત્વરક્ષક	ચતુરકોર જી. સરદાર	૦-૧૨-૦
શ્રી ઔતોલ્લાસ	શિવપ્રસાદ ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
સમાજનો સડો, ભા.૧ (સચિત્ર)	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	૧—૮—૦
,, ,, ભા. ૨ ,,	,, ,,	૧—૮—૦
સમાજ સેવિકા	વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર	૨—૦—૦
સતિ સુલક્ષણા	ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા	૦—૮—૦
સ્નેહ યજ્ઞ	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ	૨—૦—૦
સ્નેહ બંધન	કાંતિલાલ રણછોડદાસ શાહ	૧—૦—૦
સ્નેહ લક્ષ્મી	કેશવ હ. શેઠ	૩—૦—૦
સોરઠી ગીત કથાઓ, ઝુમખું પહેલું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦

સૌરાષ્ટ્રનાં વીરશ્રી યાને સોરઠી ખડ્ગ	હીરાલાલ લલ્લુરામ દવે	૨—૦—૦
સંસાર વિપ્લવ	કેશવ હ. શેઠ	૧—૮—૦
સંસાર લીલા	મટુભાઈ હ. કાંટાવાળા	૩—૦—૦
હાસ્યધારા	દયાશંકર ભ. વ્યાસ	૧—૮—૦
હાસ્ય વિહાર	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૩—૦—૦
હિંદુ સંસ્કૃતિ	એન. પી. સાંગાણી	૨—૦—૦
ક્ષમાશીલ સુંદરી	પ્રાગજી દયાળજી જોશી	૧—૪—૦

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

અસ્પૃશ્ય નિર્ણય	ગોવિંદભાઇ ખુશાલભાઈ ચાવડા	૦—૦—૬
આર્ય-ધર્મનીતિ અને ચાણાક્ય નીતિસાર	સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય	૦—૫—૦
જીવનનું રહસ્ય (ટૉલસ્ટોય)	યશવંત એમ. દેસાઇ	૦—૮—૦
જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર	સુખલાલ સંઘવી અને બેચરદાસ દોશી	૦—૫—૦
દ્રૌપદીનાં ચીર	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૦—૩—૬
દંપતીશાસ્ત્ર, ભા. ૧ (સચિત્ર)	ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી	૨—૦—૦
દંપતી જીવનરહસ્ય (આ. ૨જી)	મણિલાલ કેશવજી શાહ	૨—૦—૦
ધન્ય જીવન	જાદવરાય હકુમતરાય ઠાકોર	૦—૬—૦
પતિવ્રતા રૂક્મિણી	ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા	૦—૧૦—૦
પતિવ્રતા ને પત્નીવ્રતનાં ધર્મ તથા પતિવ્રતા ધર્મનું પ્રાબલ્ય અને ભક્તિ	ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઇ પંડ્યા	૦—૪—૦
પરપોટા કંપનીઓનું પોકળ	નંદલાલ મણિલાલ શાહ	...
પ્રભુમય જીવન	મણિલાલ નથુભાઈ દોશી	૦—૪—૦
પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું ઘાતકીપણું	ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી	...
ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ	રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર	૧—૮—૦
મનુષ્યની સૂજત-અખંડ આનંદ અથવા અજ્ઞાન, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન	ધનજીશાહ એમ. હાથીખાનાવાલા	...
માનવજીવન ઘટના.	ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી	
,, ,,-દ્વિતીયખંડ	,, ,,	
મંગળ પ્રભાત	ગાંધીજી	
યુવાનોને ગુપ્ત સંદેશ	રામજી કુબેરદાસ ગણાત્રા	
રાજકથા	દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી	
રંભાશુક સંવાદરૂપ: શૃંગાર જ્ઞાન-નિર્ણય	હરેરામ સુંદરામ બ્રહ્મર્ષિ	

લાલ બત્તી	'પુષ્પ'	૦—૪—૦
વ્રતવિચાર (આ. ૨જી)	ગાંધીજી	૦—૧—૬
શ્રીમંત થવાનું સર્વોત્તમ સાધન	એમ. જી. એચ. એન્ડ કું.	૨–૧૨–૦
શુભસંગ્રહ, ભા. ૭ મો	સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય	૧—૮—૦
સત્યાગ્રહ ગીતા	વલ્લભદાસ ભગવાનજી ગણાત્રા	૦—૫—૦
સદ્બોધ સારતા	ગોપાલજી ઓધવજી ઠક્કર	૧—૦—૦
સત્સંગી જીવન, દ્વિતીય પ્રકરણ	શતાનંદ મુનિ	૨—૪—૦
સાચું જીવન (ટૉલસ્ટૉય કૃત)	અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી	૦–૧૦–૦
સિંદૂર પ્રકર	માવજી દામજી શાહ	૦—૧—૦
સ્ત્રીજીવન	લેડી લક્ષ્મીબાઇ જગમોહનદાસ	૦–૧૦–૦
સ્ત્રીકેળવણી	ઇશ્વરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	૦—૧—૦
સુખ સામર્થ્ય સમૃદ્ધિ	રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર	૧—૦—૦
સુખી જીવનનાં સાધન	" "	૦–૧૪–૦
સુબોધસંગ્રહ, ભા. ૨ જો	મયારામ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર	...
સૌભાગ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને શિખામણ	ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી અને ભીમાશંકર શર્મા	૨—૦—૦
સંસારગીતા યાને મોક્ષમાર્ગ	અંબાલાલ ફૂલાભાઇ પટેલ	૦—૨—૬

ભૂગોળ, સ્થળવર્ણન–પ્રવાસ

આપણું મુંબાઇ	ખરદેશજી સોરાબજી	૦—૯—૦
ઇરાન-ઈરાક મુસાફરીની ગાઇડ	કેખુશરૂ અરદેશર પ્રીટર	...
ઇલુરાનાં ગુફામંદિરો	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૮—૦
કુદરત અને કળાધામમાં વીસ દિવસ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૧—૮—૦
ગુજરાતની ભૂગોળ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૦—૮—૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	આચાર્ય કાલેલકર	૦—૨—૦
ભૂ-સ્વર્ગ યાને કાશ્મિરનું વર્ણન (સચિત્ર)	જોશી સોમેશ્વર દ્વારકાદાસ કપડવંજવાળા	૫—૦—૦

આરોગ્ય, વૈદક વગેરે

આપણો ખોરાક	છોટાલાલ લ. માંકડ	૦—૫—૦
આર્યભિષક (આ. ૭ મી)	સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય	૩—૦—૦
આરોગ્ય શિક્ષણ (આ. ૯ મી)	હરરાય અમુલખરાય	૦—૮—૦
આરોગ્ય દર્શન (આ. ૮ મી)	રતિલાલ ચુનીલાલ દિવાન	૦—૬—૦
આરોગ્યની કુંચી (આ. ૨ જી)	સી. જી. ગાંધી	૧—૮—૦
આરોગ્યના પ્રદેશ	રેવાશંકર ઓધડભાઇ સોમપુરા	૦—૮—૦
દીર્ઘાયુ કેમ થવાય ?	પ્રભાકર ત્રિકમજી કોઠારી	૨—૦—૦
બાળજન્મ અગાઉ માતાની અને પાંચ વરસ સુધીનાં બાળકની માવજત (આ. ૩જી)	મીસ જરબાનુ એદલજી મીસ્ત્રી	૦—૧૦—૦
બાળવૈદું (સ્ત્રી ઉપયોગી)	ઘેલાભાઈ પુરૂષોત્તમ વ્યાસ	૦—૪—૦
બાળહિત પત્રિકા	જૈન સેનિટરી એસોસિએશન—મુંબાઇ	...
રસોદ્ધાર તંત્ર (આ. ૧૮ મી)	શ્રી રસશાળા ઔષધાશ્રમ—ગોંડલ	૩—૦—૦
વહુને શિખામણ (આ. ૪ થી)	રવિશંકર ગણેશજી અંજારિયા	૧—૦—૦
સંતતિ નિયમન	ડૉ. અમૃતલાલ હ. પટેલ	૧—૮—૦
હાઇડ્રોથીરેપી યાને પાણીથી દરદીની સારવાર કરવાની વિદ્યા (આ. ૨ જી)	બી. પી. માદન	૧—૧૨—૦

કેળવણી

કોઈએ નહોતું કીધું	હરભાઇ ત્રિવેદી	૦—૮—૦
ગુજરાતી લેખનકળા. પુ. ૧ લું	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	૧—૨—૦
દિવાસ્વપ્ન	ગિજુભાઈ બધેકા	૦—૧૦—૦
બાલદર્શન	પ્રેમયોગી	૦—૮—૦
બાલશિક્ષણ	ગિજુભાઇ	૦—૧૦—૦
ભાષાશિક્ષણ (પ્રાથમિક શાળામાં)	ગિજુભાઇ	૦—૧૦—૦

શાળોપયોગી

ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તક ૧ લું	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ અને જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	૦-૧૨-૦
,, ,, ૨ જું	,, ,,	૦-૧૩-૦
ગદ્ય પ્રવેશ ભા. ૧	હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા	૧-૦-૦
,, ,, ભા. ૨	,, ,,	૧-૪-૦
ગદ્ય સમુચ્ચય, ભા. ૧	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	૧-૮-૦
ગદ્ય કુસુમ	મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે તથા વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી	૧-૮-૦
ગુજરાતના ઇતિહાસની મિજલસો	જેહાલાલ છ. ચૌધરી	૦-૪-૦
ગૃહ દીપિકા, પુ. ૧ લું	વિદ્યાબ્હેન રમણભાઇ નીલકંઠ તથા સૌ. પ્રેમલીલા મહેતા	૦-૫-૦
,, ,, પુ. ૨ જું	,, ,,	૦-૧૨-૦
પદ્ય સંગ્રહ	ચન્દ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	૦-૧૨-૦
વ્યાકરણસાર ઉર્ફે વિરંચિ વ્યાકરણ	વિરંચિપ્રસાદ કેશવલાલ કવિ	૦-૪-૬
સ્વદેશના ઇતિહાસની મિજલસો	જેહાલાલ છ. ચૌધરી	૦-૧૪-૦
સાહિત્ય પંચામૃત	શિવશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી	૦-૧૦-૦
સાહિત્ય મુકુર ભા. ૧ લો	ચન્દ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	૦-૯-૦

વિજ્ઞાન

ખેતીવાડી		
ખેતીવાડીની પાઠમાળા ભા. ૧ લો (કૃષિવિદ્યા)	દુલેરાય છોટાલાલ અંજારિયા અને બહેચરભાઈ બાપુભાઇ પટેલ	૧-૦-૦
હુન્નરકળા		
ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ અને પાવર (આ. ૩ જી)	એફ. ઈ. ભરૂચા	૬-૦-૦
કાગળની કરામત	દલપતરામ કેશવલાલ દવે	૧-૪-૦
બૃહદ્ શિલ્પશાસ્ત્ર, ભા. ૧	જગન્નાથ અંબારામ	૨-૮-૦
મોતીનાં તોરણ ભા. ૧ (આ. ૨ જી)	કરસનજી જીવરાજ અને ચતુર્ભુજ કાનજી આશરા	૧-૦-૦

મોતીનાં તોરણ ભા. ૨	ફરસનજી જીવરાજ અને ચતુ-ર્ભુજ કાનજી આશરા	૧—૦—૦
રંગવાની કળા	મહાવજીભાઇ સાજનભાઇ નારીગરા	૦—૧૨—૦
સુલભ વાસ્તુશાસ્ત્ર યાને ઘર કેવી રીતે બાંધ્યું	હરિપ્રસાદ ફીરપારામ ઠાકોર	૩—૦—૦
સંગીત		
દેશી સંગીતની પદ્ધતિ	મીસીસ ખોરશેદ ટી.	૧—૦—૦
ભારતીય સંગીત કલા	મહારાણીશંકર અંબાશંકર શર્મા	૩—૦—૦
સેલ્ફ હારમોનિયમ ટીચર, ભા. ૧ થી ૫	વિષ્ણુ શામરાવ અત્રે	૦—૮—૦
સંગીતોપયોગી આલાપદર્શિકા, ભા. ૧ લો	પરમાનંદદાસ પીતાંબરદાસ	૨—૮—૦
માનસશાસ્ત્ર		
માનસશાસ્ત્ર	હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઈ દીવેટિયા	૧—૪—૦
નીતિશાસ્ત્ર		
નીતિશાસ્ત્ર વિચાર	પ્રો. વિનાયક સદાશિવ ગોગટે	૧—૮—૦
સાયન્સ		
બાલવિજ્ઞાન, ભા. ૨ જો	સૌ. વિમળા સેતલવાડ	૧—૮—૦
ભૂસ્તરવિજ્ઞાન-પૂર્વાર્ધ	ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૧—૦—૦
વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા	ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર	૦—૧૦—૦
જ્યોતિષ		
શ્રી રેખાદર્શન-હસ્તસંજીવન ભા. ૧, ૨, ૩	શ્રી દેવવિજયજી	૧—૪—૭
અર્થશાસ્ત્ર		
ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર (રિ. બ. ગ્રેગકૃત)	નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ અને જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	૦—૧૨—૦
ગ્રામ્ય અર્થશાસ્ત્ર	ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી	૦—૪—૦
ગ્રામ્ય સંગઠન	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ	૦—૬—૦
રાજ્ય આવક વેરો અને આપણી દરિદ્રતા	જે. સી. કુમારાપ્પા	૦—૫—૦
હિંદ-ગ્રામ્ય-પુનર્ઘટના	કાશીરામ આગજી ઉપાધ્યાય	...

સાહિત્ય–નિબંધ

સાહિત્ય:		
આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	૧—૦—૦
કવિ ખબરદાર કનકોત્સવ અભિનંદન ગ્રંથ	કવિ શ્રી ખબરદાર કનકોત્સવ સમિતિ–મુંબાઈ	૦—૮—૦
કલાપીની પત્રધારા	શ્રી. જોરાવરસિંહજી સૂરસિંહજી ગોહિલ	૩—૦—૦
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨ જું	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧—૦—૦
જૈન અને ગુર્જર કવિઓ, ભા. ૨જો	મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૩—૦—૦
નરસિંહ મહેતા અને મીઠો કવિ	જ્યોતિર્મલ જગજીવન નરભેરામ બધેકા	૦—૦—૦
પારસી નાટક તખતાની તવારીખ	ડૉ. ધનજીભાઈ એન. પટેલ	૧—૮—૦
સંવાદિકા	પોપટલાલ પુંજાભાઈ શાહ	૧—૦—૦
નિબંધ:		
શ્રી અરવિંદ ઘોષના પત્રો	કિસનસિંહ ચાવડા	૦—૨—૦
આકાશનાં પુષ્પો	ગગનવિહારી લ. મહેતા	૧—૮—૦
આફ્રિકાના પત્રો	નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૦—૬—૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ	૦—૩—૦
ગુફાનું કમળ	પ્રભાકર વિહારીલાલ	૦—૫—૦
જગતની ધર્મશાળામાં	જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૦—૧૦—૦
પુજારીને પગલે	” ”	૦—૪—૦
ભસ્મ–કંકણ	દેશળજી પરમાર	૦—૧૨—૦
રશિયાના પત્રો	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૧—૦—૦
સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ	પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ	૨—૦—૦
સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૦—૦—૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧—૦—૦
સ્વૈર વિહાર	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૧—૮—૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

અહુનવર	માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	૦—૮—૦
આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સદ્‌વૃત્ત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૦—૪—૦
શ્રી આચારાંગ-ધુતાધ્યયન, પ્રથમ ભાગ	શ્રીમદ્ રામવિજયજી	૨—૦—૦
ઉપનિષત્ પંચક	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
ઉપવીત-વિવાહ સંસ્કાર રહસ્ય	એસ. જે. ઠક્કર	૦—૬—૦
ઉપદેશ સહસ્રી (ગદ્ય પ્રબંધ) પ્રથમ ભાગ	એમ. આર. ઘોડા	૧—૦—૦
કર્મ અને આત્માનો યોગ (આ. ૨જી)		૦—૩—૦
ગાયત્રી વાર્તિક	નારદલાલ પોપટભાઇ વૈષ્ણવ	૧—૦—૦
ગીતા સાર	કૃષ્ણરાવ અનંતરાવ	૦—૧—૦
જૈન ધર્મ	નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ	...
જૈન તત્ત્વ પ્રવેશક જ્ઞાનમાળા	મુનિશ્રી કર્પૂરવિજયજી	...
તત્ત્વ ચિંતામણિ ગ્રંથ	મુનિશ્રી મણિલાલજી	૦—૬—૦
ધ્યાન યોગ	વી. એસ. દેવલાલીકર	૦—૧૨—૦
નિત્ય પાઠ કરવાનાં ચાર અષ્ટકો તથા શ્રી વલ્લભાખ્યાનો	શાહ વિઠ્ઠલદાસ મોતીચંદ	...
પચાસ ધર્મ સંવાદ	ધર્માનંદ કોસંબી	૧—૦—૦
પારસ ગીતા	જહાંગીરજી બરજોરજી સરવૈયર	૩—૦—૦
શ્રી પંચદશી	શ્રીમન્નથુરામ શર્મા	૩—૪—૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા	શ્રી કૃષ્ણમોહનજી શર્મા	૫—૦—૦
ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	અધ્યાપક બેચરદાસ દોશી	૧—૦—૦
ભાગવત રહસ્ય	ડૉ. વરજીવનદાસ દામોદરદાસ	૨—૮—૦
શ્રી લિંબજા શક્તિ માહાત્મ્ય	ભાઇજીભાઇ ભીખાભાઈ	૦—૫—૦
શક્રાદય : સ્તોત્ર	નાગરિક પ્રકાશન મંદિર-કરાંચી	૦—૨—૦
શિક્ષાપત્રી	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૦—૧૨—૦
શ્રી સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત સાર સંગ્રહ	સ્વામિ રેવાનંદ ગિરિ	૧—૪—૦
શ્રી સદુપદેશ દિવાકર-પંચીકરણ	શ્રીમન્નથુરામ શર્મા	૦—૧૩—૦
સાધના	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧—૪—૦
શ્રી સામાયિક સૂત્ર	હરિલાલ જીવરાજભાઇ ભાયાણી	૦—૩—૦
સુત્ત નિપાત	ધર્માનંદ કોસંબી	૧—૦—૦
શ્રી સુબોધસિંધુ	લજ્જાશંકર હરિભાઈ જોશી	૩—૦—૦

નાટક

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોર	૧—૦—૦
અ. સૌ. કુમારી	યશવંત પંડ્યા	૧—૦—૦
ખેડુતનો શિકારી	જુગતરામ ચીમનલાલ દવે	૦—૩—૦
ગ્રેજ્યુએટ	સુંદરશ્યામ	૦—૪—૦
ઘોડા ચોર	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર	૦—૬—૦
ન્યાય	પુરૂષોત્તમ ત્રીકમદાસ	૦—૧૨—૦
પતિત પાવન અથવા તુરંગને આંગણે	ભાર્ગવરાય વિઠ્ઠલ વરેરકર	૦—૮—૦
પ્રતિમા નાટક (આ. ૨૭)	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
પાખંડ ધર્મખંડ નાટક	એચ. એસ પંડિત	૦—૪—૦
બલિદાન	ઝવેરચંદ મેઘાણી	...
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૦—૮—૦
વડલો	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	...
વિસર્જન (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત)	નગીનદાસ પારેખ	૦—૬—૦
સામાજિક નાટકો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૧૨—૦
સીતાહરણ	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
સંઘમિત્રા	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
હાથીના દાંત	પુરૂષોત્તમ ત્રીકમદાસ	૧—૦—૦

કોષ—જ્ઞાનકોષ વગેરે રેફરન્સ પુસ્તકો

આધાર કોષ	કંચનલાલ વીરપાલ શાહ	૫—૦—૦
ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ—દ્વિતીયખંડ—	ડૉ. કેતકર	૧૧—૮—૦
પારિભાષિક કોષ—ઉત્તરાર્ધ—	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧—૦—૦
પૌરાણિક કથાકોષ—ખંડ ૫ મો	ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૧—૦—૦
વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય, ભા. ૨ જો	વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળ	૦—૧૨—૦
સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોષ (આ. ૨૭)	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	૪—૦—૦

બાલ સાહિત્ય

આપણા દેશના મહાન પુરુષોની ઐતિહાસિક વાતો	દિવાળીબાઇ રાઠોડ	૦—૪—૦
આવાં વાંદરાં ન જાઇએ	ગિજુભાઇ	૦—૨—૬
આંખો રોપ્યો	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
એકવીસ નવી વાતો	સાકરબ્હેન પ્રેમચંદ શાહ	૦—૩—૦
કળાવતી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૧—૦
કાગળપત્રો	રમણલાલ નાનાલાલ	૦—૩—૦
કુમારધર્મ	માવજી દામજી શાહ	૦—૩—૦
કુમાર વીરસેન, ભા. ૨ જો	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
કેટલીક જુની વાર્તાઓ	મેસી સેમ્યુઅલ સોલંકી	૦—૫—૦
ખરેખરી વાતો	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૦
ગામડામાં ગયો હતો	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
ગુજરાતનો ઇતિહાસ	ચીમનલાલ ચતુર્ભુજ આચાર્ય	૦—૨—૦
ગેટવે ઓફ ઇન્ડિયા ઇતિહાસ માળા, ૨ (સચિત્ર)	બી. સી. એન. વકીલ	૦—૭—૦
" " ૩	"	૦—૭—૦
ગોળીબારની મુસાફરી, ભા. ૧	સૌ. હંસા મહેતા	૦—૭—૦
ગોરા કે ગોઝારા ?	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા	૦—૨—૦
ઘોડાચોર	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૬—૦
છુટાં ફૂલ	હીરાલાલ લલ્લુરામ દવે	૦—૩—૦
ટહૌકા	દેશળજી પરમાર	૦—૪—૦
ટુચકાઓ	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
દેશદેશની અદ્‌ભુત વાતો ભા. ૧	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૧૦—૦
નગુણો રાજા	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૧—૦
પતંગિયાં	જમુ દાણી	૦—૧૦—૦
પરિમલ	ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિલાલ ઠાકર	૦—૫—૦
પુરાણની બાળબોધક વાર્તાઓ	શ્રીમતી હરિસુખગૌરી વામનરાવ મહેતા	૦—૧૨—૦
પુસ્તકાલય	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૨—૦
બટુક વાર્તાઓ	મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી	૦—૨—૦
બટુક વીર	ગુણવંતરાય ભટ	...
બાપુની ફૂચ	ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિલાલ ઠાકર	૦—૫—૦
બાપુજીના પત્રો	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ	૦—૧—૬

બાહુબલ કથાઓ	સુબંધુ આત્માનંદ
બાલ રામાયણ	ફુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ
બાળકાવ્યો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
બાળભક્ત પ્રહ્લાદજી	સૌ. બ્હેન લીલાવતી
બે બાળ-નાટકો	ગિજુભાઇ
બોધક સંવાદો અને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર	શ્રી. હરિસુખગૌરી વામનરાવ મહેતા
બોરસદની વીરાંગનાઓ	ગિજુભાઈ
ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર (આ. ૩જી)	નટવરલાલ વીમાવાળા
ભેંસનાં સીંગડાંમાં	ગિજુભાઇ
મહાભારતના પાત્રો	
,, મણકો ૧ લો, સૂતપુત્ર કર્ણ	નાનાભાઈ
,, ,, ૨ જો, પાંચાલી	,,
,, ,, ૩ જો, દુર્યોધન	,,
,, ,, ૪ થો, ભીમસેન	,,
,, ,, ૫ મો, અર્જુન	,,
,, ,, ૬ ઠ્ઠો, યુધિષ્ઠિર	,,
,, ,, ૭ મો, કુંતી-ગાંધારી	,,
,, ,, ૮ મો, દ્રોણઅશ્વત્થામા	,,
મીની માશી	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ
મોસાળની મોજ	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા
રમેશની મુસાફરી	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ
રમકડાંની દુકાન (આ. ૨ જી)	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા
રણચંડી	વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર
રતનીઓ (આ. ૨ જી)	નાગરદાસ ઇ. પટેલ
રાતસુંદરી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
રશીદની પેટી અને બીજી વાતો	નટવરલાલ વીમાવાળા
ઋષિદત્તા	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
લાલ અને હીરા	ગિજુભાઈ
વનરાજ	કેશવલાલ લલ્લુભાઈ શાહ
(વીર) વનરાજ	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજ
વાઘોનું વન (આ. ૩ જી)	ચીમનલાલ પ્રાણલાલ ભટ્ટ
વાનરસૈનિક રમેશ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ
વાનરસેનાનાં ગીતો, ભા. ૧	,, ,,
વિલાયતી વાતો	ગિજુભાઈ
વીર કથાઓ, ભાગ ૨ જો	ચન્દ્રશંકર મણિશંક ભટ્ટ
સરોવરની સુંદરી (આ. ૨ જી)	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ
સારી સારી વાતો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ
સતિ સુભદ્રા	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
સુબોધક નીતિકથા	ખરશેદજી બમનજી ફ્રામરોજ
હંસરાણી	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

સને ૧૯૩૧ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી.

ભાષા

વિષય.	કર્તા.	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અવળી માત્રા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
કેટલાક નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	ચતુરભાઈ પુરૂષોત્તમ પટેલ	,,	ઓક્ટોબર
ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ	વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ	,,	જુલાઈ
જુની ગુજરાતી	હૃષીકેશ દુર્ગેશ્વર ત્રિવેદી	સાહિત્ય	જાન્યુઆરી
દેશી નામમાલા અને ગુજરાતી	મધુસુદન ચીમનલાલ મોદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	ડિસેમ્બર
નરસિંહ મહેતાનો ષષ્ઠીનો પ્રત્યય ચો	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા	,,	મે
પાડમાત્રાનો સમય	ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	,,	જુન
પદાન્ત-ય-ઈ-ઉ-ઊ	કેશવલાલ કાશીરામ	વસન્ત	પોષ-૮૯
"પુંગવું" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	ચતુરભાઈ પુરૂષોત્તમ પટેલ	બુ. પ્ર.	જુન
"ભવાઇયા"ની વ્યુત્પત્તિ	ડોલરરાય	નાગરિક	વૈશાખ
ભગવદ્ ગોમંડળ	ચંદુલાલ બહેચરદાસ પટેલ	શારદા	જાન્યુઆરી-૩૨
ભાષાઓનાં મૂળ	તંત્રી	સાહિત્ય	જુલાઈ
મૂર્ધન્યતર-ડ-ઢ અને અવળી માત્રા	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	બુદ્ધિપ્રકાશ	,,
વર્ણાનુક્રમ	માણુલાલ છબારામ ભટ્ટ	,,	ફેબ્રુઆરી
સ્વરભાર	ચતુરભાઈ પુરૂષોત્તમ પટેલ	,,	ઑક્ટોબર
લિપિની સુધારણા	કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાલા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ પ્રવેશક	પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર	પ્રસ્થાન	ફાગણ
ઉર્દૂની સાએરી	" કોકિલ "	નવચેતન	ઓગષ્ટ
ઓબરઆમાગાઉ	રમણલાલ ક. યાજ્ઞિક	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
કનૈયાલાલ મુનશી નવલિકાલેખક તરીકે	નવલરામ જ. ત્રિવેદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	ડિસેમ્બર
કવિ જીવન	બટુભાઇ લાલભાઇ ઉમરવાડીઆ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
કવિશ્રી અરદેશર ફરામજી ખબરદારનો સુવર્ણ મહોત્સવ	પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર બા. ધ્રુવ	વસન્ત	કાર્તિક–૧૯૮૮
કવિ ખબરદારની અર્ધ શતાબ્દિ	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ગુજરાત	નવેમ્બર
કવિ ખબરદાર સંસ્મરણ	વિ. ક.	કૌમુદી	ઑક્ટો–નવેમ્બર
કવિ દયારામ અને ગરબીઓ	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	ગુજરાત	ઑક્ટોબર
ખબરદારના કેટલાક કાગળો	પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર	સાહિત્ય	નવેમ્બર
ગુજરાતી કહાની સાહિત્ય	પ્રવાસીલાલ વર્મા માલવીય	શારદા	માર્ચ
જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ	રસિકલાલ છો. પરીખ	પ્રસ્થાન	પોષ
તત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સંયોગ	રાતલાલ મો. ત્રિવેદી	કૌમુદી	ડિસેમ્બર
દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રમુખનું ભાષણ	પ્રો. ભુલાભાઇ જીવણજી દેસાઈ	વસન્ત	માગશિર્ષ–૮૮
દશમી સાહિત્ય પરિષદની નોંધ	પ્રિન્સિપાલ આ. બા. ધ્રુવ	"	"
ધન્ય હો ધન્ય હો સૌરાષ્ટ્ર ધરણી	" સુરેન્દ્ર " પંડયા	બુદ્ધિપ્રકાશ	નવેમ્બર "
નવીન સંસ્કૃતિનો ઉદયકાળ	નટવરલાલ નાનાભાઇ મહેતા	"	જાન્યુઆરી

નાગરકાધિકરણમ્	મગ્ગ્છર્કશાનન્દ	નાગરિક	કાર્તિક
નૃત્ત-નૃત્ય-નાટ્ય	ડૉલરરાય માંકડ	,,	શ્રાવણ
પ્રાશ્ચાત્ય પ્રજામાં સંસ્કૃતનું અધ્યયન	ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
પ્રાચીન હિન્દુ નાટ્ય ગૃહ	ડૉલરરાય માંકડ	નાગરિક	માહા
પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન	મુંબઈ સમાચાર	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરી
પુરોવચન	મંજુલાલ ર. મજમુદાર	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
પોપટલાલ ગોવર્ધનશંકર પંડ્યા	ન. ન. મહેતા	બુદ્ધિપ્રકાશ	સપ્ટેમ્બર
પંચદંડની વાર્તાનો આંતર્ પ્રવાહો	શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ	,,	જાન્યુઆરી
પંજાબી લોકગીતો	રમણિક કી. મહેતા	,,	સપ્ટેમ્બર
બે નવલિકાકાર	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	શારદા	માર્ચ
ભાલણનું વતન અને ઔરંગાબાદ ગમન	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
ભીમનું નિવાસસ્થાન અને તેનો ગુરૂ	,, ,,	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
મિરઝા કલીચબેગની સાહિત્યસેવા	નરીમાન સો. ગોળવાળા	,,	જુલાઈ
રાજાધિરાજ અને મુનશીના રાજકીય વિચારો	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	શારદા	ફેબ્રુઆરી
રૂપમાત	મંજુલાલ ર. મજમુદાર	શારદા	નવેમ્બર (દીપોત્સવી અંક)
લોકસાહિત્યના પ્રચારકો જુના અને નવા	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	,,	જુલાઈ
સાહિત્યને ઓવારેથી	શંકરલાલ ગ. શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
સાક્ષર યુગનું ભાવિ દર્શન	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા	વસન્ત	પોષ-૮૮
સૈકાઓ પૂર્વે રચાયલું ગાંધીજીનું જીવન	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ગુજરાત	ડિસેમ્બર
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના	દફતરી	નાગરિક	કાર્તિક
હાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય-ગાંધીજી સાથે એક જ્ઞાનગોષ્ઠી	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	શારદા	સપ્ટેમ્બર

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એક પ્રાચીન રેંટિયા ગીત	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	પ્રસ્થાન	જેઠ
કણબીના બાર માસ	મંજુલાલ ર. મજમુદાર	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
કેશરવિમલ કૃત "સુક્તમાળા"	ભોગીલાલ જેચંદ સાંડેસરા	સાહિત્ય	ઑગષ્ટ
નવરાત્રનો ગરબો	સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઑક્ટોબર
રાવણ મંદોદરી સંવાદ	મોહનલાલ દ. દેસાઇ	"	ઑક્ટોબર

સમાલોચના

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અભિજ્ઞાન શકુંતલા	પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	નવેમ્બર
અભિનય કળા	ડૉલરરાય	નાગરિક	માહા
આરૂઢ શૈલીનાં અવલોકન	વિ. ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
અનામી દર્દ	ચતુરભાઈ શ. પટેલ	"	સપ્ટેમ્બર
ઇન્દુકલા	'સુરેન્દ્ર' પંડ્યા	બુદ્ધિપ્રકાશ	ફેબ્રુઆરી
એના કેરેનીનાની તરસા	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	કૌમુદી	જુન
કલિકાનું કલાવિધાન	વિનુ બ. દેસાઈ	સાહિત્ય	નવેમ્બર
કલ્પના કુસુમો	ભગવાનલાલ લ. માંકડ	બુ. પ્ર.	જુન
" "	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
કવિ ત્રિકમદાસ	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	એપ્રિલ
ગૃહ દીપિકા	રમણિક મહેતા	બુદ્ધિપ્રકાશ	મે
ગૌરક્ષકલ્પતરુ	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	ચૈત્ર
ગ્રંથ અને ગ્રંથકારઃ પુસ્તક બીજું	"સુરેન્દ્ર" પંડ્યા	બુદ્ધિપ્રકાશ	નવેમ્બર
છયાશીનું સાહિત્ય	"માદિલાન્ત"	પુસ્તકાલય	જુન
જુવાનોનો જંગ	"સુરેન્દ્ર" પંડ્યા	બુદ્ધિપ્રકાશ	સપ્ટેમ્બર
જોડણી કોષ	પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	પુસ્તકાલય	જુલાઈ
ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ફેબ્રુઆરી
" " "	નટવરલાલ ઇ. દેસાઈ	"	એપ્રિલ
દર્શનિકા	ફરામરોજ ધનભુરા	નવચેતન	જાન્યુઆરી-૩૨

દ્વારકાં વિષે ચન્દ્રકાન્ત	દી. બા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
" પતંગિયાં "	દેશળજી પરમાર	કૌમુદી	જુલાઇ
પ્રયોગયુગનું કાવ્ય મંદિર–આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	વિષ્ણુપ્રસાદ આર. ત્રિવેદી	કૌમુદી	નવેમ્બર
પ્રાચીન ગ્રંથનું અર્વાચીન અવલોકન	ડૉલરરાય ર. માંકડ	"	મે
પાંખડિયો	ચતુરભાઇ ઉ. પટેલ	"	ઑગસ્ટ
ભજનિકા	નરીમાન ગોળવાળા	નવચેતન	નવેમ્બર
રંગ અવધૂતની વાણી	રા. બ. આઠવલે	વસન્ત	માગશિર્ષ
શહેનશાહ અકબરશાહ	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	સાહિત્ય	એપ્રિલ
શાકુંતલ ભાષાંતર	ડૉલરરાય ર. માંકડ	કૌમુદી	ડિસેમ્બર
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ફેબ્રુઆરી
સન ૧૯૩૦ નું સિંહાવલોકન	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	વસન્ત	ભાદ્રપદ
સંદેશિકા	નરીમાન સો. ગોળવાળા	સાહિત્ય	નવેમ્બર
'સંગીત રત્નાકર' નું અવલોકન	શ્રી નારાયણ મો. ખરે	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
સ્નેહ યજ્ઞ	વિજયરાય ક. વૈદ્ય	"	ઑગષ્ટ
સ્વૈરવિહાર	ગગનવિહારી મહેતા	"	જુલાઇ

નિબંધ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અટકો	...	સાહિત્ય	એપ્રિલ
શિશુ અને સખી	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
સત્યાગ્રહ અને જનતા	" "	સાહિત્ય	જાન્યુઆરી
" અને ધનવાન વર્ગ	" "	"	માર્ચ
" અને ચારિત્ર્ય	" "	"	જુન
" અને દંભ	" "	"	ઑગષ્ટ

નાટકો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અ. સૌ. કુમારી	યશવંત પંડયા	નવચેતન	ઑક્ટોબર
આદર્શનાં મૂલ્ય	ઠાકોરભાઇ છોટુભાઇ દેસાઇ	ગુજરાત	ઑક્ટોબર
ન્યાય	પુરૂષોત્તમદાસ ત્રિકમદાસ	,,	ઑગષ્ટ
ભીલકુમાર એકલવ્ય	ધૂમકેતુ	પ્રસ્થાન	મહા
રથયાત્રા	દફતરી	નાગરિક	શ્રાવણ-૮૭
વીર ગૃધ્રરાજ જટાયુ	શ્રી. રેણુમિત્ર ગો. પટ્ટી	શારદા	જુન
વીરા	મંજુલાલ એલ. દવે	નવયુગ	મે
સાકરનો શોધનારો	યશવંત પંડયા	કુમાર	વૈશાખ
સિંહગઢ	... ...	,,	પોષ

ઇતિહાસ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અણહિલવાડના વાઘેલાઓ	ભોગીલાલ જેચંદ સાંડેસરા	સાહિત્ય	ઑક્ટોબર
અકબરના જમાનાની શેષ સ્મૃતિઓ	નરીમાન સો. ગોળવાલા	શારદા	નવેમ્બર (દીપોત્સવી)
આર્ય સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન	વિજયરાય ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
આરાસુરી–અંબાજી અને કુંભારીઆ તીર્થ	... ...	દેશી રાજ્ય	ફેબ્રુઆરી
ઇ. સ. ૧૩૩૭ નું ગુર્જર દેશનું વર્ણન	પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદાર	પ્રસ્થાન	માઘ
ઋગ્વેદમાં ઉત્તર-ધ્રુવ	ડૉલરરાય માંકડ	નાગરિક	કાર્તિક
કાઠિયાવાડના કાઠી	જયાશંકર વાઘજીભાઈ વ્યાસ	શારદા	એપ્રિલ
કાઠિયાવાડનો અર્વાચીન વિકાસ	કલ્યાણરાય ન. જોશી	"	જાન્યુઆરી–૩૨
કાઠી લોકો	ડૉલરરાય માંકડ	નાગરિક	વૈશાખ
કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં રાજાનું સ્વરૂપ	રતિલાલ એન. મહેતા	બુદ્ધિપ્રકાશ	મે–જુન
ગુજરાતનું વર્ણન	... ...	પ્રસ્થાન	માગશર
ગુજરાત-સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ	સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર	અષાઢ
ગુજરાતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને તેના વિકાસનો ઇતિહાસ	અંબાલાલ સદાશિવ જોષી	ગુજરાત શાળાપત્ર	એપ્રિલ
ગુજરાતના સંસ્કારિત્વનું ઘડતર	પ્રો. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર	કૌમુદી	ઑક્ટોબર
ગુહિલો સંબંધી હકીકત	... ...	દેશી રાજ્ય	જુન
જુનું લંકા ક્યાં હતું?	"જ્યોતિ"	સાહિત્ય	જાન્યુઆરી
તીર્થગોરના ચોપડા સંબંધી	મંજુલાલ ર. મજમુદાર	સાહિત્ય	માર્ચ
તીમૂર લંગ	પ્રો. કેશવલાલ કામદાર	પ્રસ્થાન	પોષ

દ્વારિકાં વિષે	દી. બા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
દ્રાવિડીઅન સંસ્કૃતિ	શ્યામશાસ્ત્રી	નાગરિક	કાર્તિક–૮૭
ધુંધળીનાથ અને સિદ્ધનાથ	... ...	ગુજરાત	ઑગષ્ટ
ધંધુકા અને ધનાવાવ	મનુભાઇ જોધાણી	શારદા	જુલાઇ
પાનદે જેઠી	રા. સા. મગનલાલ દ. ખખ્ખર	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
પૂર્વ આફ્રિકામાં પૌર્વાત્ય સભ્યતા	બિહારીલાલ અનંતાજી	શારદા	જાન્યુઆરી–૩૨
મહારાષ્ટ્ર જુનું અને નવું	કાલેલકર	કુમાર	અષાઢ
મિથિલા વિદ્યામઠ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
મ્હેર લોકો	વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય	શારદા	એપ્રિલ
મોહન–જો–ડેરો	રવિશંકર રાવળ	કુમાર	આસો
સતી	શ્રી. "સુરેશ" દીક્ષિત	પ્રસ્થાન	ફાલ્ગુન
સગર રાજાની કથા	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઇ
સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્થંભના લેખનો એક અંશ	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સોમનાથ પાટણ	કરીમ મહમદ માસ્તર	શારદા	નવેમ્બર(દીપોત્સવી)
શીતળા	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	નાગરિક	માહ
શું નેલ્સનનું વિકટરી ગુજરાતી વ્હાણ હતું	'સુકાની'	ભારતી	પુ. ૧; અંક ૧
હિંદના શિલ્પ સ્થાપુસ	ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્ર. દેસાઈ	કુમાર	માહ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અંબાલાલની ચારિત્ર્ય સામગ્રી	... ...	કૌમુદી	ઑક્ટોબર
કવિશ્રી ખબરદાર	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	શારદા	નવેમ્બર દીપોત્સવી
કે. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું ચરિત્ર	નારાયણ મો. ખરે	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
ગોવર્ધનરામ અક્ષર અને વ્યક્તિ	સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	ઑક્ટોબર
ગાંધીજી	છો. ડા. જાગીરદાર	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
જીવન—સંભારણા	સૌ. શારદા મહેતા	શારદા	એપ્રિલ
પ્રેમાનંદ	સુરેશ દીક્ષિત	સાહિત્ય	ફેબ્રુઆરી
ડૉ. કુંવરજી એ. નાયક	ર. એ. સોમપુરા	કુમાર	માહ
ભક્ત કબીરનો વસન્તોત્સવ	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	,,
મણિલાલ નભુભાઇની આત્મકથા	... ...	વસન્ત	માઘ
મણિલાલની ચરિત્ર સામગ્રી	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	કૌમુદી	જુલાઇ
મીરાંબાઈ	એમ. એમ. દ્વિવેદી	ગુજરાત શાળાપત્ર	ઑક્ટોબર
રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય	બચુભાઈ રાવત	કુમાર	અષાડ
રાયકૃષ્ણદાસજી	રવિશંકર રાવળ	,,	વૈશાખ
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	જે. જોષી	કૌમુદી	મે
વાચનમાળાનાં કાવ્યોના કર્તાનાં જીવનચરિત્રો	... ...	ગુજરાત શાળાપત્ર	ફેબ્રુઆરી
શામળ	સુરેશ દીક્ષિત	સાહિત્ય	એપ્રિલ
શ્રીયુત ખબરદાર	રંજીતલાલ પંડ્યા	,,	નવેમ્બર
શ્રીમતી જ્યોત્સનાબ્હેન શુકલ	શરદ દેસાઈ	ગુણસુંદરી	ઑગષ્ટ-ખબરદાર અંક
સર રમણભાઈ	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ

સર રમણભાઈ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
,, અને કાન્તમાળામાંની			
મણિશંકર રતનજી ભટ્ટની પત્રધારા	પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	,,	મે
સ્મરણ યાત્રા	કાકાસાહેબ કાલેલકર	કુમાર	માગશર
સ્વ. પૃથુ શુક્લ	હરિલાલ ભરૂચા	ગુજરાત	ડિસેમ્બર
સ્વ. સર રમણભાઈ	ધનસુખલાલ મહેતા	કૌમુદી	માર્ચ
સ્વ. કાંટાવાળા	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	,,	એપ્રિલ
હરગોવિંદદાસનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	,,	સાહિત્ય	,,
,, ,,	,,	,,	મે
,, કાંટાવાલા	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ત્રણ હરિકીર્ત્તન	પ્રિન્સિપાલ આ. બા. ધ્રુવ	વસન્ત	આશ્વિન
વ્યવહારમાં અનેકાન્તવાદ	રસિકલાલ છો. પરીખ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
વેદ, વેદાર્થ અને વેદના દેવ	પ્રિન્સિપાલ આ. બા. ધ્રુવ	વસન્ત	આશ્વિન

પ્રવાસ—ભૂગોળ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
એરનકોલાનો પ્રવાસી	વિજયરાય ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	ઓગસ્ટ
કમઠાચલનું આરોહણ	હરિનારાયણ આચાર્ય	કુમાર	આસો
કાવેરીના કલા પ્રદેશમાં	કિસનસિંહ ચાવડા	”	માર્ગશિર્ષ
કાશ્મીર	સારાભાઇ ધરમચંદ	”	આસો
કાશ્મીરનો પ્રવાસ	શ્રી. અવંતિકાબાઈ ગોખલે	ગુણસુંદરી	નવેમ્બર
ચંદ્રાવતીનો તોરણ સ્થંભ	હરિનારાયણ આચાર્ય	કુમાર	પોષ
ડાંગનાં જંગલો	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	કૌમુદી	મે
દક્ષિણ હિંદની મુસાફરી	ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ	ગુ. શાળાપત્ર	ઓગસ્ટ
દાર્જિલિંગનું વર્ણન	ચુનીલાલ નરભેરામ	”	મે-જુન
નૈનીતાલ	શ્રી. “ધૂમકેતુ”	ગુજરાત	નવેમ્બર
પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળ	મ. મ. યાજ્ઞિક	નાગરિક	વૈશાખ
મારી યુરોપની મુસાફરી	નાનજીભાઇ કાલિદાસ મહેતા	શારદા	જુન
મારી મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી	ડૉ. પ્રભાકર કોઠારી	”	જાન્યુઆરી
સૃષ્ટિ સૌંદર્ય	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	કૌમુદી	જુલાઈ
હિમાલયના પ્રદેશમાં	” ”	”	સપ્ટેમ્બર

પુસ્તકાલયો અને પત્રો

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા માહનામાં
આપણાં ગુજરાતી માસિકોને એક સ્નેહ–સહકારની સૂચના	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	શારદા	જાન્યુઆરી–૩૨
કાઠિયાવાડ અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	નાનાભાઈ ચં. દિવાનજી	,,	,,
કેસરીપત્રનો અર્ધ શતાબ્દિનો સુવર્ણ મહોત્સવ	રામચંદ્ર બ. આઠવલે	પ્રસ્થાન	પોષ
ગુજરાતી માસિકોના અધિપતિઓને ખુલ્લો પત્ર	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	શારદા	જાન્યુઆરી–૩૨
ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	,, ,,	પુસ્તકાલય	ઑગસ્ટ
ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ્	મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન	,,	,,
ગુજરાત માટે ફરતા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ	,, ,,	,,	સપ્ટેમ્બર
જરૂરિયાત કેળવણી અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	પ્રહલાદજી ચં. દિવાનજી	,,	ઑગષ્ટ
પુસ્તકાલય અને પુસ્તકવાચન	રામનારાયણ પાઠક	પ્રસ્થાન	આસો
પ્રકાશનની કલા	દેશળજી પરમાર	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
પુસ્તકાલયનું સાર્વજનિક સ્વરૂપ	મોતીભાઈ ન. અમીન	,,	ફેબ્રુઆરી
પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો	પુરૂષોત્તમદાસ શાહ	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરી
પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું	મોતીભાઈ ન. અમીન	,,	,,
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ	,, ,,	,,	જુલાઇ
પુસ્તકોનું ઉત્પાદન ખર્ચ	"વલ્કલ"	કૌમુદી	માર્ચ
મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો અને શિક્ષકોની સેવા	મોતીભાઈ ન. અમીન	પુસ્તકાલય	ઓગષ્ટ
સૌરાષ્ટ્ર જ્ઞાનપ્રસાર યોજના	પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા	,,	,,

પ્રકીર્ણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કાઠિયાવાડમાં વૃષ્ટિ મોડી કેમ થતી જોય છે	...	ગુજરાત શાળાપત્ર	એપ્રિલ
ગુજરાતમાં કલા સંસ્કારનું નવવિધાન	બચુભાઈ રાવત	કૌમુદી	માર્ચ
ગુજરાતનું વક્તૃત્વ	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	”	સપ્ટેમ્બર
ગુજરાતની સ્ત્રીઓ	લેડી વિદ્યાગવરી ર. નીલકંઠ	ગુણસુંદરી	જુન
છેલ્લી પરીક્ષા	કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	નવચેતન	નવેમ્બર
છોકરાંઓ અને પુસ્તકાલય	લાયબ્રેરી મિસેલેની	પુસ્તકાલય	એપ્રિલ
પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સાહિત્ય સેવા	છોટાલાલ મા. કામદાર	”	માર્ચ
	નાનાલાલ કે. પરેલ		
પ્રાથમિક શાળામાં ઐચ્છિક વાચનની યોજના	મોતીભાઈ ન. અમીન	”	એપ્રિલ
બાલ સાહિત્યની યાદી	જોટાલાલ કાળિદાસ	”	ઓગસ્ટ
ભારતીય કલાનો રહસ્ય સંદેશો	“ગંગુલી”	કુમાર	વૈશાખ
ભારતમાં મહા ગુજરાતવાસીઓ	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	કૌમુદી	જુન
મારી ૩૫ વર્ષની નોકરીનાં સ્મરણો	ફીરોજશાહ ડમરી	દેશી રાજ્ય	જુલાઈ
લગ્નનાં આદર્શો	સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	ડિસેમ્બર
દામ્પત્ય ભાવના	કવિ નાનાલાલ દલપતરામ	”	એપ્રિલ
સન્નારીઓને બે બોલ	કીશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	”	જાન્યુઆરી-૩૨
સ્વપ્ન સિદ્ધિની શોધમાં	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
સંભારણું	...	સાહિત્ય	”
શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
૨૦૩૧ નું વિશ્વદર્શન	વિજ્ઞાન ભક્ત	નવયુગ	જુલાઈ

એકસો ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી

[ગુજરાતી સાહિત્યના વિપુલ ભંડારમાંથી એકસો ઉત્તમ પુસ્તકો તારવી આપવાની એક મિત્રે માગણી કરતાં, સદરહુ યાદી તૈયાર કરી છે, તે સંપૂર્ણ નથી તેમ છેવટની નથી. એમાં ઘણુંય સારાં પુસ્તકો રહી ગયાં હશે. આમાં માત્ર વાચકને માર્ગદર્શક થવાનો આશય છે. બધાંની રસવૃત્તિ વા દૃષ્ટિબિન્દુ એકસરખા હોતા નથી; એટલે એ યાદી પરત્વે મતભેદ રહેવાનો; પરંતુ એથી વિશેષ અર્થ એમાં કોઈ ન જુએ એવી વાચકને વિજ્ઞપ્તિ છે.]

ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન

નંબર	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૧	અણુ ભાષ્ય	પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
૨	આપણો ધર્મ	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
૩	એકાદશ ઉપનિષદ્	શ્રીમન્નથુરામ શર્મા
૪	ગીતા નિષ્કર્ષ (અરવિંદ ઘોષના નિબંધો પરથી)	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
૫	ગીતા રહસ્ય (ટિલકકૃત)	ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
૬	ચન્દ્રકાન્ત ભા. ૧ થી ૩	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ
૭	ધમ્મપદ	પ્રો. કોસંબી
૮	ધર્મ વિચાર	નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ
૯	પૂર્ણયોગ (અરવિંદ ઘોષના નિબંધો પરથી)	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
૧૦	બ્રહ્મસૂત્ર રામાનુજ ભાષ્ય	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ
૧૧	બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય	રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી
૧૨	બૌદ્ધ ધર્મનો પરિચય	પ્રો. કોસંબી
૧૩	ભગવદ્ગીતા (શાંકરભાષ્યવાળી)	વિશ્વનાથ સદાશિવ પાઠક
૧૪	રામકૃષ્ણ કથામૃત	નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા
૧૫	વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૧૬	સિદ્ધાંત સાર	મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી
૧૭	હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા
૧૮	હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ

નવલકથા

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૧૯	ઉષા	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૨૦	કરણઘેલો	નંદશંકર તુલજારામ મહેતા
૨૧	કાદંબરી	છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા
૨૨	ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ
૨૩	ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ, પાટણની પ્રભુતા	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૨૪	ટચુકડી સો વાતો—૫ ભાગ	હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
૨૫	તણખા-ભા. ૧ અને ૨	" ધુમકેતુ "
૨૬	દ્વિરેફની વાતો	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
૨૭	ભદ્રંભદ્ર	રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
૨૮	સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧ થી ૪	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૨૯	સિંહાસન બત્રીસી	શામળ ભટ્ટ
૩૦	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, ભા. ૧ થી ૫	ઝવેરચંદ મેઘાણી

જીવનચરિત્ર

૩૧	અમારા જીવનની યાદગીરી	મીસીસ ભદ્રા મડગાંવકર
૩૨	આપ વિતિ	પ્રો. કોસંબી
૩૩	આત્મકથા	મહાત્મા ગાંધીજી
૩૪	કર્વેનું આત્મવૃત્તાંત	કિસનસિંહ ચાવડા
૩૫	કૃષ્ણ ચૈતન્ય	નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા
૩૬	રસેશ શ્રીકૃષ્ણ	પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
૩૭	કૃષ્ણચરિત્ર	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૩૮	ગેરીબલ્ડી	નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઇ
૩૯	દુર્ગારામ ચરિત્ર	મહીપતરામ રૂપરાય
૪૦	નંદશંકર ચરિત્ર	વિનાયક નંદશંકર મહેતા
૪૧	પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રો	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર
૪૨	રેખાચિત્રો	સૌ. લીલાવતી મુનશી
૪૩	સ્મરણ મુકુર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા

નાટકો

૪૪	અકબરશાહ	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૪૫	ઈંદુકુમાર	" "
૪૬	ઉત્તર રામચરિત્ર	મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી
૪૭	ચિત્રાંગદા	મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ
૪૮	જયા અને જયન્ત	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૪૯	જહાંગીર નૂરજહાન	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૫૦	પરાક્રમની પ્રસાદી	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૫૧	પ્રતાપ નાટક	કવિ ગણપતરામ રાજારામ
૫૨	પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૫૩	પૌરાણિક નાટકો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૫૪	મત્સ્યગંધા અને બીજાં નાટકો	બટુભાઈ લાલભાઇ ઉમરવાડિયા
૫૫	માલતી માધવ	મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી
૫૬	મિથ્યાભિમાન નાટક	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ
૫૭	મેળની મુદ્રિકા	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૫૮	રાઇનો પર્વત	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૫૯	લલિતા દુઃખદર્શક નાટક	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૬૦	શાકુન્તલ	ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક
૬૧	સાચું સ્વપ્ન	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

કવિતા

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૬૨	આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર (સંપાદક)
૬૩	આત્મ નિમજ્જન	મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી
૬૪	ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા	ભોળાનાથ સારાભાઇ
૬૫	કલાપીનો કેકારવ	ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી
૬૬	કાવ્ય દોહન	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૬૭	કાવ્ય માધુર્ય	હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા
૬૮	કાવ્ય સમુચ્ચય	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
૬૯	કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નુપૂરઝંકાર, સ્મરણસંહિતા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૭૦	ગીત ગોવિંદ	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૭૧	દયારામ કાવ્ય	કવિ દયારામ
૭૨	દલપત કાવ્ય	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ
૭૩	દર્શનિકા	અરદેશર ફરામજી ખબરદાર
૭૪	નર્મ કવિતા	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૭૫	નરસૈં મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	'ગુજરાતી પ્રેસ'
૭૬	પૂર્વાલાપ	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
૭૭	પ્રેમાનંદકૃત કાવ્યોઃ દશમસ્કંધ, મામેરું, નળાખ્યાન, ઓખાહરણ	'ગુજરાતી પ્રેસ'
૭૮	બુલબુલ	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી
૭૯	મેઘદુત	છીલાભાઇ ઘનસ્યામ
૮૦	લઘુ ભારત	કવિ ગણપતરામ રાજારામ
૮૧	વસંતોત્સવ, કેટલાંક કાવ્યો, રાસ વગેરે	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ

નિબંધ

નં.	પુસ્તકનું નામ,	કર્તા.
૮૨	અસ્તોદય	મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી
૮૩	કવિતા અને સાહિત્ય	રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
૮૪	કાલેલકરનો લેખસંગ્રહ	દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૮૫	નર્મ ગદ્ય	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૮૬	નવલ ગ્રંથાવલી	નવલરામ લક્ષ્મીરામ
૮૭	મનોમુકુર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૮૮	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ
૮૯	સ્વર્ગનાં પુસ્તકો	અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર
૯૦	સાક્ષર જીવન	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૯૧	સંવાદ સંગ્રહ	જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા
૯૨	હાસ્ય મંદિર	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૯૩	હિન્દ સ્વરાજ્ય	મહાત્મા ગાંધીજી

ઇતિહાસ

૯૪	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
૯૫	„ અર્વાચીન „	„ „
૯૬	રત્નમાળ	કવિ દલપતરામ
૯૭	રાસમાળા	રણછોડભાઈ ઉદયરામ

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

૯૮	વનસ્પતીશાસ્ત્ર	જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

વૈદક

૯૯	ઘરવૈદું	જટાશંકર લીલાધર વૈદ્ય
૧૦૦	વૈદક-વિજ્ઞાન ચક્ર-ગ્રંથ ૧, ૨	ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદ નાણાવટી

ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી

(નરસૈંથી દયારામ સુધી)

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ માટે તેની સાલવારી આવશ્યક અને ઉપયોગી છે; ખાસકરીને જ્યારે તેનાં સાધનો અસ્તવ્યસ્ત, અપ્રસિદ્ધ અને અંધારામાં પડયાં છે ત્યારે તેનું મહત્વ વિશેષ છે. વળી સાહિત્યને સમગ્ર રીતે અવલોકવાને તે બહુ અનુકૂળ થઈ પડે છે. તેથી ફાર્બસ સભાની સૂચી, દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સૂચી, અંબાલાલ જાની સંપાદિત સુભદ્રાહરણ, મંજુલાલ સંપાદિત સુદામા ચરિત્ર, રણયજ્ઞ, જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન, દી. બા. કેશવલાલ સંપાદિત પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યો, રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને મણિલાલ સામળદાસ દ્વિવેદીએ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજુ કરેલો 'પ્રાચીન કાવ્યોની તિથિઓ' વિષેનો લેખ, વગેરે અવકાશના સમયે જોઈ જઈ પ્રસ્તુત સાલવારી તૈયાર કરી છે. તે સંપૂર્ણ નથી તેમ દોષમાંથી મુક્ત નથી. સાહિત્યના અભ્યાસીને કોઈક રીતે તે મદદગાર થાય એ હેતુથી આ કાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને એક પ્રારંભના પ્રયાસ તરીકે તેને જોવા વાચકબંધુને વિજ્ઞપ્તિ છે.

જૈન સાહિત્ય વિષે વિસ્તૃત માહિતી શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ સંપાદિત "જૈન ગૂર્જર કવિઓ"–ભા. ૧ અને ૨ માં આપેલી છે. એટલે એ વિભાગને અલગ રાખ્યો છે; પણ એથી એનું મૂલ્ય કે મહત્વ કોઈ રીતે ઓછું થતું નથી.

હવે પછીના હફતામાં અર્વાચીન સાહિત્યની સાલવારી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

સંપાદક.

સં. ૧૪૫૪ શ્રીધરકૃત રણમલ છંદ
„ ૧૪૬૧ ભાલણનો જન્મ (જુઓ રામલાલ મોદી સંપાદિત જાલંધર આખ્યાન)
„ ૧૪૬૯ નરસૈંનો જન્મ–(જુઓ ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો, ગુજરાતી પ્રેસ)
„ ૧૪૯૫ નરસિંહ મહેતાને તલાજા પાસે ગોપનાથજી પ્રસન્ન થયા
„ ૧૪૯૯ તલાજાથી જુનાગઢ ગયા

સં. ૧૫૦૧ પર્વત મહેતાને ત્યાં શ્રી રણછોડરાયનું પધારવું (જુઓ—ગુજરાતી પ્રેસ–ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો.)
„ ૧૫૦૮ વસંત વિલાસ–(ઉતાર્યા સાલ)
„ ૧૫૧૨ હારમાળાનો પ્રસંગ
„ ૧૫૧૨ કહાન્ડદે પ્રબંધ–કવિ પદ્મનાભ રચિત–ઝાલોર
„ ૧૫૧૪ નરસૈંકૃત વિવાહ
„ ૧૫૨૦ મીઠા ભક્તનો જન્મ (જુઓ ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, ૧૯૮૭)
„ ૧૫૨૧ સ્વયંભૂદેવ કૃત "રામાયણ પુરાણ" (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
„ ૧૫૨૫ પ્રબોધ ચિંતામણિ–જયશેખરસૂરિ રચિત–(અનુમાન)
„ ૧૫૨૬ કર્મણકૃત સીતાહરણ (જુઓ દેરાસરીનો નિબંધ, ચોથી ગુ. સા. પરિષદ્)
„ ૧૫૨૯ કેશવદાસકૃત દશમસ્કંધ-ભાગવત–પ્રભાસપાટણમાં
„ ૧૫૪૧ ભીમકૃત હરિલીલાષોડશકળા
„ ૧૫૪૨ મીઠાભક્ત અને નરસૈંનો મેળાપ–માંગરોળમાં–(જુઓ ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, સં. ૧૯૮૭)
„ ૧૫૪૫ ભાલણકૃત નળાખ્યાન (જુઓ રામલાલ મોદીકૃત "ભાલણ")
„ ૧૫૪૬ ભીમરચિત પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટક
„ ૧૫૪૮ જનાર્દન રચિત ઉપાહરણ (જુઓ પંદરમા સૈકાનાં ગૂર્જર કાવ્યો)
„ ૧૫૫૦ દેહલ કવિનું "અભિવન ઉંઝણું"–(જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન)
„ ૧૫૫૫ ઉદ્ધવસુત ભાલણનું બભ્રુવાહન આખ્યાન (અનુમાન)
„ ૧૫૫૬ પંચદંડ ચતુષ્પદી (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ–જાન્યુ. ૧૯૩૨)
„ ૧૫૫૭ ભીમકૃત રામલીલા (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત "રણયજ્ઞ")
„ ૧૫૬૦ નરપત કવિનું પંચદંડ
„ ૧૫૬૫ શ્રીધરકૃત રાવણ મંદોદરી સંવાદ
„ ૧૫૬૮ લાવણ્ય સમય સુંદર રચિત 'વિમલ પ્રબંધ'
„ ૧૫૭૨ નાકરકૃત 'હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન
„ ૧૫૭૪ માંડણનું રામાયણ; રુકમાંગદની કથા (વધુ માટે જુઓ શંકરપ્રસાદ સંપાદિત માંડણનાં ઉખાણાં)
„ „ કાયસ્થ ગણપતિકૃત માધવાનળ કામકંદલા
„ ૧૫૭૫ મીરાંબાઇનો જન્મ (જુઓ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભા. ૭ મો)
„ ૧૫૭૫ ભાલણસુત વિષ્ણુદાસ રચિત રામાયણ–ઉત્તરકાંડ

સં. ૧૫૭૮ માણિક્યસુંદરસૂરિ રચિત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર
" ૧૫૮૦ વિષ્ણુદાસકૃત ઓખાહરણ (અનુમાન)
" ૧૫૮૧ નાકરનું નળાખ્યાન
" ૧૫૮૩ ભગવદ્ગીતા—ગુ. ગદ્યમાં ટીકા સહિત (જુઓ દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહ સૂચી)
" ૧૫૯૮ રત્નપરીક્ષા (ઉતાર્યા સાલ)
" ૧૬૦૦ ઇસરદાસકૃત હરિરસ
" ૧૬૦૦ નાકરકૃત ઓખાહરણ (સં. ૧૬૧૨ નું વર્ષ પણ મળી આવે છે)
" ૧૬૦૧ નાકરકૃત વિરાટપર્વ, ગદાપર્વ, સભાપર્વ, (જુઓ ફૉર્બસ સૂચી, બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" ૧૬૦૨ નાકરકૃત સભાપર્વ, આર્ણિકપર્વ
" ૧૬૦૫ હરિદાસકૃત બભ્રુવાહન આખ્યાન
" " " " દશમસ્કંધ-ગદ્યમાં
" ૧૬૦૯ એહેદેવકૃત ભ્રમરગીતા
" ૧૬૧૧ સુરદાસકૃત પ્રહ્લાદ આખ્યાન
" ૧૬૧૨ નાકરકૃત ઓખાહરણ
" ૧૬૧૪ તુલસીકૃત ધ્રુવાખ્યાન (કુંતલપુરનો)
" ૧૬૧૬ મધુસૂદનકૃત વિક્રમ ચરિત્ર
" " કુશળલાભકૃત માધવ કામકુંડલા
" ૧૬૨૧ રણવિમળકૃત દ્રુપદી ચઉપઈ
" ૧૬૨૩ કનકકુશળકૃત દ્રુપદી ચતુષ્પદી
" ૧૬૨૪ વસ્તાકૃત શુકદેવ આખ્યાન
" " નાકરકૃત રામાયણ (જુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" ૧૬૨૬ જ્ઞાનાચાર્યકૃત બિલ્હણ પંચાશિકા
" " વિષ્ણુદાસકૃત ભિષ્મપર્વ
" ૧૬૨૭ કાહાનકૃત રામાયણ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૬૩૪ વિષ્ણુદાસકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન (ફાર્બસ સભાની સૂચી)
" " " રુકમાંગદ આખ્યાન (બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" ૧૬૩૭ હરિદાસકૃત ધ્રુવચરિત્ર (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" " મેગલકૃત ધ્રુવાખ્યાન
" " વિષ્ણુદાસકૃત ધ્રુવાખ્યાન (બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)

સં. ૧૬૩૯ લક્ષ્મીદાસકૃત ગજેન્દ્ર મોક્ષ
" ૧૬૪૦ તુલસીસુત વૈકુંઠકૃત રામવિવાહ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૬૪૨ મુકુંદકૃત પાંડાશ્વમેધ
" ૧૬૪૪ હરિદાસકૃત આદિપર્વ
" ૧૬૪૫ ભીમકૃત રસિક ગીતા
" ૧૬૪૭ વિષ્ણુદાસકૃત આરણિક પર્વ (જુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" " કાશીસુત રૂક્મિણી હરણ (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" " " હનુમંત ચરિત્ર (" " " ")
" ૧૬૪૮ " વિરાટપર્વ
" " વાસણદાસકૃત રાધાવિલાસ
" ૧૬૪૯ રામદાસસુત મન્યકૃત અંબરિષ આખ્યાન
" ૧૬૫૨ કૂઢકૃત રૂક્મિણી વિવાહ (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" " દેવવિજયગણિકૃત રામચરિત્ર–ગદ્યમાં (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૬૫૪ વિષ્ણુદાસકૃત સભાપર્વ
" વિષ્ણુદાસકૃત અરણ્ય કાંડ અને કિષ્કિંધા કાંડ (જુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
૧૬૫૫ વિષ્ણુદાસકૃત કર્ણ પર્વ
" ૧૬૫૬ વિષ્ણુદાસકૃત રામાયણ
" ૧૬૫૭ " હરિશ્ચંદ્રપુરી અને દ્રોણપર્વ
" " વિષ્ણુદાસકૃત સુંદર કાંડ
" " શિવાનંદકૃત આરતી–(રેવાકાંઠાનો) ગુ. કા. દોહન
" ૧૬૫૯ પંડિત ચંદ્રમણિકૃત રામરાસ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" " સમયસુન્દરકૃત સામ્બ પ્રદ્યુમ્ન પ્રબંધ–(" " ")
" ૧૬૬૦ વિષ્ણુદાસકૃત યુદ્ધ કાંડ (જુઓ ,. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" " દેવીદાસકૃત રૂક્મિણી હરણ
" " રામભક્તની ભગવદ્ ગીતા
" " મનોહરદાસકૃત આદિ પર્વ
" " જયવિજયકૃત શકુન ચોપાઈ
" ૧૬૬૨ ગુણશિવકૃત અંજનાસુંદરી પ્રબંધ
" ૧૬૬૩ શિવદાસકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર

સં. ૧૬૬૪ મેઘરાજકૃત નળ દમયંતી રાસ
" " તુલસીકૃત સીતાજીનો સોહલો (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૬૬૫ નયસુન્દરકૃત નળચરિત્ર
" ૧૬૬૭ શિવદાસકૃત બાલચરિત્ર (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" ૧૬૬૮ " પરશુરામ આખ્યાન
" ૧૬૬૯ સુરજીસુત ભાઉનું અશ્વમેધ
" ૧૬૭૦ શિવદાસકૃત એકાદશી માહાત્મ્ય
" ૧૬૭૨ નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા
" " શિવદાસકૃત ડાંગવાખ્યાન અને ચંડી આખ્યાન
" " જુગજીવનકૃત મણિરત્નમાળા
" ૧૬૭૩ કૃષ્ણદાસકૃત સુદામો
" " સમયસુન્દરકૃત નળ દમયંતી રાસ
" ૧૬૭૩ શિવદાસકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર
" " રામાયણ (ગદ્યમાં) (જુઓ, મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" " વિષ્ણુદાસકૃત વિરાટપર્વ (જુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
" ૧૬૭૫ માધવદાસકૃત આદિપર્વ
" ૧૬૭૬ ભાઉકૃત પાંડવ વિષ્ટિ
" ૧૬૭૭ રાજંધરકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન
" " નરહરિકૃત ભગવદ્ગીતા, વશિષ્ટ સારગીતા
" " શિવદાસકૃત ચંડી આખ્યાન
" ૧૬૭૯ ભાઉકૃત અશ્વમેધ
" ૧૬૮૦ દ્વારકાદાસનો જન્મ–પ્રેમાનંદનો શિષ્ય–બારમાસ, રાધાવિલાસ વગેરે નો કર્તા (પ્રા. કા. માળા)
" ૧૬૮૧ મુકુંદકૃત ભિપણપ્રેમલાનું આખ્યાન (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" ૧૬૮૩ કેશરાયજીનો રામયશો રસાયન રાસ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૬૮૪ ફૂઢકૃત શૃગાલપુરી
" " વિષ્ણુદાસકૃત કર્ણ પર્વ
" ૧૬૮૫ કનકસુંદરકૃત અંગદવિષ્ટિ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" " સમયસુંદરકૃત રામસીતા પ્રબંધ (" " " ")
" ૧૬૮૭ મધુસૂદનકૃત યુદ્ધ કાંડ
" " રાણાસુત મહેરામણ આખ્યાન

સં. ૧૬૮૮ અવિચલદાસકૃત ભાગવત ૬ઠ્ઠો સ્કંધ
" ૧૬૮૯ પરમાનંદદાસકૃત હરિરસ
" ૧૬૯૨ કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ (અનુમાન, જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત સુદામા ચરિત્ર)
" ૧૬૯૩ હરિરામકૃત સીતા સ્વયંવર
" ૧૬૯૪ તુલસીસુત વૈકુંઠકૃત ધ્રુવાખ્યાન (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" ૧૬૯૫ કાયસ્થ કવિ સુંદરદાસ રચિત આદિપર્વ (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" " અવિચલદાસકૃત આર્ણિક પર્વ
" ૧૬૯૬ વિપ્ર હરિરામકૃત બભ્રુવાહન આખ્યાન
" " ભોજાકૃત (સુરતના) ચંદ્રહાસ આખ્યાન
" ૧૭૦૦ વજીઆકૃત સીતાવેલ અને રણજંગ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" " ભાઉકૃત ભગવદ્ ગીતા
" " નેમવિજયકૃત શિલવતીનો રાસ
" ૧૭૦૩ વીરમસુત હરિરામે સીતા સ્વયંવર રચ્યો (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૭૦૪ સુરભટ્ટકૃત સ્વર્ગારોહિણી, કલિ માહમા
" ૧૭૦૫ અખાકૃત અખેગીતા
" " ગોપાળદાસકૃત જ્ઞાનપ્રકાશ
" ૧૭૦૫ ગોપાળદાસકૃત ગોપાળ ગીતા
" " ગોવિંદસુત મોરાકૃત સુધન્વાખ્યાન
" " માધવદાસકૃત દશમ સ્કંધ
" ૧૭૦૬ માધવદાસકૃત રૂપસુંદરની કથા
" " પોચાકૃત કુંડલાખ્યાન
" ૧૭૦૭ હરિદાસકૃત મૃગલી આખ્યાન
" ૧૭૦૮ જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન
" " વિશ્વનાથ જાની રચિત મોસાળું
" " મુકુંદકૃત ગોરખ ચરિત્ર
" ૧૭૦૯ વલ્લભકૃત આનંદનો ગરબો

સં. ૧૭૧૦ કુબેરકૃત લક્ષ્મણાહરણ અથવા સામ્બ વિવાહ (જુઓ ફૉર્બસ સભાની યાદી)
" ૧૭૧૩ કૃષ્ણદાસકૃત હુંડી, મામેરૂં
" " રતનજીકૃત વિભ્રંશી રાજાનું આખ્યાન (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત જનતાપીનું અભિમન્યુ આખ્યાન)
" " વિષ્ણુદાસકૃત ભીષ્મપર્વ (જુઓ . કા. દો. ભા. ૮ મો)
" ૧૭૧૪ વજીઆકૃત સીતાવેલ
" ૧૭૧૫ વિષ્ણુદાસકૃત સ્ત્રી પર્વ
" " હીમાકૃત કલિયુગ મહિમા
" " ચંપકસેન ચઉપઇ, વૈતાલ પચીસી;
" ૧૭૧૬ વિષ્ણુદાસકૃત બાલ કાંડ અને અયોધ્યા કાંડ (નર્મદાશંકર)
" ૧૭૧૭ પ્રેમાનંદકૃત મામેરૂં (જુઓ. દી. બા. કેશવલાલભાઇ સંપાદિત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન)
" ૧૭૧૯ પ્રેમાનંદકૃત સ્વર્ગની નિસરણી
" ૧૭૨૦ વીરજીકૃત સુરેખાહરણ
" " પ્રેમાનંદકૃત લક્ષ્મણા હરણ
" ૧૭૨૧ હરિદાસકૃત સીતાવિવાહ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૭૨૩ પ્રેમાનંદકૃત ઓખાહરણ ૨૩ કડવાનું
" ૧૭૨૪ પ્રેમાનંદકૃત સુધન્વા આખ્યાન
" ૧૭૨૫ મધુસૂદનકૃત હંસાવતીની વાર્તા
" " વીરજીકૃત કામાવતીની કથા
" ૧૭૨૫-૬ હરિદાસકૃત નરસૈંના પુત્રનો વિવાહ
" ૧૭૨૭ " નરસૈંના પિતાનું શ્રાદ્ધ
" " પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" " " ચંદ્રહાસ આખ્યાન
" " માધવાનળની કથા
" " હરિદાસ-પ્રેમાનંદ શિષ્ય-કૃત શ્રાદ્ધ
" ૧૭૨૮ પ્રેમાનંદકૃત મદાલસા આખ્યાન (જુઓ ફૉર્બસ સભાની સૂચી)
" ૧૭૨૯ પ્રેમાનંદકૃત ઋષ્ય શૃંગાખ્યાન
" ૧૭૩૦ પ્રેમાનંદકૃત વામનકથા
" " વીરજીકૃત બલી રાજાની કથા

સં. ૧૯૩૦ કાહાનકૃત ઓખાહરણ
" ૧૭૩૨ પ્રેમાનંદકૃત બભ્રુવાહન આખ્યાન
" " વિનેચટની વાર્તા (જૈનબંધુ અને સુખબંધુકૃત)
" " તુલસીનો અશ્વમેધ–(લાલી ચોસરનો રાયકવાળ)
" ૧૭૩૩ પ્રેમાનંદકૃત હુંડી
" " પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન–પ્રથમ વારનું
" ૧૭૩૬ પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર
" ૧૭૩૬ ભવાનભક્તકૃત રાવણ મંદોદરી સંવાદ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
" ૧૭૩૭ પ્રેમાનંદકૃત નરસૈંના પિતાનું શ્રાદ્ધ
" " હરિદાસકૃત ભાગવત સાર
" ૧૭૩૮ પ્રેમાનંદકૃત સુદામા ચરિત્ર
" " જયવિજયકૃત શ્રીપાલ ચરિત્ર
" ૧૭૩૯ પ્રેમાનંદકૃત મામેરૂં
" ૧૭૪૦ રત્નેશ્વરકૃત ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ
" " પ્રેમાનંદકૃત શામળશાનો મ્હોટો વિવાહ
" " પ્રેમાનંદકૃત સુધન્વા આખ્યાન (સં. ૧૭૨૪ પણ મળી આવે છે)
" " મહાદેવસુત હરદેવકૃત શિવપુરાણ
" ૧૭૪૧ પ્રેમાનંદકૃત રણયજ્ઞ
" ૧૭૪૨ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન
" " વીરજીકૃત દશાવતારની કથા
" ૧૭૪૩ રત્નેશ્વરકૃત અશ્વમેધ
" " મુકુંદ રચિત ગોરક્ષ ચરિત્ર અને કબીર ચરિત્ર
" ૧૭૪૬ સુખાનંદકૃત વહાલા વિનોદ
" " પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીહરણ (સં. ૧૭૩૬ ની સાલ પણ મળે છે)
" ૧૭૪૭ વલ્લભકૃત અનાવિલ પુરાણ
" ૧૭૪૮ રત્નેશ્વરકૃત સ્વર્ગારોહણ
" ૧૭૫૦ પ્રેમાનંદકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન
" ૧૭૫૨ ગોવિંદકૃત મામેરૂં
" ૧૭૫૨ પ્રેમાનંદકૃત દેવીચરિત્ર
" ૧૭૫૪ નરસિંહકૃત ઓખાહરણ
" ૧૭૫૭ વલ્લભકૃત રેવા માહાત્મ્ય

સં. ૧૭૫૮ પ્રેમાનંદકૃત સુભદ્રાહરણ
" ૧૭૫૯ ધનદાસકૃત અર્જુન ગીતા
" ૧૭૬૦ વલ્લભકૃત મિત્ર ધર્માખ્યાન
" ૧૭૬૧ જગન્નાથકૃત સુદામા ચરિત્ર
" ૧૭૬૨ વિશ્વનાથકૃત રસિક રાજ
" ૧૭૬૩ ભોજાકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન (સુરતનો)
" ૧૭૬૫ વલ્લભભટ્ટકૃત ભાગવત
" " પ્રેમાનંદકૃત માર્કંડેય પુરાણ
" ૧૭૬૬ પ્રેમાનંદકૃત અષ્ટાવક્રાખ્યાન
" " ભાણદાસકૃત પ્રહ્લાદ આખ્યાન
" " કાહાનનું ઓખાહરણ (સં. ૧૭૩૦ ની સાલ પણ મળે છે)
" " પ્રેમગીતા
" ૧૭૬૮ રાજેનાં પદો
" ૧૭૭૦ નાથભવાનકૃત બ્રહ્મગીતા
" ૧૭૭૦ રત્નેશ્વરકૃત મૂર્ખાવલિ
" ૧૭૭૧ વલ્લભકૃત યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાન
" ૧૭૭૨ જગજીવનકૃત જ્ઞાનમૂળ, નરબોધ
" " રઘુદાસકૃત લવકુશ આખ્યાન
" " સામળકૃત શિવપુરાણ (જુઓ મણિલાલનો તીથી વિષેનો લેખ ૬ ઠ્ઠી ગુ. સા. પા૨૫૬)
" ૧૭૭૩ જગજીવનકૃત મણિરત્નમાળા
" " પોથાકૃત મોરધ્વજ આખ્યાન (ઉતાર્યો સાલ) [બૃ. કા. દો. ભા. ૮]
" ૧૭૭૪ સામળકૃત પદમાવતીની વાર્તા
" " સારથીભારથીકૃત ભ્રમરગીતા સાર
" " રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન
" ૧૭૭૬ પ્રેમાનંદકૃત બાર માસ
" ૧૭૭૭ સામળકૃત સિંહાસન બત્રીસી–પહેલી પંદર વાર્તાઓ
" " વલ્લભકૃત કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન
" " મહીચંદ્ર શિષ્ય જયસાગરકૃત સીતાહરણ
" ૧૭૭૮ રાઘોદાસકૃત રામાયણ
" ૧૭૭૯ વલ્લભકૃત પ્રેમગીતા

સં. ૧૭૮૦ વલ્લભકૃત દુઃશાસન રુધિરપાન
„ ૧૭૮૨ નંદબત્રીશી (?)
„ ૧૭૮૩ ધનદાસકૃત અર્જુનગીતા (સં. ૧૭૫૯ નું વર્ષ પણ મળે છે)
„ ૧૭૮૪ જયરામ (કચ્છ મુદ્રાના) કૃત બભ્રુવાહન આખ્યાન
„ „ ન્હાનીકૃત વણઝારો
„ ૧૭૮૫ રાધોદાસકૃત ભગવદ્‌ગીતા
„ „ સામળકૃત બત્રીસ પુતળીની વાર્તાઓ—પહેલી પંદર વાર્તાઓ
„ ૧૭૮૬ વલ્લભકૃત પ્રેમગીતા (સં. ૧૭૬૬ નું વર્ષ પણ મળે છે)
„ ૧૭૮૭ રામભક્તે યોગવાસિષ્ઠ ૨૧ સંસર્ગમાં રચ્યું (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણયજ્ઞ)
„ ૧૭૮૮ વલ્લભકૃત રામચંદ્રનાં પદો
„ „ અનુભવાનંદકૃત શિવગીતા
„ ૧૭૮૯ „ ચાતુરી
„ ૧૭૯૦ પ્રેમાનંદનું મૃત્યુ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત સુદામા ચરિત્ર)
„ „ વલ્લભકૃત કાલિકાનો ગરબો—(અમદાવાદનો ભટ્ટમેવાડો બ્રાહ્મણ)
„ ૧૭૯૨ વલ્ભકૃત ધનુષધારીનો ગરબો
„ ૧૭૯૫ શંભુરામકૃત લવકુશ આખ્યાન
„ „ રત્નાકૃત બાર માસ
„ ૧૭૯૬ સુંદર મેવાડે દશમસ્કંધ પૂરો કર્યો
„ ૧૭૯૮ જીવણદાસકૃત ગુરૂશિષ્ય સંવાદ
„ ૧૮૦૦ જીવરામકૃત જીવરાજ શેઠની મુસાફરી
„ „ દ્વારકાભટ્ટકૃત ચેતવણી (ગુ. કા. દો.)
„ ૧૮૦૮ સામળકૃત અંગદવિષ્ટિ
„ „ રણછોડજી દિવાનકૃત કાવ્યો
„ ૧૮૦૯ ધીરાનો જન્મ (અનુમાન)
„ ૧૮૧૧ મૂળજીભટ્ટકૃત શ્રાદ્ધ
„ ૧૮૧૭ કાલિદાસકૃત પ્રહ્‌લાદ આખ્યાન
„ „ દિવાળીબાઇ (ડભોઇની) કૃત રામચંદ્રનો જન્મ વગેરે કાવ્યો
„ ૧૮૨૧ ધીરાકૃત બભ્રુવાહન આખ્યાન
„ „ સામળકૃત સુડાબહોતેરી

સં. ૧૮૨૫ રવિસુત નરસિંહકૃત ઓડાણો
„ ૧૮૩૧ પ્રીતમકૃત સરસગીતા
„ ૧૮૩૨ કાલિદાસકૃત સીતા સ્વયંવર
„ ૧૮૩૩ કવિ દયારામનો જન્મ
„ „ બાપુસાહેબ
„ ૧૮૩૫ ધીરાકૃત અશ્વમેધ
„ „ કેવળપુરી (ઉમરેઠનો) કૃત પદો
„ ૧૮૩૬ રઘુનાથકૃત દશમનાં પદો, ઓધવજીનો સંદેશો વગેરે પદોનો કર્તા
„ ૧૮૩૭ ગોવિંદકૃત સતભામાનું રૂસણું (આમોદનો કવિ ઔદિચ્ય)
„ ૧૮૩૮ સદાનંદકૃત સુરતી મહીના
„ ૧૮૪૧ ગોપીભાણકૃત મહાદેવજીનો વિવાહ
„ „ ભોજાભકતનો જન્મ—જેતપુર પાસેના દેવકી ગાવેલ ગામમાં
„ ૧૮૪૩ સુખરામદાસનું સગાળશા આખ્યાન
„ „ લજ્જારામકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન
„ ૧૮૪૩ રામકૃષ્ણકૃત ગજેન્દ્ર મોક્ષ
„ „ મુકુંદનાં પદો
„ ૧૮૪૭ દિવાળીબાઇ (ડભોઇની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની) રામભક્ત
„ ૧૮૫૦ નરભેરામકૃત ઓડાણાની મૂછ
„ „ દયારામકૃત ભાગવત દ્વાદશ સ્કંધ
„ ૧૮૫૨ પ્રીતમકૃત ભગવદ્‌ગીતા
„ „ „ પ્રીતમગીતા
„ ૧૮૫૭ તુલસીદાસકૃત જાનકી વિવાહ
„ ૧૮૬૨ રઘુનાથકૃત પ્રહ્‌લાદ ચંદ્રાવળા
„ ૧૮૬૪ હીમાકૃત કર્મકથા—તોરણાનો બ્રાહ્મણ—(ગુ. કા. દો.)
„ ૧૮૭૨ રઘુનાથકૃત અશ્વમેધ
„ ૧૮૭૪ કૃષ્ણરામકૃત કલિકાળનો ગરબો
„ ૧૮૭૫ રેવાશંકરકૃત બાલલીલા (જુનાગઢના)
„ ૧૮૭૬ કવિ દલપતરામનો જન્મ
„ ૧૮૭૭ તાપીદાસ વૈશ્યકૃત અભિમન્યુનું યુદ્ધ
„ „ હરગોવિંદકૃત ગણપતિ અને શિવજીની લાવણીઓ
„ ૧૮૭૮ રણછોડજી દિવાનકૃત ચંડિપાઠ (જુનાગઢના)

સં. ૧૮૭૮ ભોળાનાથ સારાભાઇનો જન્મ
" ૧૮૭૯ દયારામકૃત ભાગવતાનુક્રમણિકા
" ૧૮૮૦ મનોહરદાસકૃત પદો (ભાવનગરના)
" " હરિરામકૃત સીતાસ્વયંવર (બૃ. કા. દો. ભા. ૩જો).
" ૧૮૮૧ ધીરાનું મૃત્યુ
" ૧૮૮૨ શ્રી સહેજાનંદ સ્વામી રચિત શિક્ષાપત્રી
" ૧૮૮૭ ગિરધરકૃત રામાયણ
" ૧૮૯૦ રાધાંબાઈ–રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનાં પદો
" ૧૮૯૫ ડુંગર બારોટકૃત કવિતા–વિજાપુરના
" " અલખબુલાખીનાં પદો–(અમદાવાદના)
" ૧૮૯૬ જેઠારામકૃત શિતલાદેવીનું આખ્યાન
" ૧૮૯૯ નિરાંત ભક્તનું મૃત્યુ
" ૧૯૦૬ ભોજા ભક્તનું મૃત્યુ
" ૧૯૦૮ દયારામનું મૃત્યુ
" " ગીરધર–(માસરનો)નું મૃત્યુ
" ૧૯૧૨ ઘેલાવ્યાસકૃત સાઠોદરા ન્યાતનું વર્ણન (ગુ. કાં. દોહન)

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દ્વિજ કુમાર)

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ અને મૂળ વતની હળવદના છે. એમનો જન્મ લીંબડી (કાઠિયાવાડ)માં સં. ૧૯૫૯ના ચૈત્ર સુદ ૨ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રતનજી મૂળજી ત્રિવેદી અને માતાનું નામ મોતીબાઈ હરજીવન પાઠક છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૮ માં હળવદમાં સૌ. તારાગૌરી સાથે થયું હતું.

એમનો અભ્યાસ પ્રિવિયસ સુધીનો છે અને હાલમાં તેઓ સિનેમા કંપનીઓમાં સિનરીઓ રાઇટર તરીકે કામ કરે છે; પણ સાથે સાથે વર્ત્તમાનપત્રોમાં નવલકથાઓ લખે છે, જે જનતામાં રસપૂર્વક વંચાય છે.

મહાત્માજીનો પ્રભાવ એમના જીવનપર ખૂબ પડેલો છે. સન ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળ વખતે એમણે સરકારી શાળા છોડી રાષ્ટ્રીય શાળામાં દાખલ થઇ વિનીતની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પછી વિદ્યાલયમાં જોડાયલા; પરંતુ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડતાં તે અભ્યાસ પડતો મૂક્યો હતો.

તે પછી વર્ત્તમાનપત્રોમાં લખવાનું શરૂ કર્યું હતું અને તંત્રીઓ એમના લેખો, વાર્તાઓ વગેરેને સ્થાન આપી, એમના લેખનકાર્યને ઉત્તેજતા હતા. એમાં 'સાંજ વર્ત્તમાન'ના સહતંત્રી શ્રીયુત પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી અને 'વીસમી સદી'ના તંત્રી શ્રીયુત ગુલામહુસેન હાજીમહમદ શિવજી તથા નવચેતનના તંત્રી શ્રીયુત ચાંપશી ઉદેશીએ આ ઉગતા કલાકારને પ્રકાશમાં લાવવા માટે સારો ઉત્સાહ દર્શાવી પ્રયાસ કર્યો હતો અને આજે સાહિત્યના જગતમાં આ તંત્રીઓના પ્રોત્સાહનથી જ તેઓ ચમકે છે તેમ ઉપકારસહ જણાવે છે.

વર્ત્તમાનપત્રોમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત થતાં, તેમણે ચલ ચિત્રોના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું છે અને અહિં પણ એમણે સારી નામના મેળવી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ હંસા યાને મઠનો ભેદ	સન ૧૯૨૬
૨ મહારાષ્ટ્ર કેસરી	" ૧૯૨૭
૩ સમાજનો સડો	" ૧૯૨૮
૪ રૂઢિનાં બંધન	" ૧૯૨૯

૫ ડગમગતી મહોલાત	,,	૧૯૨૯
૬ હવસના ગુલામ	,,	૧૯૩૦
૭ આઝાદીના જંગ	,,	૧૯૩૧
૮ સોરઠી શૌર્યકથાઓ	,,	,,
૯ મોગલ દરબારના ભેદ ભરમો	,,	,,
૧૦ ધીખતા અંગારા	,,	૧૯૩૨
૧૧ સોરઠી પ્રેમકથાઓ	,,	,,

અંબાલાલ નૃસિંહલાલ શાહ

એઓ જ્ઞાતે વિશા ખડાયતા વૈષ્ણવ વણિક અને અમદાવાદ પાસે હળધરવાસના (મહીકાંઠા એજન્સી) વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૯ મી ઑગષ્ટ ૧૮૯૮ ના રોજ હળધરવાસમાં (સ્વ. મણિકાન્તની જન્મભૂમિ-જેમનું સંક્ષેપ જીવનચરિત્ર એમણે લખ્યું છે) થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નૃસિંહલાલ ભગવાનદાસ અને માતુશ્રીનું નામ કૃષ્ણાબ્હેન લલ્લુભાઈ હતું. એમનું લગ્ન હળધરવાસમાં સન ૧૯૨૦ ના મે માસમાં થયું હતું. એમના પત્નીનું નામ સૌ. રૂક્મણીબ્હેન છે. નાની વયમાં માતપિતા ગુજરી જવાથી એઓ એમના મોસાળમાં ઉછર્યા હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે હળધરવાસમાં લીધું. તે પછી ઘણીખરી માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણી અમદાવાદમાં લીધી હતી. માત્ર પ્રિવિયસનો અભ્યાસ સામળદાસ કૉલેજ ભાવનગરમાં કર્યો હતો.

મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરી ત્યારે તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં ઇન્ટર વર્ગમાં હતા; તે છોડી દઈને તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા. ત્યાં એમણે "ભાષા વિશારદ" ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. વળી ડ્રૉઈંગમાં ફર્સ્ટ ગ્રેડ અને સેકન્ડ ગ્રેડ તથા ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી છે. શાળામાં તેઓ ઉંચો નંબર રાખતા અને સનાતન ધર્મની પરીક્ષાઓ લેવાતી તેમાં પણ તેમને ઇનામો મળ્યાં હતાં.

વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા પડયા પછી સુરત જીલ્લામાં આવેલા ચિખલીથી માંડી તે કચ્છમાં અંજાર સુધી ન્હાના મોટા ગામોમાં શિક્ષક તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું છે. થોડાક સમય પર કલકત્તામાં મેસર્સ જીવણલાલ (૧૯૨૯) લી. હસ્તકની ભવાનીપુર ગુજરાતી શાળામાં આચાર્ય તરીકે નિમાયલા અને હમણા એ પેઢીના શેઠ રામજીભાઈ મુંબાઈ આવી વસતાં તેઓ તેમના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરે છે.

એમના જીવન પર મહાત્માજીએ બહોળી અસર કરી છે.

એમનાં પ્રિય પુસ્તકો કલાપીનો કેકારવ અને સરસ્વતીચંદ્ર છે.

કવિતા રચવાનો છંદ ન્હાનપણથી લાગેલો. ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારે 'વૈશ્ય પત્રિકા' માં એક કવિતા લખી મોકલી હતી.

જૂદાં જૂદાં માસિકો જેવાં કે, સાહિત્ય, બુદ્ધિપ્રકાશ, ખડાયતા મિત્ર, નવચેતન, શારદા વગેરેમાં એમના લેખો પ્રસિદ્ધ થયલા છે અને એમનું અનુવાદ પુસ્તક 'ગરીબાઇનો ગઝબ' પ્રથમ "ગુજરાતી પંચ" અઠવાડિકમાં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	ગરીબાઇનો ગઝબ *	સન ૧૯૨૯
૨	જાલીમ જલ્લાદ	,, ૧૯૩૦
૩	હૃદય જ્વાળા	,, ૧૯૩૨

---

* રેનોલ્ડ્ઝનો ભાવાનુવાદ.

રા. સા. ઈશ્વિરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ

એઓ વાલ્મિક કાયસ્થ જ્ઞાતિના અને સૂરતના વતની છે. જન્મ પણ ત્યાં જ તા. ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૯ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રાણુલાલ સૂરજલાલ ખાનસાહેબ અને માતાનું નામ ગંગાગૌરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૮૪માં કમળાબ્હેન તે ઓચ્છવલાલ નગીનદાસના પુત્રી સાથે થયું હતું.

એમણે ગૂજરાતી શિક્ષણ નારણ મહેતાજીની ગામઠી શાળામાં લીધેલું અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ સૂરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. એમના સમયમાં સુરતમાં જાણીતા થએલા ઉત્તમરામ નરભેરામ મહેતાજી હેડમાસ્તર હતા અને રા. સા. ખાનસાહેબ એમના ખાસ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય હતા. તે સમયે અપાતી માસિક સ્કૉલરશીપ તથા ઈનામો મેળવી એઓ સન ૧૮૮૬ માં મેટ્રિક પાસ થયા.

મેટ્રિક્યુલેશન પસાર કર્યા પછી મુંબઇ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થઇ ત્યાંથી સન ૧૮૮૯માં તેઓ અંગ્રેજી અને ફારસી સાથે બી એ. થએલા. અભ્યાસ દરમિયાન રૂપિયા વીસની સ્કૉલરશીપ પણ મેળવેલી. કૉલેજમાં એમણે એમની વક્તૃત્વકળાથી પ્રોફેસરોની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. એમણે ફારસી ભાષાનું સંગીન જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને એ ભાષા પર એમણે એટલો કાબૂ મેળવ્યો હતો કે એઓ તેમાં વાતચીત પણ કરી શકે. કૉલેજના દિવસોમાં તો એમણે ફારસી ભાષામાં નાની કવિતાઓ પણ રચી હતી. આમ છતાં ગૂજરાતી સાહિત્યના શોખને લઇ ગૂજરાતી ભાષા ઉપર પણ એવો અજબ કાબૂ મેળવ્યો છે કે એમના ગૂજરાતી લેખો અને એમનાં ભાષણોથી એમજ ખાતરી થાય કે એમની બીજી ભાષા સંસ્કૃત જ હોવી જોઇએ.

આ પછી સરકારી નોકરીની અનેક લાલચો જતી કરીને 'ધંધામાં ઉંચો પણ વેપારમાં નબળો' એવો શિક્ષકનો ધંધો સ્વીકાર્યો અને સન ૧૮૯૪ માં સૂરતની 'ધી ઇંગ્લીશ' (તે હાલની તાપીદાસ અને તુલસીદાસ સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલમાંથી) સ્કૂલમાં જોડાયા અને સન્ ૧૯૩૧માં વાનપ્રસ્થ થયા. આ રીતે એમની લગભગ આખી જિંદગી એક શિક્ષક તરીકે વ્યતીત થયેલી છે અને એક ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે તેમની ગણના થાય છે. સ્વ. ચૂનીલાલ શાહ પછી સૂરતમાં શિક્ષક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હોય તો મંચેરશાહ કેકોબાદ અને એઓ પોતે છે.

એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય છે. ગોલ્ડસ્મિથનાં પુસ્તકો એમને બહુ પ્રિય છે, અને ગોવર્ધનરામે એમના જીવન પર અસર કરી હતી તેમ એમનું કહેવું છે.

સ્વભાવે તેઓ શરમાળ અને ઓછાબોલા તેથી જાહેરમાં જવલ્લેજ આવે છે પણ જ્યારે જાહેર તકતા ઉપરથી તેઓ બોલે છે ત્યારે તો શ્રોતાજનોને ખરેખર, મુગ્ધ કરી નાખે છે. એક વખત સૂરત સાર્વજનિક કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત ગાડગીલે તેઓને માટે સાચું જ કહ્યું હતું કે તેઓ સૂરતમાંના જુજ આજન્મ-નૈસર્ગિક-વક્તાઓમાંના એક છે.

એમનો શાંત સ્વભાવ અને શિક્ષણસેવા જેવા એકમાર્ગી ધંધામાં હોવા છતાં સન ૧૯૨૭માં સરકારે એમને રાવસાહેબનો ઇલ્કાબ આપી સરસ્વતીના એ અનન્ય ઉપાસકની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કરેલી નિઃસ્વાર્થ સેવાની કદર કરી હતી. આ પ્રસંગે નાનેમોટે હોદ્દે ચડેલા અને દૂર દૂર જઈ વસેલા એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અભિનંદનના પત્રો ને તારો આવ્યા હતા, એ વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલા પ્રિય હતા તે દર્શાવવા બસ થઈ પડશે.

વળી, મુંબાઇની યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં એઓ ગૂજરાતી અંગ્રેજીના પરીક્ષક, અંગ્રેજીના પેપર સેટર અને મૉડરેટર થયા, તેમજ અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાતી અજમેર અને ગ્વાલીઅરની મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં ગૂજરાતીના પરીક્ષક તરીકે એમની પસંદગી થાય છે, એજ એમની એ વિષયની પારંગતાનું તેમ એમની પ્રતિષ્ઠાનું સૂચક ચિહ્ન છે.

એમણે ઝાઝું લખવાનો યત્ન કર્યો નથી આમ છતાં જે પ્રકાશન પામ્યું તેમાં એમના 'Hints on the study of Gujarati' અને 'સાહિત્ય રત્ન' આ બે ગ્રંથો ખાસ જાણીતા છે. 'સાહિત્ય રત્ન' તો ગૂજરાતી સાહિત્યના ગદ્યપદ્યના જે સંગ્રહો બહાર પડયા છે તેમાં સહેજે અગ્ર સ્થાન મેળવી લે છે અને એ સંગ્રહમાં ગૂજરાતી ગદ્યપદ્ય સાહિત્યના ઉત્તમ નમુના પસંદ કરી જે વાનગી પીરસી છે એ પસંદગી જ એ વિષય પ્રત્યેનું એમનું ઉંડું જ્ઞાન સાબિત કરી દે છે. આ બે પુસ્તકો વાંચીને પાસ થએલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગૂજરાતમાં ઠેરઠેર મળી આવશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. Hints on the Study of Gujarati	સન 1904
૨. સાહિત્ય રત્ન	„ ૧૯૦૯
૩. Easy English Unseen	„ 1922

ઇન્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત

એઓ ન્નાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ (કોકણા) અને સુરતના વતની છે. એમનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૫૧માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લલિતાનંદ અને માતુશ્રીનું નામ ગીરજાગવરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૭૩ માં સૌ. ઇન્દિરાગૌરી તે ગંગાશંકર મણિશંકર શુક્લની પુત્રી સાથે થયું હતું. એમના પિતા લલિતાનંદને સંસ્કૃત તથા વેદશાસ્ત્ર અને ન્યાયનો ગાઢો અભ્યાસ હતો. એ સમયે સંસ્કૃતમાં મળતું શિક્ષણ જેમકે વર્ણોચ્ચાર, અષ્ટાધ્યાયી, ઋગ્વેદના કેટલાંક સૂત્રો, યજુર્વેદની તૈત્તરીય શાખાની રૂદ્રિ વગેરેનું એમણે લીધું હતું. તે ઉપરાંત મરાઠી પુસ્તક શિખ્યા હતા; અને અંગ્રેજીમાં લીટલ ગો (હાલની પ્રિવિયસ અગર F. Y. A.) સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો.

એમણે કસ્ટમ ખાતાના એકાઉન્ટન્ટ તરીકે ખારાઘોડા, ખંભાત, ઘોઘા અને મુંબાઇ વગેરે મુકામે નોકરી કરી હતી. મુંબાઇમાં મોટે ભાગે રહ્યા હતા; હાલમાં પેન્શનર છે અને સુરતમાં રહે છે.

લેખનવાચનનો સારો શોખ છે. વેદ અને કાવ્ય એમના પ્રિય વિષયો છે. એમના ઉપર એમના માતાપિતા ઉપરાંત કવિ નર્મદ અને સ્વામી દયાનંદની બહોળી અસર થવા પામી હતી. રોમન અને ગ્રીક ઇતિહાસના અભ્યાસથી એમના કાવ્ય ઉપર સ્વદેશાભિમાન અને વીર રસની ઉંડી અસર થવા પામી હતી.

એઓ કવિ તરીકે પંકાયલા છે, અને એમનાં કવિતાનાં પુસ્તકો કાવ્યાનંદનિધિ ભાગ ૧ થી ૪ છપાયલા છે. ધર્મ વિષયમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિ એ જ રીતે પ્રગતિમાન રહેલી છે. તે એમના પુસ્તકોની સુચી, નીચે આપી છે તે પરથી માલમ પડશે.

વીર રસની અને શૃંગારની કવિતા એમણે લખી રાખેલી છે. પણ તે છપાવવા હજી બન્યું નથી. હમણાં આંખે ઝાંખું દેખાય છે તેથી લખવા કરવાનું કામ મંદ પડયું છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ શ્રી પાતાંજલ યોગસૂત્રનો આશય	સન ૧૯૨૩
૨ રૂદ્રાધ્યાય	„ ૧૯૨૪

૩	કાવ્યાનંદનિધિ ભાગ ૧	સન ૧૯૧૪
૪	,, ,, ૨	,, ૧૯૨૩
૫	,, ,, ૩	,, ૧૯૨૮
૬	,, ,, ૪	,, ૧૯૨૯
૭	મંત્ર રહસ્ય સ્પષ્ટીકરણ	,, ૧૯૨૭
૮	બ્રહ્મસૂત્ર વેદાંત દર્શન	,, ૧૯૨૫
૯	મેન્યુઅલ ઓફ ગ્રીક, રોમન, ઇંગ્લિશ અને ઇંડિયન હિસ્ટરી (અંગ્રેજીમાં)	,, ૧૮૬૮

કનુભાઇ હકુમતરાય દેસાઇ

એઓ જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય અને અમદાવાદના વતની છે. જન્મ તા. ૧૨ મી માર્ચ સન ૧૯૦૭ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હકુમતરાય હરિલાલ દેસાઈ અને માતુશ્રીનું નામ હીરાબ્હેન, તેઓ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ જયંતિલાલ નરભેરામ ઠાકોરના બ્હેન થાય.

એમણે ત્રણ વરસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરેલો. એમનો જીવન—વ્યાસંગ ચિત્રકળા છે. બે વર્ષ "કુમાર કાર્યાલય" માં એમણે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ લીધેલું. તેના પ્રમાણના આધારપર ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સ્કોલરશીપ આપી તેમને કવિવર ટાગોરના શાન્તિનિકેતનના કળા ભવનમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યા હતા; જ્યાં એમણે શ્રી. નંદલાલ બસુ પાસે ચિત્ર-કળામાં વિશેષ પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું. સાથે નૃત્યકળાનો શોખ કેળવ્યો અને ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર કરવા માંડયો.

હમણાં સુધી ગુજરાતના ચિત્રકારો પરપ્રાંતોમાં ભાગ્યેજ જાણીતા હતા. પરંતુ રવિશંકર રાવલે કુમાર કાર્યાલય સ્થાપ્યા પછી એ ક્ષેત્રમાં ગુજ-રાત જાણીતું થવા લાગ્યું છે. તેમની સંસ્થાના એક નમૂનેદાર પ્રતિનિધિ તરીકે કનુ દેસાઈને રજુ કરી શકાય.

એમની કૃતિઓ માટે એમને જુદાં જુદાં પ્રદર્શનોમાં પ્રશંસાપત્રો અને ચાંદો મળેલા છે. એટલું જ નહિ પણ હાલમાં તેમની ગણના હિંદના ઉચી કોટીના હિંદી ચિત્રકારોમાં થાય છે. ગાંધીજી અને તેમના જીવન–પ્રસંગોના ચિત્ર દોરવામાં કનુ દેસાઈ એકલા હિંદી ચિત્રકાર તરીકે આગળ આવેલ છે; અને એ ચિત્રો બહુજ હૃદયંગમ ગણાયાં છે. ગુજરાતના ઈતિ-હાસમાં તે ચિત્રોનું ચોક્કસ સ્થાન છે. કળાવિવેચક શ્રીયુત ન્હાનાલાલ મ્હેતા અને આર્ટ ક્રિટિક રા. કનૈયાલાલે એમના ચિત્ર–પુસ્તકોની પ્રસ્તા-વના લખી આપી છે. ગુજરાતી ચિત્રકારના પ્રકાશન સાથે વિદ્વાનો મિમાંસા લખે એ ગૌરવની વાત છે.

એમનું છેલ્લું પુસ્તક "મહાત્મા ગાંધી" ચિત્રોમાં ફાધર એલ્વીનના ઉપોદ્‌ઘાત સાથે બહાર પડયું છે. તે એટલું ઉત્તમ ગણાયું છે કે યુરોપાદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેની ખૂબ માંગણી થયેલી છે.

એ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક જેટલોજ યશ અને પ્રશંસા કનુ દેસાઈને મળ્યાં છે. આનંદજનક હકીકત એ છે કે એ પુસ્તક ઇંગ્લાંડની સંસ્થા માટે ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ કુમાર પ્રિન્ટરીમાં છપાયું છે. કનુ દેસાઈના લગભગ બધાં જ પ્રકાશનો ઉપરોક્ત સ્થળે છપાયાં છે અને તેથી એ પુસ્તકો રૂપરંગમાં અહુજ શિષ્ટતા પામ્યાં છે. આવી સુંદર શરૂઆતવાળી કારકિર્દીવાળા એ યુવાન કળાકાર માટે હજુ વિશાળ ભાવિક્ષેત્ર પડ્યું છે.

: એમની કૃતિઓ :

	સન
૧ સત્તર છાયા ચિત્રો	૧૯૨૯
૨ ભારત પુણ્ય પ્રવાસ	૧૯૩૧
૩ મહાત્મા ગાંધી	૧૯૩૨
૪ તેર ત્રિરંગી ચિત્રો–"water colours"	૧૯૩૨
૫ મહાત્મા ગાંધી (હિંદુસ્તાન માટે)	”

ગગનવિહારી લલ્લુભાઇ મહેતા

એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૯૫૬ માં ચૈત્ર શુકલપક્ષની પૂર્ણિમાના દિવસે (ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની ૧૫મી એપ્રિલે) અમદાવાદમાં થયો હતો. એમનું મૂળ વતન ભાવનગર છે. એમના પિતા સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ, હિન્દના એક અગ્રેસર નેતા, જેમની સેવા સહકારી હિલચાલમાં અદ્વિતીય લેખાય છે અને મુંબાઇની ઘણી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ સાથે તેઓ ડિરેક્ટર તરીકે જોડાયલા હોય છે. ખાસકરીને વડોદરા બેન્કના બૉર્ડના પ્રમુખ તરીકે એમનું કાર્ય જાણીતું છે. એમનાં માતુશ્રીનું નામ સ્વ. સૌ. સત્યવતી, તે પૃથુરાજ રાસા અને મેઘદૂતના કર્તા સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથનાં પુત્રી હતાં. આમ ભાવનગર અને અમદાવાદનાં બે પ્રસિદ્ધ કુટુંબના સંસ્કાર જન્મથી એમને પ્રાપ્ત થયેલા; અને એમનું લગ્ન એવા જ એક ત્રીજા વિખ્યાત સુધારક કુટુંબ સ્વ. સર રમણભાઈ નીલકંઠનાં ત્રીજા પુત્રી સૌ. સૌદામિનીબ્હેન, બી. એ., સાથે ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં થયાં છે.

જે ઉત્તેજક સંસ્કારી વાતાવરણમાં એ ઉછરેલા એનું સુંદર પરિણામ એમના અભ્યાસમાં નજરે પડે છે.

એમણે માધ્યમિક કેળવણી મુંબાઈમાં ન્યુ હાઇસ્કુલમાં લીધેલી અને ત્યાં સારા અભ્યાસ અને વર્તન બદલ ચાંદ પ્રાપ્ત કરેલો. કૉલેજનો અભ્યાસ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં કરેલો; અને બી. એ. ના વર્ગમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયોમાં ચારે પરીક્ષાઓમાં પ્રથમ આવવા માટે કૉલેજનું ઇનામ મેળવ્યું હતું. સન ૧૯૨૧ માં તેઓ એ જ વિષયમાં બીજા વર્ગમાં ઑનર્સ સાથે બી. એ. થયા હતા.

ત્યારબાદ ઈંગ્લંડ વધુ અભ્યાસ કરવા માટે ગયેલા; અને લંડન સ્કૂલ ઑફ્ ઇકોનોમિકસમાં દાખલ થયેલા. અહિં તેઓએ પ્રો૦ લાસ્કીના હાથ નીચે શિક્ષણ લીધું હતું. પ્રો૦ હોબહાઉસ, પ્રો૦ ગ્રેહેમ વૉલેસ્, બર્ટ્રાંડ રસેલ જેવા સમર્થ વિચારકોના નિકટ સહવાસમાં આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પરંતુ તબિયત નાદુરસ્ત થતાં, અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા વગર હિન્દ પાછા ફરવું પડયું હતું.

એમણે સન ૧૯૨૮ માં "બર્ટ્રાંડ રસેલની સામાજિક ફિલસુફી" એ

વિષય પર એક નિબંધ રજુ કરીને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની ડીગ્રી ફર્સ્ટ કલાસમાં લીધી હતી.

બર્ટ્રાંડ રસેલ, પ્રો. હેરોલ્ડ લાસ્કી, પ્રો. ટોની અને પ્રો. હોબહાઉસ એમના પ્રિય લેખકો છે; અને બર્નાડ શૉ માટે એમને વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી પ્રેમ છે. હાસ્યરસિક લેખકોમાં એમને સ્ટીફન લીકૉક તરફ પક્ષપાત છે.

એમની હાસ્યરસિકતા એમના લેખોમાં અનુભવાય છે; અને તે એકલા ગુજરાતી લેખોમાં જ નહિં પણ અંગ્રેજીમાં પણ ખરી. ૧૯૨૩ માં આચાર્ય ગીદવાણીના "To-Morrow" માસિકમાં "The Viceroy of To-morrow" તેમજ "બૉમ્બે ક્રૉનિકલ" આદિ પત્રોમાં "A Letter to S. R. Das," "The Masses" વગેરે ઘણા અંગ્રેજી હાસ્યજનક લેખો લખ્યા છે; અને જેઓએ એમનો દિલ્હીની ધારાસભાને વિશેનો લેખ કલકત્તામાં સાપ્તાહિક 'Indian Finance-(ઇંડિયન ફાઇનેન્સ)'માં વાંચ્યો હશે તે એની સાખ પૂરશે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમનો 'બે ચિત્રો' નામક લેખ 'કૌમુદી'ના કલાપી અંકમાં પ્રગટ થયલો એ વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામ્યો હતો.

અને આ યુગમાં ગાંધીજીની અસરમાંથી કોણ મુક્ત રહ્યું છે? ગાધીજીના મન્તવ્યો વિશે એમણે 'પ્રસ્થાન'માં "ગાંધીજી અને લેનિન" વિષે લખેલો લેખ જોવા જેવો છે અને "કરાંચીની મહાસભા" વિષેનું એમનું વૃત્તાંત, જેમ માહિતીપૂર્ણ અને તાદૃશ્ય તેમ તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયલું, જેની તારીફ થયલી અમારા જાણવામાં છે. એમણે ૧૯૨૦માં લખેલું "હડતાળ"નું નાટક વિદ્યાર્થીઓના તથા યુવકોનાં મંડળો ભજવે છે.

એમણે લગભગ બે વર્ષ સુધી (૧૯૨૩-૧૯૨૫) "બૉમ્બે ક્રૉનિકલ" પત્રમાં ઉપતંત્રી (એસિસ્ટંટ એડિટર) તરીકે કામ કર્યું હતું.

હાલમાં તેઓ સિંધીઆ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની કલકત્તા ઓફીસમાં મેનેજર છે; અને ત્યાં એમણે એમની કાર્યદક્ષતા, બાહોશી અને બુદ્ધિ-શક્તિ વડે વેપારી આલમમાં જ નહિ પંણ ત્યાંના શિક્ષિત સમાજમાં ઉંચું સ્થાન મેળવ્યું છે. તેઓ કલકત્તાની ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ તરફથી પોર્ટ કમિશનર ચૂંટાયેલા છે અને ચેમ્બરના પ્રતિનિધિ તરીકે પોર્ટ ટ્રસ્ટપર છે.

"ઇન્ડિયન ફાઇનેન્સ"માં એમના હાસ્યરસિક લેખો તથા અવલોકનો વારંવાર પ્રગટ થાય છે; અને મોડર્ન રિવ્યુમાં હાલના રાજદ્વારી પ્રશ્ન વિષે

લખાયલા એમના લેખે ("Equality of Trading Rights") ઘણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

એ ઉપરાંત ત્યાંના દૈનિક પત્રો "લીબર્ટી," "એડવાન્સ" વગેરેમાં પ્રસંગોપાત્ એમના લેખો પ્રગટ થાય છે.

આ તો એમની કારકિર્દીની શરૂઆત છે; પણ તે એમના ઉજ્જવળ ભાવિના સૂચક ચિહ્નો છે.

એમનું ગુજરાતી પુસ્તક "આકાશનાં પુષ્પો" તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પણ સાહિત્યરસિક વર્ગમાં સારો આદર પામ્યું છે.

આપણે ઇચ્છીશું કે એમને જે ઇશ્વિરદત્ત શક્તિ વરેલી છે અને જે સંસ્કારિતા અને વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરેલાં છે, તેનો લાભ એઓ એમના પિતાશ્રીને પગલે ચાલીને, લેખો અને ગ્રંથો લખીને અને જનતાની સેવા કરીને આપે.

: એમની કૃતિ :

૧ આકાશનાં પુષ્પો સનં ૧૯૩૨.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

એઓ જાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ અને જામનગરના વતની છે. જન્મ જેતલસર કેમ્પમાં તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પોપટભાઈ અને માતાનું નામ જમનાબાઈ ભાણશંકર ત્રિવેદી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં બગસરા ભાયાણીમાં સૌ. નિર્મળાબ્હેન મોહનલાલ શુક્લ સાથે થયું હતું.

નડિયાદ હાઇસ્કુલમાંથી તેમણે મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પછી કૉલેજમાં જોડાયલા. પ્રિવિયસથી અભ્યાસ પડતો મૂકવો પડયો હતો.

હમણાં તેઓ 'ફુલ છાબ' નામનું અઠવાડિક કાઢે છે અને 'સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકના ઉપતંત્રી છે; જો કે ચાલુ રાજકીય ચળવળના અંગે તેનું પ્રકાશન બંધ પડેલું છે.

શ્રીયુત મેઘાણી, અમૃતલાલ શેઠ, કકલભાઈ કોઠારીના નિકટ સંસર્ગમાં આવી, એમનું જીવન તેમના વિચાર અને ભાવનાથી રંગાયું છે.

જાણીતો અપ્ટન સિંકલેર એમનો પ્રિય લેખક છે; અને શ્રીમતી નિર્મળાબ્હેન પણ એમના જીવનમાં માર્ગદર્શક નિવડયાં છે.

'ભૂતકાળના પડછાયા' એ નામનું ટુંકી વાર્તાનું પુસ્તક તાજું જ બહાર પડયું છે, એ એમની કલમ–શક્તિનો પરિચય કરવા બસ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સોરઠી સમશેર, ભા. ૧–૨	સન
૨. પીરમનો પાદશાહ	,,
૩. કચ્છમાં ક્રાન્તિ	,,
૪. રાજસ્થાની ભૂતાવળ ×	,,
૫. ભૂતકાળના પડછાયા	,,

× પોપટલાલ લવજી ચુડગરકૃત 'Indian Princes under British Protection' નો અનુવાદ; બાકીનાં પુસ્તકો ચાર મૌલિક છે.

ગોકુલદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા

એઓ લોહાણા જ્ઞાતિના અને વતની ચોરવાડના છે. એમનો જન્મ બાલાગામ (સોરઠ)માં સન ૧૮૯૦ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દ્વારકાંદાસ પીતાંબરભાઇ રાયચુરા અને માતાનું નામ મોતીબાઇ હતું. એમના પિતાશ્રી એક કુશળ વાર્તાકાર હતા અને માતુશ્રીનો કંઠ પણ સુમધુર હતો, (આજે સીત્તેર વર્ષની ઉમરે પણ સુંદર ગીતો ગાઇ શકે છે) જે બને ગુણો ભાઈશ્રી રાયચુરાને વારસામાં મળેલા માલુમ પડે છે.

સાહિત્યવાચનનો શોખ મૂળથી અને મુંબાઇના વસવાટ દરમિયાન તેને ખૂબ પોષણ મળેલું. ધંધો શેરબજારનો પણ આકર્ષણ સાહિત્યનું તેથી એમણે પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે બત્રીસમે વર્ષે બધું કામકાજ છોડીને જન-સેવામાં અને સાહિત્ય સેવામાં ઝંપલાવવું; અને બન્યું પણ એમ છે કે મુકરર તારીખના એક વર્ષ આગમચ એમણે સેવાજીવન ગ્રહણ કર્યું.

સન ૧૯૨૪માં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં મળી તે વખતથી 'શારદા' માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને અત્યારે તે ગુજરાતી જનતાનું એક માનીતું માસિક થઇ પડયું છે.

તે પૂર્વે સન ૧૯૧૫ માં 'રાસમંદિર' અને સન ૧૯૨૧માં 'નવગીત' એ બે કાવ્ય પુસ્તકો એમનાં પ્રકટ થયાં હતાં.

ત્યારપછી લોકવાર્તા સાહિત્ય અને નવલકથાનાં પુસ્તકો એમના તરફથી લગભગ દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં છે; અને તે સઘળાં આનંદ-દાયક અને સ્ફૂર્તિદાયક માલુમ પડશે.

પોતે ગાંધીના અનુયાયી છે અને મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જનતામાં વધારવાને ખૂબ શ્રમ લે છે.

પરંતુ એમનું જાણીતું અને મહત્વનું કાર્ય તે લોકસાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર છે. વાર્તા માંડવાની એમની લઢણ આપણને પ્રાચીન શૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે, તેમ એમને દુહા લલકારતા સાંભળવા એ પણ એક લિજ્જત છે; તેમાં એમનો બુલંદ અને મીઠો સાદ ભળી જઇ કંઇ અનેરો રસ જમાવે છે.

સોરઠ પ્રદેશનું ગૌરવ અને મહત્તાનું ભાન આપણને એમનું લોકવાર્તા

સાહિત્ય વાંચતાં–સાંભળતાં થાય છે; અને એ વસ્તુને કોઇએ આગળ આણી હોય તો તેનું માન શ્રીયુત મેઘાણી સાથે રા. રાયચુરાને છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. રાસ મંદિર (બે આવૃત્તિ)	સન ૧૯૧૫
૨. નવ નીત	„ ૧૯૨૧
૩. રાયચુરાની રસિલી વાર્તાઓ (બે આવૃત્તિ)	„ ૧૯૨૫
૪. કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ („ „)	„ „
૫. સ્નેહપૂર્ણા ભા. ૧	„ ૧૯૨૭
૬. વ્યાસજીની વાર્તાઓ	„ ૧૯૨૮
૭. કાઠિયાવાડી દુહા	„ „
૮. રસિયાંના રાસ	„ „
૯. સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ	„ „
૧૦. દાલ ચીવડાની દસ વાર્તાઓ	„ ૧૯૨૯
૧૧. પારેવાં	„ „
૧૨. પ્રેમ લીલા, ભા. ૧	„ ૧૯૩૧
૧૩. ગાંધીયુગની વાર્તાઓ	„ „
૧૪. મહીપાલ દેવ	„ ૧૯૩૨
૧૫. દાલ ચીવડાનો દાયરો	„ „

ચતુરભાઇ શંકરભાઈ પટેલ

એઓ જ્ઞાતે લેઉઆ પાટીદાર છે. વઘાશી તાલુકે આણંદ એમનું વતન છે. એમનો જન્મ એમના મોસાળ ખેડવા (તાલુકે આણંદ)માં સં. ૧૯૫૭ના માણેકઠારી પૂનમના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શંકરભાઈ મૂળજીભાઈ અને માતાનું નામ હીરાબા છે. લગ્ન ભાલેજ (તા. આણંદ)માં થયું હતું અને એમનાં પત્નીનું નામ સૌ. પુષ્પાવતી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી ખેડવામાં લીધી હતી; અને વર્નાક્યુલર ફાઇનલની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા. તે પછી નડિયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલમાં માધ્યમિક કેળવણી લીધેલી. સન ૧૯૧૯ માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ત્યારબાદ ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયલા. અહિંથી બી. એ.ની પરીક્ષા સન ૧૯૨૩માં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઇને પાસ કરી હતી. ગુજરાતીમાં એમને ફર્સ્ટ કલાસ માર્કસ મળ્યા હતા. એમનો અભ્યાસ મૂળથી સારો હોઈ હાઇસ્કૂલમાં પહેલો નંબર રાખતા અને કૉલેજમાં સ્કોલરશીપ મેળવતા. સન ૧૯૩૦માં ઈંગ્લિશ અને ગુજરાતી સાથે તેમણે એમ. એ.ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી, અને ગુજરાતી મુખ્ય વિષય તરીકે લેનારા વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી પહેલા આવ્યા હતા. એમણે પહેલી એલ એલ. બી.ની પરીક્ષા આપેલી છે અને ટુંક મુદતમાં બીજી એલ એલ. બી. માં બેસવા વકી છે. અભ્યાસ દરમિયાન કેટલોક સમય એમણે ડાકોર સંસ્થાન હાઇસ્કૂલમાં નોકરી કરી હતી. હાલમાં તેઓ વનિતા વિશ્રામ–અમદાવાદ–માં અધ્યાપક નિમાયલા છે.

એમના પ્રિય વિષયો લોકગીત અને ભાષાશાસ્ત્ર છે; ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં દી. બા. કેશવલાલભાઇ તરફથી સારી મદદ મળી હતી; અને એમની છાયા એમના પર પડેલી છે.

એમના છૂટક લેખો અવારનવાર વસંત, બુદ્ધિપ્રકાશ, કૌમુદી વગેરેમાં આવે છે પણ તે કરતાં એક કવિ તરીકે તેઓ વધુ જાણીતા છે. અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી રાસ હરીફાઇમાં એમને "શરત્સુંદરી" રાસ માટે ઇનામ મળ્યું હતું. એમણે 'અર્ધ્ય કાવ્ય' કવિ ન્હાનાલાલના કનકોત્સવ નિમિત્ત રચ્યું હતું. વળી 'વહુ' નામક એમનો ન્હાનકડો લેખ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને વાંચવા જેવો જણાશે.

એઓ કલાપીના ઊંડા અભ્યાસી છે, અને અમદાવાદ સાહિત્ય-સભાએ ઉજવેલી કલાપીજયંતિ પ્રસંગે એમણે કલાપી અને તેમનાં કાવ્યો નામનો વિસ્તૃત નિબંધ વાંચ્યો હતો. કવિ ન્હાનાલાલનો પણ એમને સારો અભ્યાસ છે; અને એથી ગુજરાત કૉલેજના પ્રેમભક્તિમંડળના એઓ પ્રથમ પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.

: એમની કૃતિ :

૧. અર્ધ્ય (કાવ્ય) સન ૧૯૨૭

ચંદ્રવદન ચુનીલાલ શાહ

એઓ ન્યાતે દશા પોરવાડ વણિક છે. વતની સુરતના અને જન્મ પણ સુરતમાં તા. ૨૨ મી જુલાઈ સન ૧૯૦૫ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ અને માતુશ્રીનું નામ સૌ. કમળાગૌરી હતું. એમના પિતાએ સુરતમાં ખાનગી ઇંગ્લિશ સ્કુલ ચલાવી, તેને એવી આબાદ અને ઉન્નત સ્થિતિમાં આણી મૂકી હતી, કે એમાંથી સુરતમાં સાર્વજનિક કોલેજ ઉદ્ભવી છે; અને એમ કહેવું વધારાપડતું નથી કે મહારાષ્ટ્રની પેઠે સુરતમાં બલ્કે આખા ગુજરાતમાં સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થાપવાનો યશ એમને ઘટે છે. એ સેવાવૃત્તિ અને શિક્ષણ પ્રતિ અનુરાગ એમના ચિરંજીવીમાં ઉતરેલા જણાય છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૮માં સૌ. કુસુમબ્હેન સાથે થયું હતું.

એઓ સન ૧૯૨૬માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ઐચ્છિક વિષયો લઇને બી. એ. થયા હતા. સન ૧૯૨૮માં એમ. એ. ની પરીક્ષા ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી લઇને પાસ કરી હતી; અને સન ૧૯૨૯માં એલએલ. બી. થયા હતા. વધુમાં બી. ટી. ની પરીક્ષા અંગ્રેજી અને ઇતિહાસ સાથે સન ૧૯૩૧માં પ્રથમ વર્ગમાં અને પહેલા નંબરે તેમણે પાસ કરી હતી. હાલમાં તેઓ સાર્વજનિક હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક છે, અને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાઇટીના આજીવન સભ્ય થયા છે.

ચાલુ વર્ષમાં તેઓ સ્કુલ લિવિંગ સર્ટિફીકેટની પરીક્ષામાં ઇતિહાસના પરીક્ષક નિમાયા હતા.

મુંબાઇ વિદ્યાપીઠની સન ૧૯૩૨ની સ્કુલ લિવિંગ સર્ટિફીકેટ પરીક્ષા માટેનો ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ એમણે તૈયાર કરી આપ્યો હતો અને એ પ્રકારનાં ત્રણ ગદ્ય પદ્ય સંગ્રહો માધ્યમિક સ્કુલો માટે એમણે સંપાદિત કર્યા છે અને તે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે મંજુર થયલાં છે.

: એમનાં સંપાદિત પુસ્તકો :

૧. સાહિત્ય મુકુર, ભા. ૧	૧૯૩૧
૨. પદ્યસંગ્રહ	„
૩. સાહિત્ય મુકુર, ભા ૨.	૧૯૩૨
૪. „ ભા ૩.	„

છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર

એઓ જ્ઞાતે ડીડૂ માહેશ્વરી (વૈશ્ય વણિક) છે. એમનું વતન સુરત અને જન્મ પણ એ જ સ્થાનમાં સં. ૧૯૪૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ જાગીરદાર; જેઓ બી. એ. થયેલા હતા. એમની માતુશ્રીનું નામ શ્રીમતી નવનીતગૌરી હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન સુરતમાં સન ૧૯૦૬માં સૌ. માણેકબાઈ સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન સન ૧૯૧૮માં સૌ. સાવિત્રીબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે ઈન્ટરમિડિયેટ આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. હાલમાં તેઓ રૂના વેપારી છે; તે આગમચ હાથ વણાટના કાપડનો ધંધો કરતા હતા.

આ પ્રમાણે સાહિત્યક્ષેત્રથી વિમુખ વ્યવસાયી વેપારી જીવન ગાળવા છતાં એઓ સાહિત્યમાં રસ રાખી રહ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ હાસ્યાત્મક લેખો લખી જનતાના મન રંજન કરી રહ્યા છે, એ એમના માટે ઓછું માનાસ્પદ નથી.

સ્વ. હાજીમહમદ અલારખીઆ શિવજીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી 'વીસમી સદી'માં જ્યારથી એમનો 'મારી ફૂઈબા' નામનો વિનોદાત્મક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી એક હાસ્યરસના લેખક તરીકે એમની ખ્યાતિ બંધાઈ છે; અને એમના લેખો વાચકવર્ગમાં હોંશથી અને ઉત્સાહપૂર્વક વંચાય છે, એમાં લેખકની કલમની સફળતા રહેલી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એમના અભ્યાસનાં પુસ્તકો છે; અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના તેમ મહાત્મા ગાંધીજીના તેઓ ચુસ્ત ભક્ત અને અનુયાયી છે. સ્વજ્ઞાતિનો એમણે ઇતિહાસ લખેલો છે અને યોગ અને હસ્તરેખા શાસ્ત્રમાં રસ ધરાવે છે.

એમના વિનોદાત્મક લેખોના ત્રણ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે.* "ઉંધિયું"ની બે આવૃત્તિ થવા પામી છે, એ તેની લોકપ્રિયતાની અચૂક નિશાની છે.

હાસ્યરસના એક કુશળ લેખક તરીકે તેમની કીર્તિ ગુજરાતી વાચક આલમમાં ચોતરફ પ્રસરેલી છે અને 'મારા ફૂઈબા' ના એમના લેખનો

* અને ચોથો થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

હિન્દીમાં અનુવાદ થયો છે,× એ બતાવે છે કે પર પ્રાન્તમાં પણ એમના હાસ્યની કદર થવા માંડી છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ગુજરાતી હીંદૂ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ	સન ૧૯૨૭
૨. ઉંધિયું	સં. ૧૯૮૫
૩. ફઈબા કાકી	સં. ૧૯૮૬
૪. સબરસિયું	સં. ૧૯૮૭

× અને 'ઉંધિયું' ની વાર્તાઓનો અનુવાદ મરાઠીમાં થવો શરૂ થયો છે.

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

એઓ જાતે ભટ્ટ મેવાડા બ્રાહ્મણ અને ભરૂચના વતની છે. જન્મ ડાકોરમાં સન ૧૮૮૪ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ બાલકૃષ્ણ નરભેરામ પુરાણી અને માતાનું નામ સૌ. પ્રસન્નલક્ષ્મી રેવાશંકર હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૨ માં નડિયાદમાં સૌ. ચંચળલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘેર લીધેલું અને એમના પિતા જામનગર રાજ્યની નોકરીમાં હોઇ, માધ્યમિક શિક્ષણ જામનગરમાં મેળવ્યું હતું. ઉંચું કૉલેજ–શિક્ષણ અમદાવાદ, વડોદરા અને મુંબાઈમાં વારા ફરતી લીધેલું અને બી. એ. ની પરીક્ષા સન ૧૯૦૬ માં બાયોલોજી ઐચ્છિક વિષય લઇને પસાર કરી હતી અને નારાયણ વાસુદેવ પ્રાઇઝ મેળવ્યું હતું.

એમના પ્રિય વિષયો શિક્ષણ અને વ્યાયામપ્રચાર છે અને એ ક્ષેત્રમાં એમનું કાર્ય ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. કેટલોક વખત એમણે લાહોરની કૉલેજમાં બાયોલોજીના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું; પણ પછી ગુજરાતમાં આવી વસતાં, આપણે અહિં વ્યાયામપ્રચાર માટે એમણે એમના ભાઇ શ્રી. અંબાલાલ સાથે મળીને સ્થળે સ્થળે અખાડાઓ સ્થાપવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું અને અત્યારે એ દિશામાં જે કાંઇ પ્રગતિ થઇ રહી છે, તે એમના પ્રયાસનું શુભ પરિણામ છે.

ભરૂચમાં એમણે કેળવણી મંડળ સ્થાપેલું છે, જે થોડા વર્ષોથી ધંધા ઉદ્યોગ અને ખેતીનું શિક્ષણ આપે છે, એ જેમ નવી દિશામાં પ્રયોગ છે તેમ તે બતાવે છે કે ચાલુ શિક્ષણપ્રથામાં બહોળા ફેરફાર અને સુધારાની અગત્ય છે.

એક સાહિત્યકાર તેઓ છે; પણ તેના કરતાં તેઓ એક કેળવણીકાર થવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને એમની સમાજસેવા જેમ તલસ્પર્શી તેમ વિસ્તૃત છે, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ઉષ્મા	સન ૧૯૦૭
૨. આર્થિક દૃષ્ટિએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર	,, ૧૯૧૨
૩. મોન્ટેસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ	,, ૧૯૧૭
૪. હિન્દનો પ્રાચીન ઈતિહાસ	,, ૧૯૩૨
૫. ગુજરાતી વાચનમાળા	,, ૧૯૨૫
૬. પ્રાકૃતિક ભૂગોળ	,, ,,

જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક છે. એઓ મૂળ વતની ગોંડલના પણ જન્મ રાજકોટમાં સન ૧૮૭૭ ની ૧૮ મી મેના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ ત્રિકમજીભાઈ અને માતુશ્રીનું નામ જવલબાઇ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૬ માં રાજકોટમાં મણિબાઇ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ગોંડલમાં લીધું હતું; માધ્યમિક રાજકોટમાં અને ઉંચી કેળવણી એલ્ફીન્સ્ટન અને વિલસન કૉલેજમાં લીધી હતી. તેઓ સન ૧૯૦૩ માં બી. એ. થયા હતા અને નોકરી કરતે કરતે એલ એલ. બી. ના ટર્મ ભરી તે પરીક્ષા સને ૧૯૦૯ માં પાસ કરી હતી. ચિત્રકલાની સેકંડ ગ્રેડ સુધીની પરીક્ષા પણ એમણે પાસ કરી હતી.

તેઓ ગોંડલ સ્ટેટમાં પ્રથમ મુનસફ નિમાયા હતા; અને હમણાં રાજ્ય ખજાનચીના હોદ્દા પર છે.

ઇતિહાસ, પ્રવાસ અને હાસ્યરસનું લખાણ વાંચવું એમને બહુ પ્રિય છે.

માર્ક ટવેઇન, ચાર્લ્સ ડિકન્સ્ અને રમણભાઇના લખાણે એમનાપર અસર કરી છે.

પ્રથમ નાટક રાજા ચંદના જૈન રાસા ઉપરથી 'ચંદ્રશેખર' નામનું એમણે લખ્યું હતું અને તે રંગભૂમિ પર ભજવાયું હતું.

* " ઓલીઆ જોશી " ના તખ્ખલુસથી હાસ્યરસના એમના લેખોનો સંગ્રહ પ્રથમ સન ૧૯૨૭ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો; જો કે એ સંજ્ઞાથી તેમણે સન ૧૯૧૪ થી લખવા માંડ્યું હતું. તેની ચોતરફથી પ્રસંશા થઇ હતી; અને ત્યારથી એમના લેખો માટે માગણી ચાલુ છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ચંદ્રશેખર		સન	૧૯૧૪
૨. ઓલીઆ જોશીનો અખાડો,	ભા. ૧	,,	૧૯૨૭
૩. ,, ,,	ભા. ૨	,,	૧૯૩૨

*હાસ્ય-રસના લેખક તરીકેની શરૂઆત એમણે સને ૧૯૦૬-૦૭ થી કરવા માંડી.

જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ

એઓ જાતે લોહાણા છે. મૂળ વતની ભાવનગરના; અને એમનો જન્મ રાજકોટમાં તા. ૧૬મી મે ૧૮૯૯–સં. ૧૯૫૫ના વૈશાખ સુદ તેરસ-ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દુર્લભજી અને માતુશ્રીનું નામ સ્વ. કાશીબ્હેન હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૬માં બાબરા–કાઠિયાવાડમાં સૌ. દયાગૌરીબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે ભરૂચમાં લીધું હતું; અને તે અભ્યાસ દરમિયાન સરકારી સ્કોલરશીપો રૂ. ૩ ની અને રૂ. ૫ ની માસિક ત્રણ વર્ષ સુધી મેળવી હતી.

તે પછી વડોદરા કલા ભવનમાં તેઓ દાખલ થયા હતા. ત્યાં કૉમર્સના પાંચ વિષયો–એકાઉન્ટન્સી, કોરસપોન્ડન્સ, બેન્કિગ, થિયરી અને પ્રેકટીશ ઓફ કૉમર્સ અને ટાઇપીંગનો અભ્યાસ કરી લંડન નેશનલ યુનિયન ટીચર્સની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. વળી સન ૧૯૨૪માં સાહિત્ય સભા તરફથી લેવાતી સાહિત્યની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી હતી અને મુંબાઈ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ તરફથી લેવાતી Scientific Advertising ની પરીક્ષામાં માનસહિત સન ૧૯૨૬–૨૭માં પાસ થયા હતા. વળી સન ૧૯૨૯માં કલકત્તા Y. M. C. A. ના વ્યાયામ વર્ગમાં પણ ફતેહ મેળવી હતી.

હમણાં તેઓ Kian Gwan Co. India, Ltd., માં એકાઉન્ટન્ટના હોદ્દાપર છે; અને રૂ. ૩૫૦ નો પગાર તેમને મળે છે.

એઓ પોતા વિષે જણાવે છે કે, "I am jack of all and master of none." કહેવાનું તાત્પર્ય, એમની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ છે; એમનું જીવન અનેક રંગે રંગાયું છે. એમના પત્નીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સિદ્ધાન્તવાદી એવા કે "સીંદરી બળે પણ વળ ન મૂકે!"

વ્યાપારમાં તેઓએ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલી છે જ; પણ તેના અંગે કાયદાનું વ્યવહારૂ જ્ઞાન પણ સારૂં ધરાવે છે. ખુશ થવાય એવો એમનો સંગીતનો અભ્યાસ છે. એમના પિતાશ્રીએ ૩૨ વર્ષ સુધી એક સંગીત શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું અને તે સંસ્કાર પુત્રમાં ઉતરે-આવે એ સ્વાભાવિક છે.

સંગીત સાથે સાહિત્યલેખનનો શોખ પણ એમણે સારી રીતે કેળવ્યો છે; અને હાસ્યરસના એમના લેખો, તેમાંની વિચિત્રતા અને ખંડખોર બુદ્ધિ વિનોદને લીધે વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે.

કેટલોક સમય એમણે 'ગુણસુંદરી' માસિકના સહતંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. રમતગમત અને વ્યાયામ માટે એમને કુદરતી પ્રીતિ છે.

આ પ્રમાણે વ્યવસાયી જીવન ગાળવા છતાં એમની કલમમાંથી હાસ્ય-સાહિત્યનો પ્રવાહ સતત્ વહેતો રહે છે, એમ એમના પુસ્તકોની યાદી કહી આપશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. બુદ્ધિનું બજાર	સન ૧૯૨૬
૨. ૯ નવી વાતો	” ”
૩. લોહાણા વીરોની વાતો	” ”
૪. દેવોને ખુલ્લા પત્રો	” ”
૫. હૃદયની રસધાર	” ”
૬. વિનોદશાસ્ત્ર	” ૧૯૨૬
૭. દોઢ ડહાપણ સાગર	” ૧૯૨૭
૮. ફેન્સી ફારસો	” ”
૯. હિન્દી લશ્કરનો ઇતિહાસ	” ”
૧૦. Ready Reckoner	” ”
૧૧. Indian Coalfields in Camera	” ૧૯૨૫
૧૨. હાસ્ય દર્શન	” ૧૯૩૨

શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી

એમનો જન્મ સન ૧૯૦૨માં સુરતના ગર્ભશ્રીમન્ત નાગર કુટુમ્બમાં થયો હતો. સ્વ. રાવબહાદુર પાર્વતીશંકર દવેના પુત્ર પ્રો. મોહનલાલ તે એમના પિતા, અને કૈ. સાક્ષર શ્રી. કમળાશંકર ત્રિવેદીનાં પુત્રી સૌ. દમનગૌરી તે એમનાં માતુશ્રી થાય. સુરત ને અમદાવાદની નિશાળોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી, એઓ મુંબાઇની ચંદા રામજી ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ગયા. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ વખતે સુરત મહિલા વિદ્યાલયમાં આવ્યા; પણ એઓ મેટ્રિક થયા નથી.

સન ૧૯૧૮માં સરદાર સાહેબ જનાર્દન પાઠકજીના પુત્ર રા. વ્યોમેશચન્દ્ર સાથે એમનું લગ્ન થયું. સમાન આદર્શોવાળા કુટુમ્બમાં આમ જવાથી એમના બચપણના સાહિત્ય-સંસ્કારો વધારે દૃઢ થયા છે. પરણ્યા પછી થોડાંક વરસ એમણે યુવતી મંડળના પ્રમુખ તરીકે સારું કામ કરેલું પણ વિદ્યાના વાતાવરણાં વસતા હોવાથી સાહિત્યસેવન તરફ એમનું લક્ષ વિશેષ રહે છે.

ગુજરાતી અને હિન્દી કવિતા પર એમને અસાધારણ પ્રેમ છે ને લખે છે પણ સાધારણ રીતે કવિતા જ. એમનાં કાવ્યો આપણાં શિષ્ટ સામયિકોમાં અવારનવાર આવે છે પણ તેનો સંગ્રહ હજુ બહાર પડયો નથી. 'ગુણસુન્દરી'માં છપાયલા રાસોમાંથી એમની પાસે પસંદગી કરાવી એક સંગ્રહ એ માસિકના કાર્યાલયે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે ઘણો લોકપ્રિય થયો છે.

કાવ્યો તેમજ નિબન્ધો લખવાની હરીફાઇમાં અનેકવાર એઓ પહેલું ઇનામ લઇ ગયાં છે. એક ઉલ્લેખ બસ થશે. સન ૧૯૨૪ની ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં એક વિલક્ષણ શીઘ્ર કાવ્ય રચવાની હરીફાઇ થઇ હતી. સર રમણભાઇ અને દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા આરૂઢ સાક્ષરો પરીક્ષક હતા તેથી ઘણા શક્તિશાળી લેખકોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. રસાકસી ભારે હતી પણ પરિષદ-પારિતોષિક એકજ હતું એટલે પ્રો. ગજેન્દ્ર બુચ તથા જયમનગૌરી એ બે વચ્ચે તે ઇનામ વહેંચાયું હતું. એ બેની ઉમર પણ એક જ હતી એટલે કે એકે વરસે એકજ દિવસે એ બેઉ જન્મ્યાં હતાં. એ વિધિલીલા જરા નોંધવા જેવી છે.

વક્તા તરીકે પણ એઓ જાણીતા હોવાથી આપણી જુદી જુદી સાહિત્ય સભાઓ પ્રસંગોપાત એમની પાસે વ્યાખ્યાનો કરાવે છે. સન ૧૯૨૬ માં ન્હાનાલાલ કનકોત્સવ અનેક સ્થળે ઉજવાયો હતો. મુંબાઇનો સમારંભ તે સહુમાં મુખ્ય હતો તેથી ત્યાં કવિશ્રીને વિવિધ પ્રકારની અંજલિઓ અપાઈ હતી. તે વેળા ત્યાંની સમિતિએ સમસ્ત ગુજરાતણોનાં પ્રતિનિધિ તરીકે એમની પાસે અભિનન્દન અપાવ્યાં હતાં.

: : એમની કૃતિઓ : :

૧	સુરદાસ ને તેનાં કાવ્યો (અનુવાદ)	સન ૧૯૨૭
૨	'ગુણસુન્દરીનાં રાસ' (સંપાદિત્ત)	,, ૧૯૩૧
૩	રાસવિવેચન	છપાય છે.

મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી

જગત્ પ્રસિદ્ધ સ્વ. શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મસૂરિ મહારાજના વિદ્વાન્ અને પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાંના એક **મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજીનો** જન્મ વળા (કાઠિયાવાડ) માં સં. ૧૯૪૦ ના ફાગણ સુદિ ૧૩ ના દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ શાહ ભુરાભાઇ હકમચંદ અને માતાનું નામ જેઠીબાઈ. જ્ઞાતે વિશા ઓશવાળ. તેઓ ત્રણ ભાઇ અને ત્રણ બેન એમ ૭ ભાંડરડાં હતાં. તેમનું મૂળ નામ હતું **હરખચંદભાઇ.** જૈન સાધુપણાની દીક્ષા લીધા પછી તેમનું નામ **શ્રી જયન્તવિજયજી** રાખવામાં આવ્યું હતું.

અગિયાર વર્ષની ઉમ્મરે પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. ઘરની સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી માતાએ મજૂરી કરીને બાળકોને મ્હોટાં કર્યાં. માતા અત્યંત ધાર્મિક વૃત્તિનાં; એટલે આ બાળકો ઉપર માતાના ધાર્મિક સંસ્કારોની અસર ઘણી સારી પડી. હરખચંદભાઇએ ગુજરાતી સાત ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યા પછી સં ૧૯૫૫માં તેઓ માતાની આજ્ઞાથી મહેસાણાની શ્રી યશોવિજય જૈન પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને ધાર્મિક અભ્યાસ કરવા માટે જોડાયા. આ સંસ્થામાં રહીને એમણે જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરવા સાથે સંસ્કૃત વ્યાકરણ **हैम लघु प्रक्रियानी** બે વૃત્તિ કરી.

હરખચંદભાઇની વૃત્તિ આરંભથી જ શાન્ત, ગંભીર અને સહનશીલ હતી. ઉપરાંત માતાના ધાર્મિક સંસ્કારોની અસર ઉંડી પડેલી, તેથી તેઓ ન કેવલ જ્ઞાન તરફજ, બલ્કે ક્રિયા તરફ પણ તેટલો જ પ્રેમ રાખવા લાગ્યા. આથી કુદરતી રીતે સૌનો પ્રેમ તેઓ જીતી લેતા.

સં. ૧૯૫૭ માં તેમને શા. વિ. જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ (તે વખતના ધર્મવિજય મહારાજ) નો સમાગમ થયો. તેઓ ગુરૂની સાથે રહેવા લાગ્યા; અને ધાર્મિક પ્રકરણો તેમજ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવા લાગ્યા.

ગુરૂશ્રી વિજય ધર્મસૂરિ મહારાજે પહેલાં માંડલમાં અને પછી કાશીમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્રી યશોવિજય પાઠશાળા સ્થાપન કરી. ખરી રીતે આ પાઠશાળા સ્થાપવામાં શ્રી હરખચંદભાઈ મુખ્ય કારણ હતા. તેમની જ પ્રાર્થના અને સલાહથી ગુરૂ મહારાજે આ વિચાર પાકો કર્યો હતો.

સં. ૧૯૬૦માં તેઓ બનારસની યશોવિજય પાઠશાળામાં ગયા. ગુરૂ મહારાજના આશ્રય નીચે સંસ્થામાં રહી, સંસ્કૃત અભ્યાસ વધાર્યો; એટલું જ નહિં પરન્તુ પોતાના વિનય, ભક્તિ, સૌજન્ય, અને કાર્યકુશળતાથી ગુરૂદેવની એટલી બધી પ્રીતિ સંપાદન કરી કે સમય આવે આ સંસ્થાનું કાર્ય હરખચંદભાઇને સોંપવામાં આવ્યું અને તેઓ સંસ્થાના મેનેજર બન્યા.

ગુરૂદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજના ઉપદેશથી બનારસમાં એક પશુશાળાની સ્થાપના થઇ, તેના સેક્રેટરી તરીકેનું કાર્ય પણ હરખચંદભાઇને સોંપવામાં આવ્યું. 'જૈન શાસન' નામનું એક પાક્ષિક પત્ર કાઢવામાં આવ્યું, તેના સમ્પાદક પણ હરખચંદભાઇ થયા, અને 'શ્રી યશોવિજય ગ્રન્થમાળા' નામની એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ, એના મેનેજર–પ્રકાશક પણ તેઓ થયા. ગ્રંથમાળાની અનુકૂળતાને માટે શ્રીયુત હરખચંદભાઈએ **'ધર્માભ્યુદય'** નામનું એક છાપખાનું પણ પોતાનાજ તરફથી કાઢ્યું. આમ એક પછી એક એમ અનેક કાર્યોની જવાબદારી ગુરૂકૃપાથી માથે આવતાં, હરખચંદભાઈમાં કાર્યદક્ષતા પણ ઘણી વધી. હમેશાં તેઓ ગુરૂસેવામાં રહેતા ને ગુરૂકૃપા મેળવતા. ગુરૂસેવામાં તેમણે બંગાલની મુસાફરી પણ કરી. તે પછી ગુરૂ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજે પાલીતાણામાં શ્રી યશોવિજય પાઠશાળા, જેનું પાછળથી નામ **'યશોવિજય ગુરૂકૂલ'** રાખવામાં આવ્યું, તેની સ્થાપના કરી તેના મેનેજર તરીકે પણ કેટલાક વર્ષો સુધી કામ કર્યું.

તે પછી સં. ૧૯૭૧ના વૈશાખ સુદિ ૫ના દિવસે ઉદીપુરમાં તેમણે દીક્ષા લીધી; અને તેમનું નામ **શ્રી જયન્તવિજયજી** રાખવામાં આવ્યું. એમની દીક્ષામાં બે વિશેષતા હતી. એક તો એ કે તેમનાં ધાર્મિક માતુશ્રીએ પોતાના આ એકના એક વ્હાલા પુત્રને પ્રસન્નતાપૂર્વક દીક્ષા લેવા માટે આજ્ઞા આપી; અને બીજી વાત એ કે-ઇટાલીના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ડૉ. એલ. પી. ટેસીટોરીની ઉપસ્થિતિ.

દીક્ષા લીધા પછી તેઓ હમેશા ગુરૂસેવામાં રહેવા લાગ્યા. તેમની શાન્તવૃત્તિથી તેમના વ્યક્તિત્વની આખા સાધુ સમુદાય પર સારી અસર પડી, અને તે જ કારણથી તેઓ **"શાન્ત મૂર્તિ"** તરીકે ઓળખાય છે.

સ્વ. ગુરૂદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજે સં. ૧૯૭૬માં વીલાપારલા-મુંબાઈમાં **શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળની** સ્થાપના કરી. આ નવ

સ્થાપિત સંસ્થાના પ્રારંભિક સંચાલન માટે ગુરૂ મહારાજે મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને, તેમના વિનયવાન શિષ્ય **મુનિરાજશ્રી વિશાળ વિજયજી** સાથે વીલાપારલામાં ચોમાસુ રાખ્યા.

જે વખતે ગુરૂમહારાજ ઇંદોર વિરાજતા હતા, તે વખતે મુંબાઇમાં રહેલી આ સંસ્થાને બનારસ મોકલવાનો વિચાર થયો. પરન્તુ બનારસમાં સંસ્થા કોણ સંભાળી શકશે? એ પ્રશ્ન ગુરૂ મહારાજનું ઉઠતાં બનારસ મોકલવા માટે મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યા; અને તેમની ઇચ્છા બિમાર ગુરૂ મહારાજની સેવામાં જ રહેવાની હોવા છતાં **गुरोराज्ञा गरीयसी** માનીને તેઓ બનારસ ગયા. તેમની સાથે બીજા ત્રણ મુનિરાજોને ગુરૂ મહારાજે મોકલ્યા; જેઓમાં વયોવૃદ્ધ અને ગૃહસ્થો પાસેથી સંસ્થાને આર્થિક મદદ કરાવવામાં કુશળ એવા પ્રવર્તક શ્રી મંગળવિજય પણ હતા.

મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ઐતિહાસિક સંશોધન, શિલાલેખો, પ્રશસ્તિયો આદિનો સંગ્રહ કરવા અને પુસ્તકો લખવાની પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યા છે.

તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો જ્યાં જાય છે ત્યાં સારો લાભ આપે છે; ખરી સાધુવૃત્તિની ઉંડી છાપ પાડે છે. તેમની જ્યાં જ્યાં સ્થિરતા થઇ છે, ત્યાં ત્યાં સંઘમાં શાંતિજ ફેલાઇ છે.

જ્યારે તેઓ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીની સાથે શિવપુરીમાં હતા, ત્યારે સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદુષી ડૉ. ક્રૌઝે (સુભદ્રાદેવી)એ અને અમેરિકન વિદુષી મિસ જ્હોન્સને પણ તેમની પાસે જૈન ફિલોસોફી સંબંધી કેટલોક સમય અભ્યાસ કર્યો હતો.

તેઓ સ્વ. વિજયધર્મસૂરિ મહારાજના સમુદાયના પ્રતિષ્ઠિત, વિદ્વાન્ અને શાન્ત સાધુ છે.

:: તેમના ગ્રંથો ::

सिद्धान्त रत्निका	(संस्कृत, संपादित)	ઉત્તરાર્દ્ધનું ટીપ્પણ પણ બનાવ્યું.
વિહાર વર્ણન	(ગુજરાતી)	
આબૂ	(ગુજરાતી)	ભાગ ૧.
उतराध्ययनसूत्र	(संपादित)	ટીકાયુક્ત

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

એઓ જ્ઞાતે વાલ્મિકી કાયસ્થ અને સુરતના વતની છે. જન્મ પણ સુરતમાં સન ૧૮૮૪માં મહા શિવરાત્રિને દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ મહેતા અને માતાનું નામ સૌ. કપિલાગવરી હતું. એમના પિતા કાઠિયાવાડમાં કેળવણી ખાતામાં હતા. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪માં શ્રીમતી કુમુદાગવરીબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ વઢવાણમાં દાજીરાજ હાઈસ્કુલમાં લીધું હતું. કૉલેજનો અભ્યાસ ઇન્ટર સુધીનો ગુજરાત કૉલેજમાં કર્યો હતો; અને બી. એ.ની પરીક્ષા સન ૧૯૦૩માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાંથી પસાર કરી હતી. સન ૧૯૦૫માં એમ. એ. થયા હતા.

ખ્રિસ્તિધર્મસાહિત્ય એમને ખૂબ ગમે છે અને એમનાં પ્રિય પુસ્તકો બાઈબલ, શેલીના ગ્રંથો અને મીસીસ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગની કવિતા છે.

એઓ સ્વ. ભાઇ રણજીતરામની કાકાની પુત્રીના પુત્ર થાય અને અમદાવાદના વસવાટ દરમિયાન એઓ બંને સમાજજીવનના પ્રશ્નોની ખૂબ રસપૂર્વક ચર્ચા કરતા, જેની અસરથી એમનું આખુંય જીવન રંગાયલું છે. એમની વિધવા બ્હેનનું પુનર્લગ્ન કરાવવામાં એમણે જે અડગ નિશ્ચય અને જાહેર હિંમત બતાવ્યા હતા તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર અને માનાસ્પદ હતા; અને તે એઓ કેવા ખમીરના છે, એની સાક્ષી પૂરે છે.

એમનું ખરૂં કાર્ય હિન્દી વહેપારી ચેમ્બરના સેક્રેટરી તરીકેનું છે. એઓ પ્રથમ તેમાં જોડાયલા ત્યારે એ મંડળ નવુંજ ઉભું થયું હતું. અત્યારે તે હિન્દી વેપારી આલમમાં ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે; અને જેનો અભિપ્રાયને હિન્દી સરકારને પણ ધ્યાનપૂર્વક જાણવા વિચારવા પડે છે. તે માટે કોઇ એક વ્યક્તિને તેનો યશ આપી શકાય તો તે શ્રીયુત જયસુખલાલભાઈને છે. તેઓ તેના પ્રાણરૂપ છે; અને હિંદી સરકારે એમને જીનેવા કોન્ફરન્સમાં મૂડીવાદીઓના સલાહકાર તરીકે પસંદ કરી, એમની કાર્યદક્ષતા અને હુંશિયારીની કદર કરી હતી.

મુંબાઇના જાહેર જીવનમાં એમણે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; અને આર્થિક ખાસકરીને હિન્દી વેપારના પ્રશ્નો વિષે એમનું જ્ઞાન જેમ બહોળું તેમ પ્રમાણભૂત હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું લખાણ થોડું હોય છે; પણ ગયા બે વર્ષમાં એમનાં જે બે પુસ્તકો છપાઈને બહાર પડયાં છે, તે એમની બુદ્ધિ અને શક્તિનો સરસ પરિચય કરાવે છે. તે જેમ નવીન તેમ સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે; અને તે જૂદે જ માર્ગે વિચરે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. પૂજારીને પગલે	સન ૧૯૩૧
૨. જગતની ધર્મશાળામાં	„ ૧૯૩૨

જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી

એઓ ન્યાતે મોઢ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ મહા વદ આઠમ સં. ૧૯૬૪ ના રોજ એમના વતન રાંધેજામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નારાયણ પરશુરામ ત્રિવેદી અને માતાનું નામ જમનાબ્હેન-હરજીવનભાઇના પુત્રી–છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૮૧ના મહા વદ આઠમના રોજ દહેગામ તાલુકાના વાસણાચાંધરી ગામે સૌ. મંગળાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે રાંધેજામાં લીધેલી અને માધ્યમિક વડોદરા અને અમદાવાદમાં. સન ૧૯૨૭માં તેમણે સ્કુલ લિવિંગ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા અમદાવાદ ઝવેરભાઈ ઈંગ્લિશ સ્કુલમાંથી પાસ કરી હતી.

હમણાં તેઓ વડોદરા રાજ્યના મુલકી ખાતામાં નોકર છે.

કવિતા અને સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે. ચાલુ વર્ષમાં એમનું "કાચાં ફળ" એ નામનું વાર્તાનું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે, તે ભવિષ્ય માટે એમના તરફથી હજુ વધુ સારી કૃતિઓ મળશે એવી આશા ઉપજાવે છે.

: : એમની કૃતિ : :

૧. કાચાં ફળ સં. ૧૯૮૮

ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ

એઓ જ્ઞાતે દશા લાડ વણિક છે. વતની મૂળ બારડોલીના પણ લાંબા સમયથી સુરતમાં વસેલા છે. એમનો જન્મ તા. ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૩ ના રોજ નવસારી પ્રાંતના વ્યારા ગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જમનાદાસ રાજારામ અને માતુશ્રીનું નામ બાઇ ઇચ્છા હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૮૮૯માં સુરતમાં સૌ. મોતીગવરી સાથે થયું હતું અને તે સન ૧૯૦૬માં મૃત્યુ પામતાં, સન ૧૯૦૮ ના મે માસમાં ફરી વારનું એમનું લગ્ન સુરતમાં સૌ. મગનગવરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે સુરતમાં લીધું હતું. ઈંગ્રેજી શાળામાં એમણે દરેક ધોરણમાં ઇનામ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં અને ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠામાં તો સ્કોલરશિપો પણ મળી હતી. તે પછી મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને સન ૧૮૯૨માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં તેઓ ગયા હતા. ત્યાં એમને કસેર સ્કોલરશિપ મળી હતી. ત્યારબાદ ચાર વર્ષ વડોદરા કૉલેજમાં રહેલા. અહિં પણ કૉલેજ સ્કોલરશિપ તેમજ મેલ્વિલ મેમોરિયલ સ્કોલરશિપ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

સન ૧૮૯૭માં બી. એ. થયા પછી સ્વ. ચુનીલાલ શાહ સ્થાપિત ધી સુરત ઇંગ્લિશ સ્કુલ—હાલની સાર્વજનિક—માં શિક્ષકની જગો મળતાં તે લીધી. સન ૧૮૯૯માં તેમણે "દયારામ ચરિત્ર" પુરતી શોધખોળ કરીને લખ્યું હતું. સને ૧૯૦૦માં રા. સા. ખાનસાહેબની સાથે–' Hints on the Study of Gujarati નામક એક પાઠ્ય પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજયું હતું, જે એ વર્ગમાં ઘણું લોકપ્રિય નિવડયું છે.

સન ૧૯૦૨માં ગુ. વ. સોસાઈટીના આસિ. સેક્રેટરીની જગો ખાલી પડતાં, તેમની નિમણુંક થઈ હતી; પણ માત્ર સવા વર્ષ એ સ્થાનપર રહીને તેઓ ફરી પાછા સુરત પોતાની શિક્ષકની અસલ જગોએ ગયા હતા.

પહેલી એલ એલ. બી.ની પરીક્ષા સને ૧૮૯૮માં પાસ કરી હતી અને બીજી એલ એલ. બી.ની ટર્મ પણ રાખી ચુક્યા હતા. એટલે તે અભ્યાસ આ અરસામાં તેમણે આરંભ્યો અને સને ૧૯૦૫માં તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા. સનદ મળતાં, કેટલીક મુદત સુરતમાં વકીલાત કરી વચમાં એકાદ વર્ષ માલવી સોલિસિટરની ઑફીસમાં અનુભવ મેળવ્યો. પણ એક શિક્ષકના ઉમદા અને પવિત્ર ધંધામાં ચોટેલું ચિત્ત વકીલાતમાં ન જ ગોઠયું; એટલે

પાછા સન ૧૯૧૫માં સાર્વજનિક સ્કુલમાં સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી (સુરત)ના એક જીવનપર્યંતના સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા; અને ગયે વર્ષેજ ટી. ઍન્ડ ટી. વી. સાર્વજનિક મિડલ સ્કુલ (ગોપીપુરા)ના હેડ-માસ્તરના પદપરથી નિવૃત્ત થયા છે.

એક શિક્ષક તરીકેની લાંબી નોકરી દરમિયાન એમણે એમના હાથ નીચે ભણેલા હજારો વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ સંપાદન કરેલો છે, અને એમની એ કારકિર્દી બેશક સફળ અને યશસ્વી કહી શકાય. એ ધંધામાં પડયા પછી એમનું સાહિત્યલેખન લગભગ ઓસરી ગયું હતું; પણ જે એક પુસ્તક એમણે લખ્યું છે, તે એ વિષયમાં એમની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. નિવૃત્તિ કાળમાં એમની સરસ્વતી ઉપાસનાના લાંબા કાળ દરમિયાન જે સંસ્કાર, અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેનો લાભ એઓ જનતાને અવકાશે આપે, એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીએ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ દયારામનું જીવનચરિત્ર	સન ૧૮૯૯
૨ Hints on the Study of Gujarati	„ ૧૯૦૦

(રા. સા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ સાથે)

દુલેરાય છોટાલાલ અંજારિયા

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ અને જામનગરના વતની છે. એમનો જન્મ હાલાર પ્રાંતમાં ધ્રોળમાં સં. ૧૯૨૪ના ફાગણ સુદ ૨નો રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ છોટાલાલ ભગવાનજી અંજારિયા અને માતાનું નામ જુઠીબ્હેન, તે આત્મારામ ઓઝાના પુત્રી હતાં. એમનું લગ્ન જામનગરમાં સૌ. સેવાકુંવર સાથે ૧૧ મે વર્ષે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે જસદણમાં લીધી હતી અને પછી જામનગરના મહારાજા શ્રી વિભાજી સાહેબે રૂ. ૨૦ની માસિક સ્કૉલરશીપ આપતાં તેમણે મદ્રાસ જઈને ખેતીવાડીનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

હમણાં તેઓ લીંબડી રાજ્યમાં નોકર છે; અને ખેતીવાડી માસિક ચલાવે છે અને પુસ્તક-લેખન વગેરેનું કામ પણ સાથે સાથે કરે છે.

ગુજરાત ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેમ છતાં ખેતીવાડી પાછળ જોઈએ તેવું લક્ષ અપાતું નથી. પણ છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી લેખક તે દિશામાં બહુ સ્તુત્ય અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. એમનું ખેતીવાડી વિજ્ઞાન માસિક જે સન ૧૯૧૨ થી પ્રકટ થાય છે તે ખેડુતોને વિવિધ પ્રકારની અને બહુ ઉપયોગી માહિતી આપે છે. તે ઉપરાંત ખેતી વિષે એમનાં પુસ્તકો જનતાને બહુ લાભકારક નિવડ્યાં છે; અને એમની એ કિંમતી સેવા માટે કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતનો ખેડુત વર્ગ એમનો સદા અહેશાન માનશે.

:: એમનાં પુસ્તકો ::

૧	ખાતર	સન ૧૮૯૭
૨	ખેતીવાડીના ધંધામાંથી પૈસા કમાવવાની કુંચી. (બીજી આવૃત્તિ.)	,, ૧૯૨૧
૩	ફળઝાડ, શાકભાજી વાવવાની રીત.(આવૃત્તિ ૩ જી)	,, ૧૯૨૮
૪	હિન્દની જરાયત ખેતી (આવૃત્તિ ૩ જી)	,, ૧૯૨૮
૫	ખેતર,ખેડ અને તેનાં હથીઆર ઓજારનું પુસ્તક (આ. ૨જી)	,, ૧૯૧૫
૬	ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા વગેરે જાનવર ઉછેરી દુધ, ઘી વધારવાની રીત અને તેમના દરદોના ઉપાય (આવૃત્તિ ૨જી)	,, ૧૯૨૧
૭	રેવન્યુ અને ખેતીવાડી આબાદ કરવાની અમારી અનુભવી સૂચનાઓ	,, ૧૯૨૪

૮ ખેતીવાડી પાઠમાળા, ભા. ૧–કૃષી વિધ્યા–(બીજી આવૃત્તિ),, ૧૯૩૨
૯ ખાંડ બનાવવાની રીત ,, ૧૯૨૫
૧૦ ખેતીવાડીની પાઠમાળા, ભાગ રજો ,, ૧૯૨૯
૧૧ નવાણુ અને જવાણનાં પાણીનો ઉપયોગ કરવાનાં સાધન ,, ૧૯૧૫
૧૨ એરી રેશમના કીડા ઉછેરવાની તથા કેતકીનું વાવેતર
કરી રેસા કાઢવાની રીત ,, ૧૯૧૪

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

એઓ જ્ઞાતે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને ભરૂચના વતની છે. એમનો જન્મ ભરૂચમાં સન ૧૮૮૮ના (સંવત્ ૧૯૪૪ના વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ પંચમી) મે માસમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચંદાલાલ નરભેરામ મુનશી અને માતુશ્રીનું નામ મણિગવરી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૨માં સૌ. હસમુખગવરી સાથે ભરૂચમાં થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે ભરૂચ તેમ વડોદરામાં મેળવેલું.

હાલમાં તેઓ વીમા કંપનીમાં ધંધો કરે છે.

એમનો પ્રિય વિષય ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ છે.

આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના ગણ્યાગાંઠ્યા અભ્યાસીઓ છે તેમાં એમનું નામ ગણાવી શકાય. સન ૧૯૨૯માં એમણે "ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઈતિહાસ" એ નામનું માહિતીપૂર્ણ એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું, તે એમના અભ્યાસ અને સંશોધકવૃત્તિનો સરસ ખ્યાલ આપશે.

થોડા વખતથી 'ગુજરાત' માં તેમ 'નવચેતન' આદિ માસિકમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે એમના જૂદા જૂદા વિષયપર લેખો પ્રકટ થાય છે, એ અભ્યાસીને ઉપયુક્ત માલુમ પડશે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસની ઉણપ છે તે પૂરી કરવા એઓ ભાગ્યશાળી થાઓ.

:: એમનું પુસ્તક ::

૧. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ સન ૧૯૨૯

પંડિત નરહરિ બી. શર્મા (ધરાદેવ—પરિમલ)

એઓ ન્યાતે સારસ્વત બ્રાહ્મણ છે. એઓ ગદસીઆ (કચ્છ) ના વતની છે અને જન્મ એ જ ગામમાં સં. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને બુધવારના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભગવાનજી અને માતુશ્રીનું નામ પાર્વતીબ્હેન છે. એમનું લગ્ન પંદરમે વર્ષે મોથારા (કચ્છ) માં સૌ. રાધાબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કરેલો છે, તેમ ઇંગ્રેજી ચાર ચોપડીનું જ્ઞાન મેળવેલું છે.

સંસ્કૃતનો પણ ઠીક ઠીક પરિચય છે. હાલમાં તેઓ વૈદકનો ધંધો કરે છે.

તેમ છતાં સાહિત્ય અને ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન ચાલુ છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતની અવિરત ઉપાસના, એ એમના જીવનનું પરમ ધ્યેય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ વિશ્વલીલા	સન ૧૯૨૦
૨ રાષ્ટ્રીય ગીત ગંગા	,, ૧૯૩૦

નાગરદાસ અમરજી પંડયા

એઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર; અને ધોલકા તાલુકે નાની બોરૂના વતની છે. જન્મ પાલીતાણામાં તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ અમરજી દુર્ગારામ પંડયા અને માતાનું નામ નવલગવરી વલ્લભરામ ભટ્ટ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સને ૧૯૧૬માં સ્વ. અન્નપૂર્ણા સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન સને ૧૯૨૧ માં ભાવનગરમાં સૌ. મંગળાગવરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી પાલીતાણામાં અને માધ્યમિક તેમ ઉંચી ભાવનગરમાં એમણે લીધી હતી. સન ૧૯૧૩માં ભાવનગર ઍાલ્ફ્રેડ હાઇસ્કુલમાંથી મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; અને સન ૧૯૧૭માં સામળદાસ કૉલેજમાંથી બી. એ. થયા હતા.

હાલમાં તેઓ દાજીરાજ હાઇસ્કુલ વઢવાણમાં સંસ્કૃત શિક્ષક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય એમનો પ્રિય વિષય છે; અને શાન્ત ક્રાન્તિકારી સાહિત્યના પ્રશંસક છે.

ટૉલસ્ટૉય, ગાંધીજી, શ્રીમદ્દ રાજચંદ્ર વગેરેની એમના જીવનપર ઉંડી છાપ પડી છે.

તુલસીકૃત રામાયણ, જાતક કથાઓ વગેરે એમનાં માનીતા પુસ્તકો છે.

તેમણે "કુમાર સંભવ" નો સમશ્લોકી અનુવાદ કરવા માંડયો છે, જે 'પ્રસ્થાન' ના હવે પછીના અંકોમાં ધીમે ધીમે બહાર પડતો રહેશે. કોઈ વખત ટુંકી વાર્તાઓ પણ માસિકોમાં તેઓ લખે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	રૂક્મિણી હરણ (સંસ્કૃત નાટિકા)	સન ૧૯૨૩
૨	વિવાહ તત્વ	,, ૧૯૨૪
૩	રાસ ગોપાલ*	,, ૧૯૨૯
૪	અમૃતબિંદુ	,, ૧૯૩૦
૫	ભાંડારકર પ્રથમ પુસ્તક સહાયિકા	,, ૧૯૩૨
૬	,, દ્વિતીય ,, ,, ભા. ૧	,, ,,
૭	,, ,, ,, ,, ભા. ૨	,, ,,
૮	ઇંગ્લિશ પ્રવેશિકા	,, ,,

* 'ગીત ગોવિંદ' ની આછી છાયા.

નં. ૫ થી ૮ ના પુસ્તકો શાળોપયોગી છે.

નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

એઓ જાતે ભાટીઆ છે. વડોદરાના વતની છે. જન્મ પણ એ જ સ્થળે સં. ૧૯૪૭ના આષાઢ વદી ૪ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ દા. નંદલાલ ગીરધરલાલ ચોકસી અને માતુશ્રીનું નામ ગં. સ્વ. મણિબ્હેન છે, જેઓ દા. ભુરાભાઈ લક્ષ્મણના પુત્રી થાય છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૬માં સત્યાગ્રહ આશ્રમ–સાબરમતીમાં વસતા જાણીતા ખાદીસેવક શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસ પુરૂષોત્તમદાસના જ્યેષ્ઠ પુત્રી સૌ. મોતીબહેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો છે અને ઇંગ્રેજી શિક્ષણ મેટ્રિક સુધીનું લીધું છે. મેટ્રીક સન ૧૯૦૯માં પાસ થયા પછી કૉલેજમાં દાખલ ન થતાં કોઈ ધંધાઉજારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ વડોદરા કલા ભુવનમાં રંગ શિક્ષણ ખાતામાં દાખલ થયા હતા; પણ સાંસારિક ઉપાધિના કારણે એક વર્ષમાં તે અભ્યાસ પડતો મૂકી તેમને વડોદરા રાજ્યમાં ઈજનેરી ખાતામાં નોકરી લેવી પડી હતી. પરંતુ પુસ્તકો માટે મૂળ પ્રીતિ તેથી એમણે ઇજનેર ખાતાની વધારે પગારવાળી નોકરી મૂકી દઇને વડોદરામાં તરતના ઉઘડેલા લાયબ્રેરી ખાતાની ટુંકા પગારની નોકરી સ્વીકારેલી. ત્યાંથી કલાભવનના લાયબ્રેરીયન તરીકે બદલાઈ તે જગા પર ત્રણ ચાર વર્ષ કામ કર્યા બાદ રાજીનામું આપી વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી છૂટા થયા ને ભરૂચવાળા જાણીતા સમાજસેવક શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણીની સાથે ભરૂચ કેળવણી મંડળમાં ને પછી સેવાશ્રમમાં જોડાયા. ગુજરાતની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિમાં પણ શ્રી. પુરાણીને એમનો સાથ હતો.

ભરૂચથી સન ૧૯૨૯ની સાલમાં એ છૂટા થયા ને વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળના સહમંત્રી તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહ લડત વખતે ફરી પાછા ભરૂચ ગયા ને ભરૂચ જીલ્લા સમિતિના મંત્રી તરીકે કામ કરી જેલનો અનુભવ લઈ આવ્યા છે. એ પછી હાલમાં તેઓ પાછા પુસ્તકાલય પરિષદની કામગીરીમાં જોડાયલા છે. પુસ્તકાલયના કામમાં શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનના હાથ નીચે એમણે બહુ સારી તાલીમ મેળવી છે અને હમણાં તેઓ એ જ કાર્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વિસ્તારવા સારો શ્રમ લઈ રહ્યા છે.

ભરૂચમાં તેમણે મોગલ તથા પઠાણ સમય વિષે બે પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે લખ્યાં હતાં; અને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી લેખનવાચન એમનું ચાલુ જ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ સ્વામી વિવેકાનંદ, ભા. ૬–૭	સં. ૧૯૭૬
૨ દયાળુ માતા	સં. ૧૯૭૯
૩ સ્વામી શ્રી ભાસ્કરાનંદજી	સં. ૧૯૮૫
૪ સ્વામી વિવેકાનંદ, ભા. ૧૧	„ ૧૯૮૬
૫ „ „ ભા. ૧૨ (દેવવાણી)	„ ૧૯૮૭
૬ ઉપદેશ સારસંગ્રહ, ભા. ૧–૨	„ „
૭ ઐતિહાસિક વાર્તામાળા	સન ૧૯૨૩
૮ હિંદી તવારીખ (તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો)	„ „
૯ સીતા	„ ૧૯૩૨

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ

જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. પરમ ભક્તરાજ કવિ નરસિંહ મહેતાના કાકા ભક્તરાજ પરબત મહેતાના વંશમાં ત્હેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૦માં જુનાગઢ વિષે થયો છે. ત્હેમનાં સ્વ. માતાનું નામ પારવતી છે. પ્રથમ લગ્ન જુનાગઢમાં સ્વ. રા. રા. દયાશંકર માધવજી જથ્થળનાં પુત્રી સ્વ. અ. સૌ. જયાગૌરી સાથે થયું હતું. દ્વિતીય લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૧૦માં જુનાગઢમાં રા. રા. જાદવરાય લીલાધરદાસ બુચનાં પુત્રી અ. સૌ. પ્રસન્નલક્ષ્મી સાથે થયું છે.

રાજકોટ ઑલફ્રેડ હાઈસ્કુલમાં મેટ્રિક ક્લાસમાં ત્હેમનો અભ્યાસ ચાલતો હતો તેવામાં ત્હેમના પિતા સ્વર્ગવાસી થતાં અભ્યાસ આગળ ચલાવવાની સગવડને અભાવે, થોડા સમયમાં અને થોડા ખરચમાં બની શકે તે માટે "ધ યુનિવર્સલ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટયુટ ઑફ કૉમર્સ" (વડોદરા)-માં દાખલ થઈ "શૉર્ટહૅન્ડ-ટાઈપ-રાઇટીંગ" શીખી "ધી મેટ્રોપોલિટન સિનિયર કૉમરશિયલ" એકઝામિનેશન ઈ. સ. ૧૯૦૭માં પાસ કરી, કાઠિયાવાડના નામદાર એજંટ ટુ ધી ગવરનર સાહેબને, રાજકોટ, નોકરી માટે અરજી કરતાં તેઓ સાહેબે પરીક્ષા લઇ, હજુર ઓફીસમાં રેકગનાઈઝડ કેન્ડીડેઇટ ટાઈપિસ્ટ તરીકે દાખલ કરેલ. ત્યારપછી થોડા વખતમાં, માણાવદર તાલુકાના તે વખતના દરબાર સાહેબ ગાદીએ બેસતાં, તેઓએ સાહેબ પાસે સારા ટાઇપિસ્ટની માગણી કરતાં, કાઠિયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સિમાં સાહેબે એક વર્ષનો હક્ક રાખી રજા આપતાં, માણાવદર તાલુકામાં હજુર ઓફીસમાં દાખલ થયેલ; જ્યાં દોઢેક વર્ષ ઠીક ઠીક ચાલ્યા પછી ભવિષ્ય માટે કંઈ સારી આશા નહિ દેખાતાં, તે નોકરી છોડી દીધી હતી. હાલમાં જુનાગઢ સ્ટેટ તરફના કલાર્ક તરીકે કામ કરે છે.

ત્હેમના વડીલોમાં "પરબત પચ્ચીશી", "શ્રી રૂકિમણી વ્યાહ", "શ્રી ડાકોર લીલા" વિગેરેના લેખક પરબત કુળના ભક્ત અને કવિ વૈષ્ણવ ત્રિકમદાસ (જેઓ વડોદરા રાજ્યમાં મુલકગીરી કારભારીના પદ ઉપર હતા) ત્હેમના દાદાના દાદા થાય. "શ્રી કૃષ્ણની બાળલીલા" (આ કાવ્ય, કાવ્યદોહન ભાગ ૧લા માં છપાયું છે), "નાગદમન લીલા", "રાસલીલા", "શ્રી દ્વારિકાં લીલા", "શ્રી ડાકોર લીલા", "ત્રિકમદાસનું ચરિત્ર" વિગેરેના લેખક "કવિ કોવિદ"ના દાસ કવિ રેવાશંકર (જુનાગઢના નામદાર નવાબ સાહેબ

હામીદખાનજી પહેલાના દીવાન હતા) ત્હેમના પ્રપિતામહ થાય. (આ બન્ને પ્રતાપી પુરૂષો (પિતા-પુત્ર) સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે "ગુજરાતી પ્રેસ"ના માલીકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ "પર્વત મહેતાનું આખ્યાન" જે પુસ્તક ભગવદ્ મહાત્મ્ય જાણવાને ઉત્સુક તેમજ ઇતિહાસરસિક જનોને અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.)

લખવાની પ્રથમ ઉર્મિ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં થયેલી. "સુન્દરી સુબોધ", "ત્રિમાસિક નાગર", "કોરોનેશન એડવરટાઈઝર" વિગેરેમાં નીતિયુક્ત રમુજી વાર્તાઓ-લેખો વિગેરે પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરતા. વળી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લખી-પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; જેમાંના ઘણાં ઈનામ માટે તથા લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થયાં છેઃ—

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્ધિ ભાગ પહેલો. (૨) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્ધિ ભાગ બીજો. (૩)નારીઓનું નિત્ય વાંચન. (૪) પત્ની ધર્મ. (૫) સંસાર સુખરૂપ થવાનો સરલ માર્ગ અથવા સ્ત્રી કેળવણીનું સત્ય સ્વરૂપ. (૬) રાજકુમાર ધ્રુવ ચરિત. (૭) જ્ઞાન વચન. (૮) સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ. (૯) સુન્દરી અને સાક્ષરો. (૧૦) સ્ત્રીઓનું ખાનગી વાચન. (૧૧) સગર્ભા સ્ત્રીની સંભાળ. (૧૨) માતાની ફરજ અને બાળકોપયોગી ઔષધ.

વળી સેન્ટ જૉન એમ્બ્યુલન્સ એસોસિએશન-જુનાગઢ સ્ટેટ સેન્ટરના (૧) ફર્સ્ટ એઈડ ટુ ધી ઈન્જર્ડ એન્ડ ધી સીક. (૨) હોમ હાઈજીન એન્ડ સેનિટેશન. (૩) હોમ નર્સિંગના વર્ગોમાં ધોરણસર અભ્યાસ કરી-પરીક્ષાઓ પાસ કરી, સર્ટિફિકેટસ મેળવ્યા પછી ત્હેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છેઃ—

(૧) દરદીની માવજત. (૨) મરકી સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૩) વિષૂચિકા (કૉલેરા) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૪) ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા ફીવર (ત્રિદોષજ્વર) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૫) શીતળા-ઓરી-અછબડા સંબંધી-ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૬) સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર. (૭) વીંછી સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચનો તથા વીંછી ડંખના તાત્કાલિક ઉપચાર.

ત્હેમનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) શ્રી રામ જયન્તિ. (૨) શ્રી નૃસિંહ જયન્તિ. (૩) શ્રીકૃષ્ણ જયન્તિ. (૪) શ્રી "નટવર" શિવ સ્તુતિ. (૫) શ્રી હાટકેશ્વરનો પાટોત્સવ. (૬) સ્ત્રીની શ્રેષ્ટતા. (૭) સ્ત્રી સુબોધ વચન. (૮) વિદ્યા–વાચન મહત્વ. (૯) કન્યાઓનું શિક્ષણ. (૧૦) સર્વોપયોગી વિષયવાર કહેવતો. (૧૧) અકસ્માતમાં તાત્કાલિક ઇલાજની જરૂર.

પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી

એઓ જ્ઞાતે કપોળ વણિક છે; વતની ભાવનગર તાબે સાવર કુંડલાના અને જન્મ પણ એ જ સ્થળે સને ૧૮૮૨ માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ લાધાભાઈ વહાલજી મોદી અને માતાનું નામ કડવીબાઈ હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૨૨ મે વર્ષે ઝીંઝુડા ગામે સંતોકબાઈ સાથે થયું હતું. બીજું લગ્ન ૨૯ મા વર્ષે ધોકડવા સંતોકબાઈ સાથે અને ત્રીજું લગ્ન ૪૦ મા વર્ષે હરિપરમાં ગોકુળબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે મેટ્રીક્યુલેશન સુધી અભ્યાસ કરેલો છે અને તે અભ્યાસ દરમિયાન એમણે ઇનામ અને ભાવનગરના મહારાજાની સ્કોલરશીપો મેળવી હતી.

હાલમાં તેઓ 'સાંજ વર્ત્તમાન' ના સહતંત્રી છે.

સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈના સિદ્ધાન્તસાર તેમજ સ્વ. ગોવર્ધનરામ રચિત સરસ્વતીચંદ્ર એમનાં પ્રિય પુસ્તકો છે; અને સાહિત્ય માટે પક્ષપાત છે.

એક પત્રકાર તરીકે મુંબાઈમાં એમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરેલી છે; તેમ કપોળ કેલેન્ડર, કપોળ ડિરેક્ટરી, કપોળ અગ્રેસરમાળા રચીને એમણે જ્ઞાતિની ઉપયુક્ત સેવા બજાવેલી છે. કેટલોક સમય એમણે જ્ઞાતિપત્ર "કપોળ" એડિટ કર્યું હતું.

: એમની કૃતિઓ :

૧ કપોળ કેલેન્ડર	સન ૧૯૦૫
૨ કપોળ ડિરેક્ટરી	,, ૧૯૦૭
૩ વિનોદ વાર્તામાળા	,, ૧૯૧૨
૪ કપોળ અગ્રેસરમાળા, ભા. ૧	,, ૧૯૧૫
૫ ,, ,, ભા. ૨	,, ૧૯૧૭
૬ આપ્ત વચનો	,, ૧૯૧૮

પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

એઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના અને આમોદના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૧૧ મી મે ૧૮૮૨ ના રોજ આમોદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કીરપારામ બાલમુકુંદરાય દેસાઈ અને માતાનું નામ ભાગીરથીબ્હેન પુરુષોત્તમરાય દેસાઈ હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં સૌ. કપિલાબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમના પિતા મીઆંગામના ઠાકોરના કારભારી હતા. માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે વડોદરા હાઈસ્કુલમાં લીધેલું. સન ૧૮૯૮ માં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં દાખલ થયલા. થોડોક વખત વિલ્સન કૉલેજમાં પણ હતા; પણ સને ૧૯૦૩ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ફ્રેન્ચ અને ઐચ્છિક વિષય તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન લઈને વડોદરા કૉલેજમાંથી તેમણે પાસ કરી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

સ્વ૦ પ્રો૦ જગજીવનદાસ શાહે એમના જીવન પર અસર કરેલી અને એમને ભગવદ્‌ગીતા અને માર્ટિનોનું નીતિશાસ્ત્ર એ પુસ્તકોમાંથી જીવન-કાર્ય માટે પ્રેરણા મેળવી છે.

સને ૧૯૦૪ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં જોડાયલા અને સને ૧૯૧૪ માં અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાંથી તેઓ ડેપ્યુટી લાઈનમાં ગયેલા, જેને અંગે તેમને ખેડા, ભરૂચ અને પંચમહાલ જીલ્લાઓમાં જુદે જુદે ગામે ફરવાનું થયલું અને તેના અંગે જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયલો તે એમણે એમની કેટલીક વાર્તાઓમાં ગુંથ્યો છે. સને ૧૯૨૦ માં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીમાં સ્કુલ બોર્ડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે નિમાયા હતા અને સને ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળ વખતે સરકારની રીતિનીતિ સંબંધી મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, તેઓએ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થઇને મ્યુનિસિપલ નોકરી અંગત ભોગ આપીને સ્વીકારી હતી, જેનાં તેઓ સન ૧૯૨૫ નાં પ્રાયમરી એજ્યુકેશન એક્ટ મુજબ એડ્મિનિસ્ટ્રેટીવ ઑફીસર તરીકે કામ કરે છે.

એક નિષ્ણાત અને અનુભવી કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તેમની નામના બહોળી છે; અને એમના એ અનુભવ અને બાહોશીને લઈને મુંબાઈ સરકાર તરફથી પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ સુધારવાને

એક કમિશન નિમાયું હતું તેના એક સભ્ય તરીકે એમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

તેઓ લાંબા સમયથી સરકારી કેળવણી ખાતામાંથી છૂટા થયા છે છતાં ગુજરાતની માધ્યમિક શિક્ષક સમાજના તેઓ ઉપ–પ્રમુખ ચાલુ છે. જેમ અમદાવાદ જીલ્લાના માધ્યમિક શિક્ષકો અને ડેપ્યુટીઓની સમાજના પ્રમુખ છે, એ જ રીતે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકર મંડળે તેમને તેના ઉપ–પ્રમુખ નીમ્યા છે, જે એમના મિલનસાર અને પરગજુ સ્વભાવની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે; એ એમના ઉપર શિક્ષકવર્ગનો કેટલો બધો વિશ્વાસ છે તે સૂચવે છે તેમ એમની લોકપ્રિયતાની અચૂક નિશાની છે.

જ્યાં જ્યાં એઓ રહેલા છે ત્યાં એમના મિત્રો મોટી સંખ્યામાં મળી આવશે; એટલું જ નહિ પણ તેમણે સૌનો કાયમ પ્રેમ સંપાદન કરેલો દેખાશે.

પ્રેમાળ સ્વભાવ અને સેવાભાવ એમના સ્વભાવના આગળ પડતા લક્ષણો છે.

તેઓ એક પ્રખર સંસારસુધારક છે અને એક વક્તા તરીકે પણ એમનું નામ જાણીતું છે.

છેલ્લા પાંચ વર્ષથી તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી છે.

લેખનકાર્ય તો તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં હતા ત્યારથી જ આરંભેલું; કૉલેજના મેગેઝીનમાં તેઓ નિયમિત રીતે લેખો લખતા હતા અને કૉલેજ છોડ્યા પછી પણ કેટલાક વર્ષો સુધી તેમણે તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી. વડોદરા કૉલેજ મેગેઝીનમાં એમના લેખો વિધવિધ તેમ સંખ્યામાં પુષ્કળ મળશે.

મેકમિલન કંપનીએ એમની પાસે પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ગુજરાતનો ઇતિહાસ વાર્તારૂપે ખાસ લખાવેલો છે અને સાહિત્ય પરિષદ મંડળે ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તકો ભા. ૧ અને ભા. ૨નું સંપાદન કાર્ય શ્રીયુત જનુભાઈ અચરતલાલ સાથે એમને સોંપ્યું હતું. એમનો વાર્તાસંગ્રહ ચાલુ વર્ષમાં છપાઇ બહાર પડશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. ગુજરાતના ઇતિહાસની સહેલી વાતો		સન ૧૯૨૩
૨. (શિષ્ટ સાહિત્યમાળા) ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક,	ભા. ૧	,, ૧૯૩૧
૩. ,, ,,	ભા. ૨	,, ,,
૪. વાર્તાઓ અને સંસારચિત્રો		,, ૧૯૩૨

પુરૂષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ

એઓ જ્ઞાતે વિશનગરા નાગર બ્રાહ્મણ અને ગવાડાના વતની છે. જન્મ તેમના મોસાળ ડીંગુચા ગામે સંવત્ ૧૯૫૫ ના અષાઢ સુદ ૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શિવરામ મયારામ ભટ્ટ અને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ગવાડામાં પુરૂં કર્યા પછી તેઓ વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં દાખલ થયા હતા. ત્યાંથી વડોદરા ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થઇ ટ્રેન્ડ શિક્ષક થયા હતા.

પરંતુ સાહિત્યશોખને લીધે શિક્ષકની નોકરી છોડી દઇ "નાગર વિજય" નામનું જ્ઞાતિ પત્ર કાઢયું; પણ એ ખોટ પામ્યું હતું, તેમજ તે સેવાકાર્યમાંથી છુટા થઈ, ફરી પાછા તેઓ મુંબાઇ કોરપોરેશન સ્કૂલ ખાતામાં શિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા. એ ઉચ્ચ ધંધાની ફરજ અદા કરતા સાહિત્ય સેવાનું કાર્ય તેઓ વિસરતા નથી.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ તાજે તવંગર	સન ૧૯૨૦
૨ સ્ત્રીઓનો સાચો દેવ યાને પતિવ્રત ગીતા.	" ૧૯૨૧
૩ નાગર સુદર્શન	" ૧૯૨૩
૪ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય યાને જગદ્ગુરૂ જીવનકથા.	" ૧૯૨૦

ફુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ

એઓ જ્ઞાતે ખડાયતા વાણિયા અને નડિયાદના વતની છે. એમનો જન્મ નડિયાદમાં સં. ૧૯૩૫ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઝવેરદાસ શાહ અને માતાનું નામ કૃષ્ણાબા છે. એમનું લગ્ન નડિયાદમાં જ સં. ૧૯૫૦ માં સૌ. ચંચળબ્હેન સાથે થયું હતું. પ્રાથમિક ધોરણ સાત સુધી તેમ માધ્યમિક અભ્યાસ મેટ્રીક્યુલેશન સુધી નડિયાદમાં એમણે કર્યો હતો. તે પછી સર જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સ–મુંબાઈ–માં અભ્યાસ કર્યો હતો.

૨૫ વર્ષ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતામાં ડ્રોઇંગ શિક્ષક તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું હતું. પણ સંગીત અને સાહિત્યનો શોખ પહેલેથી, તેથી નાટક લખવા તરફ પ્રેરાયા હતા અને રંગભૂમિપર એમના નાટકો; જેવાં કે, માલતી માધવ, મુદ્રા પ્રતાપ, શુકદેવજી, સતિ અનસુયા, સુકન્યા સાવિત્રી, મહાશ્વેતા કાદમ્બરી વગેરે મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળી, વાંકાનેર નૃસિંહ નૌત્તમ નાટક સમાજ અને શ્રી વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજને લખી આપેલાં તે ભજવાઈ પંકાયા હતા.

એમના પ્રિય પુસ્તકો ભાગવત, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણ છે; અને કાશીના પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપાનંદજીની અસર એમના પર ઘણી થયલી છે. તેના પરિણામે એઓ હરિસ્મરણ અને પ્રભુ ભજનમા પોતાનું જીવન આનંદમાં વ્યતીત કરે છે એટલું જ નહિ પણ ભજન મંડળી ઉભી કરી, તે દ્વારા લોકોને પ્રભુ પ્રતિ આકર્ષે છે અને પ્રભુ નામનો ઉપદેશ કરે છે.

એક ચિત્રકાર તરીકે એમની કૃતિઓ મઝેની છે; અને તેનો કંઈક ખ્યાલ 'શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રોદય ચિત્રકથા નામનું પુસ્તક એમના તરફથી બહાર પડયું છે, તે જોવાથી મળશે.

સંગીતપર પણ એમનો કાબુ સારો છે; અને તેમાં સાહિત્યના સંસ્કાર ભેળા મળતાં, એમની મુલાકાત કાંઈ જૂદો જ આનંદ અર્પે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧ શ્રી શુકદેવજી	સં. ૧૯૮૧
૨ વિશ્વમોહિની	,, ,,
૩ વામનજી	,, ,,

૪	અજામિલ	સં. ૧૯૮૧
૫	શ્રી કૃષ્ણ લીલા	,, ૧૯૮૨
૬	શ્રી હરિશ્ચંદ્ર	,, ૧૯૮૪
૭	ગોપીચંદ	,, ,,
૮	ચંદ્રહાસ	,, ,,
૯	અંકાકાર	,, ૧૯૮૩
૧૦	માતંગ મોક્ષ	,, ૧૯૮૫
૧૧	સતિ સાવિત્રી	,, ,,
૧૨	બાલ રામાયણ	,, ૧૯૮૭

બાલકૃષ્ણ ચુનીલાલ જોશી (ઉર્ફે "જ્યોતિ")

એઓ ઉદિચ્ય ટોળકિયા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ, શુકલ યજુર્વેદ-માધ્યંદિની શાખા-સાંકૃત ગોત્ર-ના છે. એઓ મૂળ સિનોરના વતની છે અને જન્મ તા. ૧૫ મી ઑગષ્ટ ૧૮૯૫ના રોજ ડભોઈમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ કાશીનાથ જોશી અને માતુશ્રીનું નામ ગં. સ્વ. ગુલાબબા વસંતરામ પંડયા છે. પિતા રેવન્યુ ખાતામાં તલાટી હતા. એમના પિતામહ મુંબાઈમાં એક ઝવેરીને ત્યાં મુનીમ હતા અને પ્રપિતામહ નરનારાયણ મંદિર (મુંબાઈ)માં વ્યાસ તરીકે કથાવાર્તા કરતા હતા. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૦ મા વર્ષે સિનોરમાં સ્વ. સવિતાગૌરી દલસુખરામ સાથે થયું હતું, અને દ્વિતીય લગ્ન ડભોઈમાં સૌ. કુસુમલક્ષ્મી રામનારાયણ પુરોહિત સાથે ૨૩ મા વર્ષે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ૭ ધોરણ સુધીનું એમણે સિનોરમાં લીધું હતું. માધ્યમિક પાંચ ધોરણ સુધીનું ડભોઈમાં અને ત્યારબાદ વડોદરા હાઇસ્કૂલમાં છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પછી વડોદરા કૉલેજમાં જોડાયલા. વળી વડોદરા રાજ્યની એસ. ટી. સી. ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં એમણે પાસ કરેલી છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી લેવાતી સામાન્ય અને ઉચ્ચ શ્રેણીઓની પરીક્ષા પણ આપી તેમાં પસાર થયા છે; અને સ્કાઉટિંગનો સારો અનુભવ લીધો છે.

હમણાં તેઓ પાદરા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, ચરિત્ર, શારીરિક વિકાસ અને ઇતિહાસ છે. મહાત્માજી, સ્વ. રાનાડે અને ટૉલ્સ્ટોયની 'એમના જીવનપર અસર થયાનું તેઓ જણાવે છે. એમના પ્રિય પુસ્તકો સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રવાસીના પત્રો અને કોનો વાંક ? વગેરે છે.

સંગીતનો ખાસ શોખ છે. સારી રીતે ગાઈ બજાવી જાણે છે.

ડૉ. કેતકર તરફથી ગુજરાતી જ્ઞાન 'કોષ કાર્ય'માં તેમ ગોંડલ રાજ્ય તરફથી તૈયાર થતા શબ્દકોષમાં એમણે ફાળો આપેલો છે. નીચે એમનાં પુસ્તકોની યાદી નોંધી છે, તે એમની બુદ્ધિ શક્તિનો ખ્યાલ આપશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ (રા. ચીમનલાલ માણેકલાલ જાની સાથે) : સન ૧૯૨૦

૨. પ્રાચીન જાતિ અને જ્ઞાતિ* ભા–૧–૨	સન ૧૯૨૪
૩. સુશીલા×	,, ,,
૪. ગૌરી	,, ૧૯૨૫
૫. ડાક્ટર કે દૈત્ય	,, ૧૯૨૬
૬. દેશસેવક દમ્પતી	,, ,,
૭. સંન્યાસિની	,, ૧૯૨૭
૮. સુમતિ	,, ૧૯૨૮
૯ રણવીરની તલવાર	,, ૧૯૨૯

*'Epic India' ના આધારે.
× બંગાળી પરથી.

ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ

એઓ ન્યાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ અને રાજકોટના વતની છે. એમનો જન્મ રાજકોટમાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીશંકર રૂપજી માંકડ અને માતાનું નામ ઉમેદકુંવર દલપતરામ છે. એમનું લગ્ન સંવત્ ૧૯૬૫ માં જામનગરમાં સૌ. કુંતાલક્ષ્મી છગનલાલ સાથે થયું છે.

સન ૧૯૧૧માં એમણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; પણ આંખમાં ખીલ ઉભળવાથી તેમ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિના સબબે એમને અભ્યાસ છોડી દેવો પડયો હતો; પરંતુ બી. એ. થવાની તીવ્ર જીજ્ઞાસા, તેથી આંખ સુધરતાં, મુંબાઈમાં નોકરીની સાથે અભ્યાસ કરી તેઓ સન ૧૯૨૧માં બી. એ. થયા હતા. આ જાતનું વિદ્યાધ્યયન ખરે, પ્રશસ્ય લેખાય અને અન્યને તેમાંથી જરૂર પ્રેરણા મળે. સને ૧૯૧૭ માં Clouds નામની એક અંગ્રેજી કવિતાની પુસ્તિકા રચી બહાર પાડી હતી.

હમણાં તેઓ રાજકોટ આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક છે.

એમના પ્રિય વિષયો, સંગીત, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન છે; તેમ વ્યાયામ માટે પ્રેમ ધરાવે છે. કવિતા અને સંગીતના સંસ્કારો એમને એમના માતા પાસેથી મળેલા છે.

તેમનો કવિતાસંગ્રહ 'રૂપલીલા' એ નામથી પ્રકટ થયલો છે. કવિતાની પેઠે તેઓ સુંદર નિબંધો પણ લખે છે, જે વિચારોઉત્તેજક હોય છે. તેઓ એમ. એ. માટે એક પ્રબંધ તૈયાર કરવામાં હાલમાં રોકાયલા છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. Clouds	સન ૧૯૧૭
૧. રૂપલીલા	,, ૧૯૨૨
૨. મામેરૂં (સટીક)	,, ૧૯૨૮
૩. સાહિત્યકુંજ*	,, ૧૯૩૦

* સાહિત્યકુંજમાં ફક્ત પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિઓની કૃતિમાંથી ચુંટણી કરવામાં આવી છે.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી મેશ્રી વાણિયા છે. અમદાવાદના વતની અને જન્મ પણ અમદાવાદમાં સન ૧૮૮૬ માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ કેશવલાલ છોટાલાલ પટવા અને માતુશ્રીનું નામ ચંચળબા હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૭ માં અમદાવાદમાં સૌ. મંગળાગવરી તે અમદાવાદના વકીલ ત્રિકમલાલ ઉગરચંદ મહેતાની બ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે એમના દાદા છોટાલાલ જેઓ લોકલબોર્ડ શાળાના મુખ્ય શિક્ષક હતા એમની પાસેથી વિસલપુરમાં લીધું હતું; પણ ઈંગ્રેજીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો હતો. વળી મિડલ સ્કુલમાં સ્કોલર-શીપો પણ મેળવી હતી. સન ૧૯૦૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ગણિતના વિષયમાં ઑનર્સ સાથે પાસ કરી હતી; અને સન ૧૯૦૮ માં એઓ કૉલેજના દક્ષિણા ફેલો નિમાયા હતા. કૉલેજમાં હતા ત્યારે પણ ઇન્ટર અને બી. એ. ના વર્ગમાં સ્કોલરશીપો મેળવી હતી. આ બધું બતાવે છે કે એમની બુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર અને તેજસ્વી હતી. ફેલોશીપની મુદત પૂરી થતાં તેઓ સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજમાં દાખલ થયલા અને એસ. ટી. સી. ડી. ની પરીક્ષા તેમણે સન ૧૯૦૯ માં પસાર કરી હતી.

હમણાં તેઓ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજ—અમદાવાદમાં શિક્ષક છે અને સરકારી કેળવણી ખાતામાં ગુજરાતના એક પ્રતિભાશાળી ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે તેમની ગણના થાય છે.

આ તો એમની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ—અભ્યાસનો ઉલ્લેખ થયો; પણ એમનું મહત્વનું અને ઉજ્જ્વળ કાર્ય જ્ઞાતિસેવાનું છે. એમણે એમની જ્ઞાતિમાં સુધારો કરવા અને કેળવણીનો પ્રચાર કરવા એક મંડળ ઉભું કર્યું હતું, જેનું સેવાકાર્ય બહુ અસરકારક થઇ પડ્યું છે. એમના પ્રયાસથી ઘણા કૉલેજ કેળવણી લઇને ગ્રેજ્યુએટ થયલા છે; અને એ કાર્ય માટે એમણે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦૦) જેટલી રકમ ઉભી કરી હતી.

તેની સાથે જ્ઞાતિમાં સુધારા કરવાનો એમના પ્રયાસ ચાલુ હતા. હમણાંજ એમની એ સુધારક પ્રવૃત્તિ માટે એમને જ્ઞાતિનો રોષ વ્હોરવો પડ્યો હતો; પરંતુ જે યુવકબળ એમણે પોતાના વર્તન અને શિક્ષણથી ઉભું કર્યું હતું તે એમના પડખે ઉભું રહેવાથી જ્ઞાતિના રૂઢિચુસ્ત આગે-વાનોએ એમને મહાત્ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો છે.

ગણિતમાં એમનું જ્ઞાન ઉંડું છે, એમ એમના હાથ નીચે ભણી ગયલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમ એમના એ વિષય પરનાં પુસ્તકો સાખ પૂરશે.

તેમ ખગોળ પ્રતિ તેમને નૈસર્ગિક પ્રેમ છે. ઘણાં વર્ષોથી તેઓ તેનું બારીક નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ કરતા રહ્યા છે, જેનું સુંદર ફળ આપણને હમણાં બહાર પડેલા તેમનાં "આકાશ દર્શન" પુસ્તકમાં મળે છે. તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે અને તેનું વાચન આનંદદાયક નિવડી–જે વિષય સામાન્ય રીતે શુષ્ક થઈ પડે છે–કર્તાના અભ્યાસ અને જ્ઞાન માટે તેમ તેનું નિરુપણ કરવાની સુંદર શક્તિ માટે માન ઉપજાવે છે.

લાંબી મુદ્દતથી તેઓ માસિકોમાં લેખો લખતા આવે છે; તેમાં એમનો પરિપક્વ અભ્યાસ, બહોળું વાચન અને અનુભવ દષ્ટિગોચર થશે.

જેમ તેઓ સંસારસુધારક છે તેમ ધર્મમાં એકેશ્વરવાદી છે; અને અહિંની પ્રાર્થના સમાજના એક ટ્રસ્ટી છે.

તે ઉપરાંત અમદાવાદની ઘણીખરી જાહેર સંસ્થામાં તેઓ એક સભાસદ તરીકે રસપૂર્વક ભાગ લે છે.

વધુમાં સ્કાઉટિંગનું જ્ઞાન મેળવીને તેનો અહિં પ્રચાર કરવામાં એમણે ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ માટે એટલા જ ઉત્સુક રહે છે અને એલીસબ્રીજ પાસે એવા એક વ્યાયામ મંદિરના તેઓ નિમાયક છે.

એમના પિતામહના સંસ્કાર એમના પર પડેલા છે, તેમ ન્યુ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલે ખગોળ માટે એમનામાં રસ પ્રકટાવેલો અને સાહિત્ય સંસ્કાર ડૉ. હરિપ્રસાદે પાડેલા એમ તેઓ જણાવે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧ નાનાં બાળકોની ગૃહ કેળવણી	સન ૧૯૧૬
૨ સરળ બાળ અંકગણિત (સહ લેખક)	,, ૧૯૨૯
૩ સરળ મધ્ય અંકગણિત	,, ૧૯૩૧
૪ આકાશ દર્શન	,, ૧૯૩૨

ડૉક્ટર મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

એઓ જ્ઞાતિએ દશા મોઢ વાણિયા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૯ના માહા શુદ ૯ બુધવાર તા. ૨૮મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૩ના રોજ ભરૂચમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રાવ બહાદુર મોહનલાલ રણછોડદાસ. માતાનું નામ રૂક્ષમણીબા. દિવાન બહાદૂર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીથી એઓ મોટા. એમનું લગ્ન સંવત્ ૧૯૩૨ના વૈશાખ વદ ૫ ના રોજ ભરૂચના મજમુદારના પ્રખ્યાત કુટુમ્બમાં બાપુભાઇ ખુશાલભાઇને ત્યાં થયું હતું. એમની પત્નીનું નામ મણિગવરી છે.

એમના પિતા સુરત જીલ્લામાં ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. તેમણે એમની સાત વરસની ઉમ્મરે પોતાની પાસે રાખી મૂળાક્ષર અને આંક રમતાં રમતાં શીખવ્યા હતા. તેમની પાસેથી ભરૂચ આવે ત્યારે ભવાની મેતાજીની ધુડી નિશાળે બેસાડતા. પહેલી ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ એમના પિતા સાથે રહીને કર્યો. પછી ભરૂચની તાલુકા સ્કૂલમાં દાખલ કર્યા. ગુજરાતી પાંચ ધોરણ પુરાં કર્યાં પછી અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થવાની એમની તીવ્ર ઇચ્છા છતાં પણ તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર મગનલાલ હરીભાઇએ એમના પિતાને કહ્યું કે સાત ધોરણ પુરાં કર્યાં સિવાય અંગ્રેજીમાં બેસાડવાની મારી સલાહ નથી. સાત ધોરણ પુરાં કર્યા પછી અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવાથી ત્યાં એને ઓછી મહેનત પડશે. તેથી સાત ધોરણ પુરાં કર્યાં પછી ભરૂચની હાઇસ્કૂલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો; અને તેથી અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધી અંગ્રેજી ભણતરમાં ઓછી મહેનતે ઉપલે નંબરે પરીક્ષાઓ પસાર કરી. તે પછી તેમના વડીલ ભાઇ મોતીલાલ ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઇસ્કૂલમાં આસિસ્ટંટ માસ્તર હતા. તેમણે પોતાના ત્રણે ભાઇઓને પોતાની પાસે તેડાવી લઇ ત્યાં પોતાની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરાવ્યો. તેથી એઓ અને કૃષ્ણલાલભાઇ પણ ત્યાં જઇ રહ્યા. એમના માતાજીની ઇચ્છા પોતાના છોકરાઓને દાકતર અને વકીલ બનાવવાની હતી. તેથી એમણે દાક્તરી લાઇન લીધી; અને કૃષ્ણલાલભાઇએ કાયદાની લાઇન પકડી. મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરી તેમાં નિષ્ફળ થવાથી સને ૧૮૮૨ ના ઑક્ટોબર મહિનામાં અમદાવાદની મેડિકલ સ્કૂલમાં દાખલ થયા અને સને ૧૮૮૫ માં સબ આસિસ્ટંટ સર્જન–તે વખતે હૉસ્પિટલ આસિસ્ટંટ–માં પસાર થયા. ભાવનગરમાં અભ્યાસ કરી ત્યાંથી જ દાક્તરી લાઇનમાં દાખલ થવાની

ભાવનગરના મહારાજા સાહેબે તેમને સ્કૉલરશીપ આપી, અને પાસ થયેથી પોતાના રાજ્યમાં નોકર રાખ્યા. સને ૧૯૨૫ માં પેનશન લીધું ત્યાંસુધી એકનિષ્ઠાથી રાજ્યની નોકરી કરી મહારાજા સાહેબની પ્રીતિ સંપાદન કરી નિવૃત્ત થયા. મહારાજા સાહેબની ઇચ્છા તેમને પોતાની હજુરમાં રાખવાની હતી પરંતુ તેમની ઇચ્છા નિવૃત્ત થવાની હોવાથી ઉપકાર સાથે ના પાડી. નોકરીના સંબંધમાં હજુરશ્રીએ એમને ઘણી વખત નાણી જોયા હતા તે બધા પ્રસંગો અહીં જણાવતાં બહુ લંબાણ થાય માટે અત્રે એટલું જ જણાવવાનું કે એમને નોકરીથી છૂટા કરવા માટે તેઓ ઘણા દિલગીર હતા. પહેલવહેલો પ્લેગ શરૂ થયો ત્યારે બધી જ ટ્રેનોની ડૉક્ટરી તપાસ થતી હતી તે વખતે એમને ગઢડેથી બોલાવી લઈ ભાવનગરના સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનો તપાસવા મૂક્યા હતા, તે વખતે લોભ લાલચને વશ ન થતાં કોઇ પણ પ્રવાસીને દુઃખ આપ્યું નથી, તદુપરાંત શેહેરના મરણોનાં સર્ટિફિકેટ આપવાનું કામ પણ એમને સોંપ્યું હતું, તેમાં ઘણીવાર અખંડ ઉજાગરા થતા. કારણ રાતના કોઈને ત્યાં ગમે તે વખતે મરણ થાય તો તેના સંબંધીઓ રાતમાં સર્ટિફિકેટ લેવા આવતા, અને એઓ તેમને તે જ વખતે લખીને આપતા. એક વાર એવું બન્યું કે તેમના ચીફ મેડિકલ ઓફીસર સાહેબ ડૉ. શીવનાથ રામનાથે એમને રાત્રે પોતાને ત્યાં સુઇ રહેવાનું કહ્યું. ખરી રીતે તો નાણી જોવા કે માણસોને હેરાનગતિ થાય છે કે નહિ. હવે તે રાત્રે એવું બન્યું કે મરણનું પ્રમાણ વધી જવાથી અરધી કલાકે અને કલાકે જૂદા જૂદા માણસો સર્ટિફિકેટ માટે આવવા લાગ્યા અને એમણે તે બધાને વખતસર સર્ટિફિકેટ આપ્યાં; પણ એઓ સાહેબને પણ અખંડ ઉજાગરો થયો. તેઓ તો જૂદા ભાગમાં સૂતા હતા, પણ ઘોંઘાટથી તેમની નિદ્રાનો ભંગ થયો. બીજે દિવસે પોતાને ત્યાં સુવા આવવાની ના કહી. આ વખતે એમની નિમણુંક ગઢડા દવાખાને હતી. ત્યાં પણ પ્લેગ અને કોલેરા એક સાથે ફાટી નિકળ્યા અને પ્રજાનો પોકાર થયો; તેથી તાબડતોબ એમને ગઢડે જવા હુકમ થયો. ત્યાં જઈ પ્રથમ પ્રજાની મિટિંગ બોલાવી સૌને ધીરજ આપી. પછી સવારના આઠ વાગતાથી આખા કસ્બામાં રાઉંડ લેતા, અને વગર ફીએ દરેક દરદીને તપાસી ઉપચાર કરતા. દવાની પેટી સાથે જ રાખતા કે તાત્કાલિક મદદ અપાય. કસ્બાનું અનાથાશ્રમ પણ એમની દેખરેખ નીચે હતું, એટલે ત્યાં

પણ બે વખત વીઝીટ આપતા. એમની આ સેવાની કદર કરી. પ્રજાએ એમને માનપત્ર મેહેરબાન દિવાન સાહેબ મારફતે આપ્યું, અને તેમણે નેક નામદાર મહારાજા સાહેબની મંજુરી લઈ રૂા. ૨૦૦નું ઇનામ અને સરટીફીકેટ આપ્યાં.

સાહિત્ય સંબંધમાં એમની પ્રવૃત્તિ છેક નાનપણથી હતી. એમની જ્ઞાતિના છોકરાઓ અવળે રસ્તે ચઢી જતા જોઈ તેમને સમજાવી, "જ્ઞાનોદય સભા" એ નામનું એક મંડળ તૈયાર કર્યું, તેમાં દર રવિવારે ભાષણો કરતા. તે પછી સને ૧૮૮૧ માં જ્ઞાનોદય નામનું માસિક પ્રગટ કરવા માંડ્યું. ચાર વરસ પોતાની દેખરેખ નીચે ચલાવી પછીથી નોકરીની જંજાળમાં એમણે એ કામ એમના મિત્ર રા. અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુ તથા શ્રીયુત ઇચ્છાલાલ અમૃતલાલને સોંપી દીધું. જ્ઞાનોદય સભાને અંગે એમણે પોતાના મિત્ર શ્રીયુત ઇચ્છાલાલ અમૃતલાલ સાથે ભાગમાં જ્ઞાનોદય છાપખાનું જમાવ્યું. પાછળથી પોતાનો ભાગ કહાડી નાખી તે ઇચ્છાલાલને સ્વતંત્ર આપી દીધું.

નોકરીના દરમ્યાનમાં એઓ અને શ્રીયુત માનશંકર પીતામ્બરદાસ મ્હેતા બોટાદમાં ભેગા થઈ ગયા. એ બન્ને મિત્રોએ મળી ત્યાં અંગ્રેજી સ્કૂલ નહિ હોવાથી ફંડ એકઠું કરી ખાનગી સ્કૂલ કઢાવી અને પછી તેનું સારૂં કામ જોઈ એ સ્કૂલ સ્ટેટમાં દાખલ કરાવી.

એજ અરસામાં એઓ તે વખતના પ્રસિદ્ધ માસિકોમાં લેખ મોકલતા. બુદ્ધિપ્રકાશ, વિજ્ઞાનવિલાસ, સ્વદેશ વત્સલ, આર્યજ્ઞાનવર્ધક, નૂરે એલમ, અને કેળવણી વગેરે માસિકોમાં એમના લેખ આવતા, અને તે વખણાતા.

'આપણા દેશના કુવા' એ નામનો નિબંધ એમણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કરેલો. પણ પછી તેની પુસ્તક રૂપે માગણી થવાથી તેને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડ્યો, અને તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ. નૂરે એલમના અધિપતિ મી. કાબરાજીને તે લેખ ઘણો પસંદ પડવાથી લેખકની પરવાનગીથી એ આખો લેખ નૂરે એલમમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગુલિવારની મુસાફરીના ભાષાંતર માટે રા. નવલરામભાઈએ પોતાના શાળાપત્રમાં ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને હાલ વિશેષ કામ થઈ શકતું નથી, છતાં પણ ગોંડળના વિદ્યાધિકારી

સાહેબ મહેરબાન ચંદુલાલભાઇના આગ્રહથી એ સ્ટેટ તરફથી ગુજરાતી ભાષાનો બૃહત કોષ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે તે માટે થોડુંએક કામ એમને સોંપેલું છે, તે કરે છે.

:: એમનાં પુસ્તકોની યાદી ::

શેતરંજ
ગુલિવરની મુસાફરી ભાગ ૨ નું ભાષાંતર,
આપણા દેશના કુવા.
અજમેષ ભીડ ભંજન.
શબ્દોના પ્રકાર ઓળખવા વિષે.
સ્ફૂટ કાવ્ય.

મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર

એઓ વીશાશ્રીમાળી જૈન જાતિના છે. મૂળ વતની પાદરાના અને જન્મ પણ એજ સ્થળે સં. ૧૯૪૩ ના ચૈત્ર સુદ આઠમના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મોહનલાલ હિમચંદભાઈ, જેઓ વકીલ છે; અને માતાનું નામ બાઇ જમનાબાઈ છે. એમનું લગ્ન અમદાવાદમાં સં. ૧૯૬૦ માં સૌ. મેનાબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી તેમણે પાદરામાં લીધેલી અને ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ–મેટ્રીક સુધીનું–પાદરા, વડોદરા અને મુંબઈની શાળાઓમાં મેળવેલું; તેમ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ગુરુ પાસે જુદે જુદે સ્થાને–જેમકે, મુંબાઈ, અમદાવાદ અને વિજાપુરમાં કર્યો હતો.

એઓ ઝવેરાતનો ધંધો મુંબાઈમાં કરે છે; તેની સાથે એક શ્રીમંત શેઠના એસ્ટેટ મેનેજર પણ છે.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, કાવ્ય, યોગ અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથો છે; તેમ ગોવર્ધનરામભાઇ, મણિલાલ નભુભાઇ, કલાપી અને બુદ્ધિસાગર સૂરિએ તેમના જીવન પર અસર કરેલી છે, એમ તેમનું કહેવું છે.

એક કવિ અને લેખક તરીકે તેઓ જાણીતા છે અને રાષ્ટ્રીય કવિતાનાં એમનાં પુસ્તકો બહોળા પ્રચાર પામ્યાં છે તેમજ એક વક્તા તરીકે પણ એમણે કીર્તિ મેળવેલી છે.

વળી જૈન સાહિત્ય પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું ધ્યાન દોરવા તેઓ હમેશ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. તદર્થે સાહિત્ય પરિષદોમાં લખી મોકલેલા એમના નિબંધો ઉપયોગી જણાશે. આ સિવાય બુદ્ધિપ્રભા, ખેતી અને સહકાર અને અંગ બળ અને આરોગ્યના તંત્રી તરીકે એમનું કાર્ય નોંધવા જેવું છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧	નવજીવન (નિબંધ સંગ્રહ) [બે આવૃત્તિ]	સન ૧૯૧૭ માર્ચ
	બીજી આવૃત્તિ	,, ૧૯૧૭ જુન
૨	સાકી (નવલકથા)	,, ૧૯૨૯
૩	પ્રણય મંજરી (કાવ્ય)	,, ૧૯૨૦
૪	શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી જીવનચરિત્ર	,, ૧૯૨૧
૫	શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી, તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય	,, ૧૯૨૯

૬	શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ, તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય	સન	૧૯૨૪
૭	લગ્ન ગીત (ગીતો)	,,	૧૯૨૩
૮	લગ્ન ગીત મણિમાળા (ગીતો)	,,	૧૯૨૪
૯	સૌભાગ્ય સિંધુ અને સૂતિકા શિક્ષણ	,,	૧૯૨૯
૧૦	રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ (રાસ)	,,	૧૯૩૦
૧૧	રાષ્ટ્રીય રાસમંદિર (રાસ)	,,	૧૯૩૧
૧૨	રાષ્ટ્રીય નવરાત્ર (રાસ)	,,	૧૯૩૦

:: તેમનાં પુસ્તકો ::

૧	ક્રોસેડીયન (સામાજિક નવલકથા.)	સન ૧૯૨૪
૨	ચંદ્રનાથ (શરત્ચંદ્રની નવલકથાનું ભાષાંતર)	(અ. પ્રગટ)
૩	ઇંદુકલા (સામાજિક નવલકથા)	૧૯૩૦
૪	જુવાનોના જંગ („)	૧૯૩૧
૫	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનું આખ્યાન (કવિતામાં).	(અ. પ્રગટ)
૬	પલટાતાં જીવન	૧૯૩૧
૭	અધુરી આશા કિંવા ગુજરાતનું ગૌરવઃ મહારાણી નાયકા દેવી.	(અ. પ્રગટ)
૮	કાવ્ય-મનોરમા. (સ્વચરિત કાવ્યોનો સંગ્રહ)	(અ. પ્રગટ)
૯	પૈસાના પૂજારી. (સામાજિક નવલકથા).	(„)

---

૪ તુલનાત્મક ધર્મ વિચાર (ગુજરાતી) „ ૧૯૧૯
૫ આપણું પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર („) „ ૧૯૨૮
૬ સંયોગિતા સ્વયંવર (સંસ્કૃત નાટક) „ „
૭ છત્રપતિ સામ્રાજ્ય (સંસ્કૃત નાટક) „ ૧૯૨૯
૮ સૂર્યચંદ્રવંશી રાજાઓની વંશાવલી તથા જંબુદ્વિપ અને સપ્તદ્વિપના નકશાઓ. „ ૧૯૩૦
૯ પ્રતાપ વિજય (સંસ્કૃત નાટક) „ ૧૯૩૧

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

એઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ છે. વતની રાણપુરના અને જન્મ એ જ સ્થળે તા. ૨૨ મી માર્ચ ૧૮૯૪ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ મોહનલાલ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી અને માતાનું નામ માણેકબ્હેન છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૬ માં વાંકાનેરમાં સૌ. સરસ્વતીબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે ધ્રાંગધ્રામાં મામાને ત્યાં રહીને લીધું હતું. પછી ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયલા અને સન ૧૯૧૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઑનર્સ સહિત, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી લઈને બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

તેઓ છેલ્લાં સાત વર્ષથી શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં ટ્યુટર તરીકે કામ કરે છે.

એમના પ્રિય વિષયો હિન્દી સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ, સંસ્કૃત, કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

અવારનવાર કૌમુદી, પ્રસ્થાન, વસન્ત વગેરેમાં એમના લેખો આવે છે. હમણાં એમનું પુસ્તક "હિન્દનાં વિદ્યાપીઠો : પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન, ભા. ૧" પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ એમનું વિશાળ વાચન, અભ્યાસ અને લેખનશૈલીનો ખ્યાલ આપશે.

:: એમની કૃતિ ::

૧ હિન્દનાં વિદ્યાપીઠો : પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાગ. ૧ સન ૧૯૩૨

રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ, એમ. એ. એલએલ. બી.

એઓ જ્ઞાતે શ્રી ગોડ બ્રાહ્મણ; અને પંચમહાલ જીલ્લાના શહેરા ગામના વતની છે. એમનો જન્મ શહેરામાં તા. ૮ મી જુલાઈ સન ૧૯૦૫ ને રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દામોદર દાજીભાઇ શુક્લ અને માતાનું નામ સુરજબ્હેન છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ શહેરામાં, માધ્યમિક દોહદ, ગોધરા અને અમદાવાદમાં અને ઉંચું ગુજરાત કૉલેજ અમદાવાદમાં લીધું હતું; અને ભણવામાં બુદ્ધિશાળી અને ચંચળ હોઈને, કૉલેજમાં દર વર્ષે સ્કોલરશીપ મેળવેલી. સન ૧૯૨૧માં મેટ્રીક થયલા; અને બી. એ. ની પરીક્ષા એમણે સન ૧૯૨૫ માં ઈંગ્લિશ ઑનર્સ અને સંસ્કૃત લઇ બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી, અને ગુજરાત કૉલેજનું લૉર્ડરે પ્રાઇઝ મેળવ્યું હતું; સન ૧૯૩૧ માં પ્રધાન વિષય ઇંગ્રેજી અને ગૌણ વિષય ગુજરાતી લઈને તેઓ એમ. એ. બીજા વર્ગમાં પાસ થયા છે. દરમિયાન એલએલ. બી. ના ટર્મ્સ રાખી સન ૧૯૩૦ ના જુનમાં એલએલ. બી. થયા હતા. તેઓ હાલમાં જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ થી દાહોદમાં વકીલાત કરે છે. તે આગમચ અભ્યાસ દરામયાન જુન ૧૯૨૬ થી નવેમ્બર ૧૯૩૧ સુધી જે. એલ. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલ—અમદાવાદમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. અમદાવાદનો લગભગ ચૌદ વર્ષનો સતત્ વસવાટ એમને અત્યંત લાભદાયી નીવડયો છે.

ટુંકી વાર્તા આપણે અહિં હમણાં હમણાં ખૂબ લખાવા માંડી છે, તેમાંથી એમણે સરસ કૃતિઓનો સંગ્રહ કરી, 'નવલિકા સંગ્રહ' નામે એક પુસ્તક સંપાદન કર્યું છે; અને તેનું બીજું પુસ્તક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રસ્તાવના સહિત ચાલુ વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. એ પસંદગીમાં એમનું વિશાળ વાચન તેમ ઝીણી વિવેચન શક્તિ નજરે પડે છે. વળી માસિકોમાં એમના નામથી તેમજ તખલ્લુસથી અવારનવાર આવતા લેખો, જેમકે મુનશીની કૃતિઓમાં રાજકીય ભાવના અથવા 'વસન્ત સ્મારક ગ્રંથ'માં નળાખ્યાન વિષે વાંચતાં, એમની વિદ્વતા અને જ્ઞાન માટે ઉંચો અભિપ્રાય બંધાય છે; અને જતે દિવસે એમની ગણના ઉંચી કોટિના લેખકવર્ગમાં થાય તો અમે નવાઈ પામીશું નહિ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સ્વતંત્રતા	સન ૧૯૨૪
૨. નવલિકા સંગ્રહ પુ. ૧	,, ૧૯૨૮
૩. ,, ,, પુ. ૨	,, ૧૯૩૨

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઇ

એઓ ન્નાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. મૂળ વતની ડભોઇના પણ હાલમાં પાદરામાં વસે છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૭૯ માં પંચમહાલમાં કાલોલ મુકામે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાશીપ્રસાદ મુગટરામ અને માતાનું નામ સૌ. મગનબા તે મહેતા કલ્યાણરાય હરિપ્રસાદની દિકરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૬ માં પેટલાદમાં સૌ. અમીરબા તે દેસાઈ નાનાભાઈ મુળચંદની દિકરી સાથે થયું હતું.

વસો, ભાદરણ અને કાલોલમાં તેઓ ગુજરાતી પાંચ ધોરણ શિખેલા અને માધ્યમિક શિક્ષણ પેટલાદ એ. વી. સ્કુલમાં તથા વડોદરા હાઇસ્કુલમાં લીધું હતું. પેટલાદમાં એમને જસભાઈ નાગર પ્રાઇઝ અને સ્કોલરશીપ મળ્યાં હતાં.

વડોદરા કૉલેજમાંથી તેઓ બી. એ. થયલા તેમજ વડોદરા રાજ્યની એસ. ટી. સી. ડી. ની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે. હાલમાં તેઓ પાદરા હાઈસ્કુલમાં મેટ્રીકયુલેશનનો વર્ગ લે છે.

એમનો સંસ્કૃત તથા હિન્દીનો અભ્યાસ સારો છે, અને મરાઠીનો પરિચય સારી રીતે કેળવ્યો છે. પોતા વિષે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે સાહિત્ય, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે. અને પરમહંસ રામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદની છાપ એમના જીવનપર ઉંડી પડેલી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	Life of Swami Vivekanand	સન ૧૯૧૦
૨	Notes on Goldsmith's Deserted Village	„ ૧૯૧૫
૩	સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર	„ ૧૯૧૭
૪	ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો	„ ૧૯૧૮
૫	વિવિધ ધર્મોનું રેખાદર્શન	„ ૧૯૧૯
૬	હર્ષીકેશચંદ્ર ભા. ૧	„ ૧૯૨૨
૭	„ ભા. ૨	„ ૧૯૨૪
૮	„ ભા. ૩	„ ૧૯૨૫

૯	હૃષિકેશચંદ્ર ભા. ૪	,, ૧૯૨૭
૧૦	જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	,, ૧૯૩૦

નં. ૧ ઇંગ્રેજી માસિકો તથા વર્તમાનપત્રો તેમજ જાત માહિતીને આધારે; નં. ૩ વિસ્તૃત ચરિત્ર અને સ્વામીજીની લાઇફ ચાર ભાગમાં બહાર પડેલી તેના આધારે; નં. ૪ 'Foundations of Religion' નો અનુવાદ, નં. ૫ Religion નું ભાષાન્તર, નં ૬–૭–૮–૯ સ્વતંત્ર કૃતિઓ, નં. ૧૦ 'Short History of the world by H. G. Wells' નો અનુવાદ.

લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી

એઓ જાતે માળી (ક્ષત્રિય) છે. વડનગરના વતની છે; અને જન્મ દહેગામ તાબે નાંદોલમાં તા. ૧૮ મી ઑગષ્ટ સન ૧૯૦૮ સં. ૧૯૬૪ની કૃષ્ણજયન્તિ મંગળવારના દીને થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રામી કાશીરામ રાયચંદ છે; અને માતાનું નામ ગંગાબ્હેન છે, જેઓ નાંદોલવાળા રામી નાનાલાલ નાથાલાલનાં પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન વડનગરમાં સૌ. હીરાબાઇ (રામી જેઠંતારામ છગનલાલના પુત્રી) સાથે સંવત્ ૧૯૭૬ ના માગશર શુદ ૧૫ ને રવિવારના રોજ થયું હતું.

પ્રાથમિક શાળાનો ૭ ધોરણ સુધી અને ઈંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. પરંતુ હિન્દી, મરાઠી અને સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; તેમજ બાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદ્વૈત મહાસભા (સુરત) ની ધાર્મિક પરીક્ષા પાસ કરેલી છે.

તેઓ ગાંધી–કરીઆણાનો વેપાર કરે છે; પણ તે સાથે તેઓ જ્ઞાતિના અભ્યુદયાર્થે "માળી મિત્ર" નામનું માસિક કાઢે છે.

વળી સમાજમાં આધ્યાત્મિક વિચાર વધુ પ્રમાણમાં પસરે તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અને શિષ્ટ સાહિત્યના અન્ય વધુ મનનીય ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉમેદ રાખે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ આત્માનંદ ગીતાવલિ	સન ૧૯૩૨
૨ જીવન મઠ	" "
૩ હરિજન સ્તોત્ર	" "
૪ આનંદ વર્ષા	" "

લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

એઓ જ્ઞાતે દશા મોઢ વાણીઆ અને સુરતના વતની છે. જન્મ પણ સુરતમાં તા. ૮ મી મે ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી એક અગ્રેસર વકીલ અને લોકનેતા તરીકે જાણીતા છે. એમના માતુશ્રીનું નામ કમળાબ્હેન છે, જેઓ જમનાદાસ વિજુભાઈના પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૨ના એપ્રિલમાં ઉમરગામના સૌ. પ્રભાવતી–તે રા. મગનલાલ હરિભાઇ સંજાણવાળાના પુત્રી–સાથે થયલું છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી એમણે સુરતમાં લીધેલી, અને કૉલેજ શિક્ષણ માટે તેઓ મુંબાઇ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયલા. સન ૧૯૨૩માં તેઓ બી. એ. થયા હતા. ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર એમનો ઐચ્છિક વિષય હતો. રસાયનશાસ્ત્રનો ઐચ્છિક વિષય લઇને સન. ૧૯૨૪માં તેઓ બી. એસ. સી. થયા હતા. સન ૧૯૨૫માં એમ. એ. ની પરીક્ષા એમણે ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી લઈને પસાર કરી હતી; અને સન ૧૯૨૫ માં એલ એલ. બી. થયા હતા. હાલમાં તેઓ સુરતમાં વકીલાત કરે છે.

એમના પ્રિય વિષયો માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને નાટકો તેમ ટુંકી વાર્તાસાહિત્ય છે; અને એ ક્ષેત્રમાં ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો લખવાનો થોડાક સમયથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. "કલ્પના કુસુમો" એ એમની પ્રથમ કૃતિ છે, જેનો પરિચય જાણીતા સાક્ષર નરસિંહરાવે કરાવ્યો છે; અને પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેની ગુણપ્રશંસા 'વસન્ત' માં કરી છે. તે આગમચ 'જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા' માં ટુંકી વાર્તાઓ એડિટ કરી, એ વિષય પ્રતિનો પોતાનો શોખ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. નવમી સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે "નવલિકા સાહિત્ય, એનાં રૂપ રંગ અને કલાત્મા" એ નામનો નિબંધ વાંચ્યો હતો.

સાહિત્યની પેઠે ટેનિસની રમત તેમને અસંત પ્રિય છે અને અનેક ટુર્નામેન્ટમાં તેમને તે માટે ઇનામો મળેલાં છે.

એમનું પ્રથમ પુસ્તક સાહિત્યરસિકોમાં સારો આદર પામ્યું હતું અને. આપણે આશા રાખીશું કે એમના તરફથી આપણને વધારે અને કિમતી સાહિત્ય મળતું રહેશે.

: એમની કૃતિ :

કલ્પના કુસુમો — સન ૧૯૩૦.

વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત, બી. એ.

એઓ જ્ઞાતે બાજ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ છે અને ખેડા જીલ્લાના ઉમરેઠ ગામના વતની છે. એમનો જન્મ ઉમરેઠમાં તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રામચંદ્ર ભવાનીશંકર શેલત; એઓ જ્યોતિષ અને છંદશાસ્ત્રના ઘણા શોખીન હતા તથા સીનીયર પાસ થએલા હોઈ મહુધા, વડોદરા કેંપ વગેરે શાળાઓમાં હેડમાસ્તર હતા. એમના સંસ્કાર બાલ્યાવસ્થાથી જ ભાઇ વાસુદેવ ઉપર પડેલા, તે કાળક્રમે વિકસ્યા છે. એમનાં માતુશ્રીનું નામ ગં. સ્વ. મૂળીબ્હેન પરસોત્તમ ભટ્ટ છે. એમનું લગ્ન તા, ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ના રોજ ઉમરેઠમાં જ અ. સૌ. ચંચળબ્હેન મણિલાલ ભટ્ટ સાથે થયું હતું.

એમના પિતાશ્રી એમને અગીઆર વર્ષના મૂકી ગુજરેલા અને તેમની કેળવણીનો ભાર એમનાં માતુશ્રીને માથે આવી પડેલો. એમણે ગુજરાતી અભ્યાસ વડોદરા કેંપની નિશાળમાં એમના પિતાના હાથ નીચે કરેલો અને વડોદરા શહેરની બ્રાંચ સ્કૂલમાં ત્રણ ધોરણો ભણી ત્યાંની શ્રી સયાજી હાઇસ્કૂલમાંથી સને ૧૯૧૯ માં મેટ્રિક પાસ થએલા અને ૧૯૨૧ માં વડોદરા કૉલેજમાંથી ઇન્ટર પાસ થઈ બી. એ માં થોડો વખત ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ગએલા. પણ બી. એ. ની પરીક્ષા ૧૯૨૩ માં ગુજરાત કૉલેજમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્ય અને અંગ્રેજી ઑનર્સ કોર્સ સાથે પસાર કરેલી: કૉલેજમાં એઓ શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ, અ. સૌ. સૌદામિનીબ્હેન નીલકંઠ, શ્રી. ચતુરભાઈ શં. પટેલ વગેરે યુવાન લેખકમંડળના સહાધ્યાયી હતા. હાઇસ્કૂલના અભ્યાસ દરમીઆન એમણે શ્રી. સયાજી હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ સદ્ગત સાક્ષર હીરાલાલ વ્ર. શરાફની ખાસ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને એમની પાસે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વાઙ્મયનો સૂક્ષ્મ અને પુષ્કળ અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે થોડો વખત એમ. એ. માટે વાંચેલું અને એલએલ. બી. ની ટર્મ્સ પણ ભરેલી. પણ મુંબાઈની હવા અનુકૂળ ન આવવાથી અભ્યાસ પડતો મૂકી સરકારી ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતા. તેમણે ૧૯૩૨ માં મુંબાઇ બાર કાઉન્સિલની એડવોકેટની પરીક્ષા પાસ કરી છે અને હવે બોરસદમાં વકીલાત કરનાર છે.

સર વૉલ્ટર સ્કૉટ, લૉર્ડ ટેનીસન એમના પ્રિય લેખકો છે અને ગીતા તથા આશ્રમ ભજનાવલી એમનાં નિત્યપાઠનાં પ્રિય પુસ્તકો છે. એઓ

મરાઠી અને હિંદીનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે અને જ્યોતિષના પણ અભ્યાસી છે. કાવ્ય સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એમના પ્રિય વિષયો છે.

એમની કાવ્યલેખન પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી શરૂ થઇ હતી, એ એમના સને ૧૯૧૮માં લખેલા પ્રથમ કાવ્ય ઉપરથી જણાશે. કૉલેજમાં એમના મિત્રોએ એમને 'The College Bard'નું નામ આપેલું. ઘણાખરા જાણીતા માસિકો અને દિવાળી અંકોમાં એમનાં કાવ્યો વાંચવામાં આવે છે. ઋજુતા, લાલિત્ય અને કળા ઉપર એમની પ્રીતિ હોઈ એમનાં કાવ્યોમાં તે જણાઇ આવે છે. એમણે એક રાસસંગ્રહ 'ફૂલવાડી' નામનો બહાર પાડયો છે, તેનો સારો સત્કાર થએલ છે અને મુંબાઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજુર કરેલ છે. 'સાહિત્ય'* ના તંત્રીશ્રીએ એમના એક કાવ્યને દુનિયાના સારા કાવ્યોમાં સ્થાન લેવા યોગ્ય જણાવેલ જાણવામાં છે.

એમણે શેલીના 'એડોનીસ' અને મીલ્ટનના 'લીસીડાસ' ના વાચન (અશ્રુગીતા) નામનું એક લાંબુ વિરહકાવ્ય (Elegy) લખેલ છે અને કવિ પારનલના (Parnell) 'હરમીટ' નું 'તપસ્વી' નામથી ભાષાંતર કરેલ છે; તે બન્ને હજી અપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંતએક પુસ્તક જેટલી ખંડ કાવ્યો વગેરે કેટલીક કાવ્યસામગ્રી છૂટાંછવાયાં માસિકોમાં છપાયલી અવ્યવસ્થિત પડી છે. એમના બીજા બે સંગ્રહો 'વીરપસલી' અને 'રસગંગા' છપાય છે અને ટુંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. હાલમાં તેઓ કવિ કાલિદાસના 'શાકુંતલ' નું ભાષાંતર કરી રહ્યા છે.

: એમની કૃતિ :

૧ ફૂલવાડી	સન ૧૯૩૧

*(જુઓ, સાહિત્ય, ઑકટોબર ૧૯૩૧ 'ફૂલવાડી' ની સમાલોચના.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ છે. અમદાવાદના વતની છે; અને જન્મ પણ અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળમાં ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૧૮ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ ધ્રુવ અને માતુશ્રીનું નામ મણિગવરી.

એમના પિતા ભાવનગરમાં કેળવણી અધિકારી અને પાછળથી આસિસ્ટંટ વસુલાતી અધિકારી હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી એમણે ભાવનગરમાં લીધી હતી. સન ૧૯૦૦ માં મેટ્રીક થયા બાદ તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયા હતા. પછી સન ૧૯૦૨ માં પુનાની એન્જીનિયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને સન ૧૯૦૩માં ઇન્ટરમિડિયેટ સાયન્સનું શિક્ષણ વિલ્સન કૉલેજમાં લીધું અને સન ૧૯૦૪ માં ફરગ્યુસન કૉલેજમાં બી. એસ. સી. ક્લાસમાં જોડાયા પણ તેમાં પરીક્ષા આપી નહોતી. તે પછી એમણે એન્જીનિયરિંગનો અભ્યાસ પૂરો કરી સન ૧૯૦૭ માં એલ. સી. ઇ. ની પદ્દી મેળવી હતી.

ત્યારબાદ તરતજ તેઓ વડોદરા રાજ્યમાં પબ્લીક વર્ક્સ ખાતામાં નોકરીએ જોડાયા અને હાલમાં નવસારી પ્રાંત પંચાયત (ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ-બોર્ડ)ના એન્જીનીયર તરીકે કામ કરે છે.

એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં સૌ. ચંદ્રભાગા સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રથમ પત્નીના ‌ભ્હેન સૌ. યશોમતિ સાથે થયું હતું. આ બંને બ્હેનો ગ્વૉલીયરના ભગવંતરાય બળવંતરાય મુનશીની પુત્રીઓ થાય. બીજા પત્ની પણ સન ૧૯૧૮ માં મૃત્યુ પામ્યા છે.

હાઇસ્કુલના, કૉલેજના અને એન્જીનિયરિંગના અભ્યાસ દરમિયાન વખતોવખત એમને ઇનામો અને સ્કોલરશીપો મળ્યાં હતાં, એ એમની ઉંચી બુદ્ધિશક્તિ અને ઉત્તમ અભ્યાસનાં પ્રમાણપત્રો લેખી શકાય.

એમના અભ્યાસનો પ્રિય વિષય વિજ્ઞાન છે; અને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી એઓ વિજ્ઞાનપર અવારનવાર લેખો વસન્ત, બુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાત શાળાપત્ર, મેઘનાદ વગેરે જાણીતા માસિકોમાં લખી મોકલતા હતા.* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકો જૂદે જૂદે સ્થળે મળતી

*અને અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભામાં આ વિષયના ભાષણો અવારનવાર આપતા હતા.

તે માટે તેઓ લેખ મોકલવાનું ચૂકતા નહિ અને એમના એ લેખો અભ્યાસપૂર્ણ તેમ લોકપ્રિય માલુમ પડતા હતા. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન વિષે લખનારા બે પાંચ સારા લેખકો ગણાય છે, તેમાં એમનું નામ આવી જાય છે.

ગયા વર્ષે સોસાઇટી તરફથી વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળાની યોજનાને અંગે એમણે ખગોળપર ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, જે ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા હતા.

એમણે કોઇ સ્વતંત્ર પુસ્તક રચ્યું નથી પણ એમના લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો તેના બે ત્રણ પુસ્તકો થાય; એટલું બધું તે લખાણ છે, અને તે લેખોની સંખ્યા લગભગ ૫૦ ની થવા જાય છે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધુને વધુ પ્રમાણમાં ઉતારવા શક્તિમાન થાઓ.

કુમારિકા વિનોદિની રમણભાઈ નીલકંઠ

એઓ સ્વ. સર રમણભાઈ નીલકંઠના ચોથા પુત્રી છે; એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સન ૧૯૦૭ માં થયો હતો. માતપિતાના સમાજસુધારક વિચારો એમનામાં પૂરેપૂરા ઉતરી, તેઓ જ્ઞાતિસંસ્થામાં જેમ માનતા નથી તેમ ચાલુ પ્રણાલિકાના પ્રખર ઉચ્છેદક છે.

સન ૧૯૨૮ માં તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાંથી બી. એ. થયા હતા; અને ગુજરાતમાંથી ઉચ્ચું શિક્ષણ લેવાને કોઈ બ્હેને સાહસ ઉઠાવ્યું હોય તો તેઓ પ્રથમ છે. તેમણે મીશીગન યુનિવર્સિટીની એમ. એ., ની પદ્વી સંપાદન કરી છે અને હમણાં તેઓ અમદાવાદ ગર્લ્સ હાઈસ્કુલના મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રિ છે.

સમાજસુધારાની પેઠે સાહિત્યના સંસ્કાર પણ ઘરના વાતાવરણમાંથી છેક ન્હાનપણમાંથી એમને પ્રાપ્ત થયલા; અને તેનો કંઇક પરિચય આપણને એમના છૂટક નિબંધસંગ્રહ 'રસદ્વાર' માં થાય છે.

એ સૌમાં દેશસેવા અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી એમનામાં ઉત્કટ અને અગ્રસ્થાને છે, એ એક સ્વયંસેવિકા તરીકે નામ નોંધાવી, જેલનું તેડું સ્વીકાર્યું હતું તે પરથી તેમ "પ્રસ્થાન" માં એમણે એક પ્રસંગ અમેરિકન અનુભવનો વર્ણવ્યો હતો તે પરથી જણાઈ આવે છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧ રસદ્વાર	સન ૧૯૨૮.

વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

એઓ જાતના બાજ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ઉમરેઠના વતની છે. એમનો જન્મ એ જ સ્થળે તા. ૪થી જુલાઈ સન ૧૮૯૯ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ રણછોડલાલ પ્રાણનાથ ત્રિવેદી અને માતાનું નામ જેઠીબાઇ હરિપ્રસાદ ભટ્ટ છે. લગ્ન એમના સોળમે વર્ષે સૌ. તારામતી પ્રાણશંકર મહેતા સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ઠાસરામાં લીધું હતું. માધ્યમિક ઠાસરા, કપડવંજ અને નડિયાદમાં અનુક્રમે લીધેલું; અને મેટ્રિકમાં ભાઉ સાહેબ સ્કોલરશિપ મળી હતી. સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં હતા; અને બી. એ.ની પરીક્ષા ફર્સ્ટ ક્લાસ ઑનર્સ સાથે પાસ કરી હતી. પરિષદ ભંડોળ કમિટી તરફથી લેવાયલી ગુજરાતીની પરીક્ષામાં (સન ૧૯૧૮) ચંદ્રક મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. બીજે વર્ષે કૉલેજમાં દક્ષિણા ફેલો નિમાયલા અને સન ૧૯૨૩ માં એમ. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઇને બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

હાલમાં તેઓ સુરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતીના અધ્યાપક છે; અને સુરત સાર્વજનિક કેળવણી મંડળમાં એક આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયલા છે.

એમના પર ગોવર્ધનરામની અસર ખાસ થયલી તેઓ કહે છે.

કાવ્ય, ભાષાશાસ્ત્ર અને ચિન્તનાત્મક સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે; અને તેની છાયા આપણને એમની 'ભાવના સૃષ્ટિ'માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વારનવાર માસિકોમાં એમના લેખો આવે છે તે વિવેચનાત્મક તેમ ચિંતનાત્મક હોય છે; અને એક વિવેચક તરીકે તેઓ નામના મેળવે તો અમે નવાઈ પામીશું નહિ. ટુંકાણમાં જે કાંઇ એમના તરફથી લખાઇ આવે છે તે જેમ અભ્યાસપૂર્ણ તેમ મનનીય હોય છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧	ભાવના સૃષ્ટિ	સન ૧૯૨૪

વ્યોમેશચન્દ્ર જનાર્દન પાઠકજી

એઓ મિડલ ટેમ્પલના બૅરિસ્ટર હોઈ મુંબાઇ હાઇકોર્ટના ઍડવોકેટ છે. સુરતના વડનગરા નાગર સરદાર શ્રી. જનાર્દન પાઠકજીના એઓ વડા પુત્ર થાય. એમનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૯૫ માં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ લલિતાગૌરી. સુરતની સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલમાંથી ઘણે ઉંચે નંબરે મૅટ્રિક થઈ એઓ વડોદરા કૉલેજમાં ગયા. ત્યાં પહેલેજ વરસે ટ્રામમાંથી પડી ગયા ને માથામાં ભારે ઈજા થઇ તેથી એમનાં બે વરસ પડયાં. ૧૯૧૭ માં એઓ બી. એ. થયા. પછી મુંબાઇ જઇ પહેલી ને બીજી એલએલ. બી. બીજા વર્ગમાં પસાર કરીને ૧૯૨૧ માં અર્થશાસ્ત્ર લઇ એમ. એ. થયા. એમને નિબંધ લખવા માટે અનેક ઇનામો મળ્યાં છે, તેમાં હિંદની બધી વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકોની હરિફાઇમાં ઉત્તમ નિબંધ લખવા માટે મળેલું વાઇસરોયનું ઇનામ એ મુખ્ય છે.

એમ. એ. થયા પછી એડવોકેટના ટર્મ ભરતા હતા એટલામાં સુરત કૉલેજમાં એમને ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા. સાર્વજનિક સોસાયટીના વૉલંટિયર થવાની એમની ઇચ્છા ન હોવાથી ૧૯૨૫ માં એમણે રાજીનામું આપ્યું. પણ ત્યાં હતા તે દરમિયાન એમણે વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિમાં નવું જ ચેતન રેડયું હતું. પછી ગુજરાતી સાહિત્ય સમિતિ, કલા મન્દિર, કૉલેજ પાર્લામેન્ટ વગેરે કાઢી ને છેવટે કૉલેજ યુનિયન સ્થાપી, આ સર્વ સંસ્થાઓને એમણે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું. એઓ ગયા ત્યારે એમને સ્ટાફ ને કૉલેજિયનો તરફથી અસાધારણ માન મળ્યું હતું. અમારા વિદ્વાન્ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ તે વેળા કૉલેજ મેગેઝીનમાં ખરું જ લખ્યું હતું કે કદાચ પ્રો. પાઠકજી બધા પ્રોફેસરોમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય હશે.

ભાષણકર્તા તરીકે એમણે બહુ નામના મેળવી છે. વિનોદ અને વૈવિધ્ય એ એમની ભાષણશૈલીનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. મુંબાઈ ને ગુજરાતની બધી આર્ટસ કૉલેજોમાં એમને ભાષણ કરવા નિમંત્રણ થયાં હતાં. ગુજરાત કૉલેજ તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસરો વચ્ચે અમદાવાદ પાર્લામેન્ટમાં સંવાદ થયો હતો, ત્યારે મધ્યસ્થ પદે એમને બોલાવ્યા હતા. શંકર જયન્તી, નર્મદ જયન્તી, શરદુત્સવ, વસન્તોત્સવ વગેરેમાં પ્રમુખ તરીકે આપેલાં

ભાષણો સામયિકોમાં છપાયાં છે પણ તે બધાંનો સંગ્રહ છપાયો નથી. બાકી લેખ જેવાંજ એમનાં ભાષણો હોય છે. એમની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર છે કે એકવાર નગીનચંદ હૉલમાં પ્રો. કાલિદાસ દેસાઇએ ૪૫ મિનિટ સુધી અંગ્રેજીમાં મોંએ જાહેર ભાષણ કર્યું હતું તેનાં વાક્યેવાક્યનો ત્યાંને ત્યાં એમણે સભા સમક્ષ ગુજરાતી તરજુમો કર્યો હતો!

કૉલેજ બહાર પણ એમની પ્રવૃત્તિ અનેક હતી. સુરત સાહિત્ય મંડળના એઓ પાંચ વરસ સુધી પ્રમુખ હતા. સુરતના પ્રખ્યાત યુવક સંઘના એઓ પહેલા પ્રમુખ હતા. સુરત પાર્લમેન્ટના સ્પીકર પણ હતા. ગુજરાત કલા પ્રદર્શનના મંત્રી ને સાહિત્ય પરિષદના ટ્રેઝરર તરીકે પણ એમણે કામ કર્યું છે.

આ પરથી લાગશે કે એમને લખવા કરતાં કાર્ય કરવા તરફ વધારે વૃત્તિ રહે છે. એઓ લખે છે થોડું પણ એમની શૈલીમાં વિશિષ્ટતા હોય છે. 'ગદ્યકુસુમ' નામે પાઠ્ય પુસ્તકની ટીકા એમણે લખી છે, તે વિદ્વદ્‌વર્ગમાં તેમજ શિક્ષકવર્ગમાં બહુ સન્માન પામી છે. સંગીત માટે એમનું કુટુંબ સુવિખ્યાત છે. એમના જેવો એમેચ્યોર ગાનાર ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ બીજો હશે. સંગીતશાસ્ત્રનું એમને એવું જ્ઞાન છે કે પ્રો. ભાતખંડે સાથે એઓ પણ સંગીતના પરીક્ષક તરીકે નીમાતા. દુર્ભાગ્યે, એમનાં માતુશ્રીના મરણ પછી એમની એ દિશાની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ છે.

ગુજરાતી કરતાં સંસ્કૃત તરફ એમને વધારે પક્ષપાત છે. ગીર્વાણ વાગ્‌વિલાસિની સભા (જેમાં સંસ્કૃતમાંજ ભાષણો થતાં) તેના એઓ પ્રમુખ હતા. સંસ્કૃતમાં એમના લેખો પણ છપાવ્યા છે. ભાષાશાસ્ત્ર ને ધર્મશાસ્ત્ર એમના પ્રિય વિષયો છે. ૧૯૨૭ માં સંઘરણીમાં સપડાઇ ગયા પછી એમની પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડી ગઇ છે. 'નર્મદનું જીવનચરિત' ને 'સમાજશાસ્ત્ર-પ્રવેશિકા' લખવાનું એમને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સોંપ્યું છે તે કામ હજી સુધી એઓ તબિયતને લઇને પુરું કરી શક્યા નથી. હમણાં વળી ખબરદાર કનકોત્સવ નિમિત્તે રાજકોટ ને ભાવનગર એ બે સ્થળે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું ખરું.

સાક્ષરશ્રી મોહનલાલ દવેનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી સૌ. જયમનગૌરી સાથે ૧૯૧૮ માં એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેઓ પણ પ્રસિદ્ધ લેખિકા છે. તેમનું જીવન-ચરિત આ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર આવ્યું છે.

:: એમનાં સંપાદનો ::

પુસ્તકનું નામ.	વરસ.
૧. દલાલકૃત ઇંગ્લિશ ઇન્ડિયા (અંગ્રેજી)	૧૯૨૧
૨. ગોપટેનાં જીવનસૂત્રો (અનુવાદ)	૧૯૨૨
૩. ગુજરાતમિત્ર હીરક મહોત્સવ અંક (સંપાદન)	૧૯૨૪
૪. કાવ્યસાહિત્યમીમાંસા (પ્રો. અતિસુખશંકર સાથે)	૧૯૨૯
૫. ગદ્યકુસુમ (પ્રો. મોહનલાલ દવે સાથે)	૧૯૩૧

સુરેશ ચતુરલાલ દીક્ષિત

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર છે. વતની પેટલાદના અને જન્મ નડિયાદમાં સન ૧૯૦૧માં થયો હતો. એમના પિતાનું પૂરૂં નામ ચતુરલાલ ભોળાશંકર દીક્ષિત અને માતાનું નામ પદ્માવતી હરિશંકર જાની છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ શ્રીમતી પદ્માવતીના મામા થતા હતા. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૬માં નડિયાદમાં શ્રીમતી નરેન્દ્રબાળા સાથે થયું હતું.

હાઈસ્કુલ સુધીનો અભ્યાસ એમણે પેટલાદમાં કર્યો હતો. તે પછી વિલ્સન કૉલેજમાં જોડાયલા. સન ૧૯૨૮માં એમણે એમ. એસ. સી.ની પદવી મેળવી હતી; અને સન ૧૯૩૦માં "ગુજરાતના વડનગરા"એ વિષય પર પ્રબંધ રજુ કરી, એમ. એ., ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા હતા.

કૉલેજમાં એમની બીજી ભાષા ફારસી હતી. ઉદ્‌ભિદ્‌શાસ્ત્ર, સમાજ-શાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર, વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. ગુજરાતી માસિકો સાહિત્ય, કુમાર, ગુણસુંદરી, કૌમુદીમાં એમના લેખો વખતોવખત આવતા રહે છે; તે બતાવે છે કે તેઓ એમના વિષયમાં પારંગત છે; તેમ તેની રજુઆત કરવાની કળા અને ભાષાપરનો કાબુ એમને નવા લેખકોમાં ઉંચું સ્થાન અપાવે એવા છે.

તેઓ મુંબાઈ યુનિવરસિટી ટ્રેઇનિંગ કોરમાં સિનિયર ઑફીસર છે અને સારી લશ્કરી તાલીમ લીધી છે. તે ઉપરાંત હાઈજીન અને ફર્સ્ટ એઈડની પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી છે. હાલમાં તેઓ વિલ્સન કૉલેજમાં અધ્યાપક છે. અને ઇન્ડિયન (Botanical) બોટેનીકલ સોસાઇટી અને મુંબાઈની એન્થ્રો-પોલોજીકલ સોસાઈટીના સભ્ય છે.

થોડોક વખત એમણે કોપનહેગન (ડેન્માર્ક)ના વિશ્વવિખ્યાત ડૉ. બોટ ગેસન સાથે હિન્દની દરિયાઈ વનસ્પતી સંબંધી કામ કર્યું હતું, એ નોંધવા જેવું છે.

આપણે અહિં નવો લેખક વર્ગ અગાડી આવતો જાય છે, એમાં એમણે એમના વિદ્વતાભર્યા અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખોથી ઘણાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમનો પ્રબંધ "ગુજરાતના વડનગરા નાગરો" વિષેનો જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તે એક મૂલ્યવાન પુસ્તક માલુમ પડશે. એમના છૂટક લેખો પણ લગભગ છપની આસપાસ છે; અને એમનું અત્યારનું કાર્ય જોતાં કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો કિંમતી તેમ મહત્વનો થઇ પડશે.

મીસ મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી

એ બ્હેન દેશી ખ્રિસ્તિ છે. મૂળ વતની સુરતના અને જન્મ પણ એ જ સ્થળે તા. ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૩ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સેમ્યુઅલ મોન્ટી સોલંકી અને માતાનું નામ ગ્રેસ સેમ્યુઅલ છે. હજુ એ બ્હેન કુંવારા છે.

એઓએ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા સને ૧૯૨૪માં પહેલા નંબરે પાસ કરી હતી અને શિક્ષણનો મહીપતરામ ચાંદ મેળવ્યો હતો; તેમજ ઇંગ્રેજી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ કરેલો છે. વધુમાં શિક્ષણ માટેના એમના પ્રેમ અને લાયકાતથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીએ તેમને ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટેસરી અધ્યાપન મંદિરમાં એક વર્ષ સુધી ટ્રેનિંગ લેવા તેમ બાળમંડળનો અનુભવ લેવા ખાસ ડેપ્યુટ કર્યા હતા. હાલ તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ બાલમંદિરમાં શિક્ષિકા તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીની શાળાઓમાં એક ઉત્તમ શિક્ષિકા તરીકે એમની ગણના થાય છે; અને એમના કાર્યથી જે કોઇ એમની શાળાની મુલાકાત લે છે, તે પ્રસન્ન થઇને આવે છે. તેમનો સ્વભાવ આનંદી, હસમુખો અને મળતાવડો છે. ત્યાગવૃત્તિ અને ગમે તેની પણ સેવા કરવી એ તેમના સ્વભાવના ખાસ લક્ષણો છે. બાળકો એમને બહુ જ પ્રિય છે.

શિક્ષિકા તરીકે જેમ એ યશસ્વી નિવડયા છે તેમ એક લેખિકા તરીકેનું એમનું કાર્ય ઉત્તેજનપાત્ર છે. બાળકો માટે એમણે "બટુક વાર્તાઓ," "કેટલીક જુની વાર્તાઓ," વગેરે પુસ્તકો રચ્યાં છે; અને તે સુધળાં આકર્ષક નિવડયાં છે. વળી એમણે સંપાદિત કરેલું 'મધુરાં ગીતો'નું પુસ્તક 'પણ પ્રિય થયું છે. કેળવણીને લગતાં માસિકો અને ત્રિમાસિકો જેવાં કે "શાળાપત્ર" સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક" એઓમાં તેઓ પ્રાથમિક કેળવણી અને તેમાં ખાસકરીને બાળશિક્ષણ ઉપર લેખો લખે છે. બાલશિક્ષણ માટે એમને નૈસર્ગિક પ્રેમ છે અને બાઇબલે એમનું જીવન ઘડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. મધુરાં ગીતો	સન ૧૯૨૬
૨. કેટલીક જુની વાર્તાઓ	,, ૧૯૩૧
૩. બટુક વાર્તાઓ	,, ,,

હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ (ઉર્ફે 'મસ્તફકીર')

એઓ જાતે પ્રશ્નોરા નાગર અને ચાવંડ (લાઠી પાસે)ના વતની છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૭માં રાજકોટમાં થયો હતો. એમના માતામહ રા. જીવણરામ મહિધર શાસ્ત્રી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. પિતા ગૌરીશંકર રતનજી ભટ્ટ એ સ્વ૦ કવિ 'કાન્ત'ના મોટા ભાઈ થતા. એટલે 'મસ્તફકીર' કવિ 'કાન્ત'ના ભત્રિજા થાય. એમની માતાનું નામ શોભારબ્હેન છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ માં ચૂડા ગામે અ. સૌ. મંગળાગૌરીબ્હેન સાથે થયલું.

બાલ્યજીવનના અભ્યાસ કાળે તેઓએ અમદાવાદ અને ભાવનગર તેમજ મુંબાઈની જુદી જુદી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરેલો. મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી તરતજ તેઓએ આજીવન સાહિત્યસેવાની દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમ તેઓનો વિચાર સોલીસીટરની ઓફિસમાં જોડાવાનો હતો; અને તે માટેની સર્વ તૈયારીઓ તેમના કુટુંબીજનોએ કરી હતી પરન્તુ જે હૃદયમાં ગુર્જર ગિરાની સાહિત્ય સેવા કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા હોય તેને બીજી લાઇન ગમે જ કેમ ? પત્રકારિત્વ અને સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને ખૂબ અનુરાગ હતો. શાળાજીવનમાં શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરાંત ડીકન્સ, મેરિ કૉરેલી, હેગાર્ડ વગેરેનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોના વિશાળ વાચને એમનામાં સાહિત્ય પ્રેમ વધારી મૂકયો હતો. પરિણામે સન ૧૯૧૪ માં શેઠ રણછોડદાસ લોટવાળાની માલિકીના 'અખબારે સોદાગર' પત્રના તંત્રી વિભાગમાં નજીવા પગારે તેઓ જોડાયા. પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં તેઓએ આજસુધી જીવન ગુજાર્યું છે. સન ૧૯૧૪થી સન ૧૯૧૭ સુધી પત્રકારની તાલીમ લીધા પછી એમના એક શ્રીમંત મિત્રના સાથી તરીકે ત્રણેક વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. તે ત્રણ વર્ષ દેશ અને દુનિયાના સાહિત્યને પચાવવા અને વિચારવાની એમની તપશ્ચર્યાસમા લેખી શકાય. ગુજરાતી, બંગાળી, ઉર્દુ અને હિંદી સાહિત્યના સંપર્ક ઉપરાંત અંગ્રેજી સાહિત્યકારોની વિશિષ્ટ કૃતિઓ વાંચવા અને વિચારવા અર્થે એમણે જીવનની તમામ શક્તિઓ કામે લગાડી હતી. આજે એ શક્તિઓના અર્ક સમા વિવિધ પ્રતિભા પાડતાં લખાણો અને મુગ્ધ કરી દે એવા વ્યક્તિત્વ પાછળ એમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિની અજબ તમન્ના અને સાહિત્યની અજોડ ઉપાસનાની જ્યોત સદાય બળતી રહી હોય છે.

સને ૧૯૨૧ની શરૂઆતમાં પુનઃ તેઓ પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં ઝળક્યા. શ્રીમંત સાથી સાથેનાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન 'વીસમી સદી' માસિકના તંત્રી સ્વ. હાજી મહમદ અલારખીઆએ શ્રી. 'મસ્તફકીર'ની શક્તિનો સદુપયોગ કરી ગુજરાતને ચરણે રજુ કરી હતી. અવારનવાર બીજાં અઠવાડિકો અને માસિકોમાં તેમના લેખો પ્રકટ થતાં. સને ૧૯૨૧માં 'પ્રજામિત્ર–પારસી' દૈનિકના ઉપ-તંત્રી તરીકે દાખલ થયા પછી, સને ૧૯૨૭માં એ પત્રની માલિકી બદલાતાં ભાઈ 'મસ્તફકીર'નો 'હિન્દુસ્તાન લિમિટેડ'નાં વર્તમાનપત્રો સાથેનો સંબંધ શરૂ થયો, તે આજે પણ ચાલુ છે.

'મસ્તફકીર'ના સંખ્યાબંધ લેખોમાં 'ખોડકું માથું' અને 'વેદીઆ ઢોર'ની ફિલ્મ મુંબાઇની કૃષ્ણ ફિલ્મ કંપનીએ સને ૧૯૨૯ માં ઉતારી હતી. એમની સાહિત્ય સેવા અને કળાભક્તિનાં વિધવિધ ક્ષેત્રો છે. સુરતની સાહિત્ય સભાએ અને સુરત વસંતોત્સવ સમાજે સને ૧૯૨૭ માં ભાઇ 'મસ્તફકીર'ના હાસ્યરસને ઝીલવાનો પ્રસંગ યોજ્યા પછી અદ્દભૂત અને પ્રતિભાશાળી વક્તા તરીકે એ બહુ મશહુર બન્યા. એ પછી એ જ વર્ષમાં મુંબાઇની જુદી જુદી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ હાસ્યરસિક વિષયો પરનાં ભાષણો પછી તેઓ ગુજરાતી જુવાન આલમના માનીતા બની ગયા છે. ખાસકરીને એમનું 'હજામત' વિષય પરનું ભાષણ અને 'ગુંદરીયા'નો લેખ તો આજે ગુજરાતનાં શિષ્ટ કુટુંબોમાં પ્રચલિત કહેતી સમાન બની જવા પામ્યા છે.

પાંત્રીસ વર્ષની આજે એમની ઉમ્મરે બાળક જેવો રમતિયાળ સ્વભાવ, એ એમના જીવનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ગુજરાતના 'નવચેતન', 'શારદા', 'ગુજરાત' વગેરે માસિકો 'વીસમી સદી', 'બે ઘડી મોજ', 'પ્રતાપ', 'ચેતન યુગ' વગેરે અઠવાડિકોમાં અવારનવાર તેમના લેખો પ્રકટ થવા ઉપરાંત લગભગ દરેકે દરેક દીપોત્સવી અંકમાં તેમના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રકટ થતા જણાય છે. 'હિન્દુસ્તાન લિમિટેડ કંપની'ના 'હિન્દુસ્તાન' દૈનિક પત્રના તેઓ આજ ઉપતંત્રીનું માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે. સને ૧૯૨૯ માં તેઓએ 'ઉલ્લાસ' નામનું રમુજી અઠવાડિક સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરીને ગુજરાતમાં ન ભૂલાય તેવી વાનગી રજુ કરી હતી, પરંતુ મૂડીની મુંઝવણે થોડાક જ મહિના પછી 'ઉલ્લાસ'નું પ્રકાશન બંધ પડ્યું હતું.

અવિરત લેખનકાર્ય અને પત્રકારના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં પણ તેઓએ અભ્યાસ અને કળાની ઉપાસનામાં ઉણપ આવવા દીધી નથી. ડીકન્સ,

માર્કટવેન, મેકસીમ ગોર્કી, થોમસ હાર્ડી, બટ્રાન્ડ રસેલ અને મોલીયરનાં સાહિત્ય સર્જનોનાં આજે પણ તેઓ ઉપાસક છે. સમાજવાદના સિદ્ધાંતોનો બારિક અભ્યાસ કરવાની એમની તમન્ના પાર પાડવા તેઓ રાતોને દિવસોના રૂપમા ફેરવી દેવામાં હજીયે અવિરત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. સાહિત્ય, માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

છાપકામનાં યંત્રોના ધમસાણ અને પ્રવૃત્તિમય વાતાવરણથી ભરપુર સમયનો સદુપયોગ કરી, ગુજરાતને ખુણે ખુણે હાસ્યનાં તેજ કિરણો સાથે માર્મિક કટાક્ષ ફેંકતા લખાણો લખવા પાછળ સતત્ શ્રમ વેઠતા ભાઇ 'મસ્તફકીર'ના અક્ષરદેહને ગુજરાતે અપનાવ્યો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. મસ્તફકીરની મસ્તી	સન ૧૯૨૬
૨. મસ્તફકીરનો હાસ્ય ભંડાર	„ ૧૯૨૭
૩. મસ્તફકીરનું મુક્ત હાસ્ય	„ ૧૯૩૨
૪. મસ્તફકીરનો હાસ્ય વિલાસ	„ „
૫. મણિયો (બાલ પુસ્તક)	„ „

હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી

એઓ ન્યાતે દશાલાડ વણિક; સુરતના વતની અને જન્મ પણ સુરતમાં તા. ૧૨ મી એપ્રીલ ૧૯૦૫ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતા રાવબહાદુર મણિલાલ કાશીદાસ કાજી રાજકોટ એસીસ્ટંટ સેક્રેટરી ટુ ધ એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલના હોદ્દા પર વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટસ એજન્સીમાં છે, અને એમના માતુશ્રીનું નામ સૌ. નંદગૌરી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ માં સુરતમાં સૌ. રમાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ એમણે સોનગઢ (કાઠિયાવાડમાં) જ્યાં એમના પિતાશ્રી ડેપ્યુટી પોલીટીકલ એજંટ હતા, ત્યાં કર્યો હતો; અને માધ્યમિક અને કૉલેજ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો હતો. સન ૧૯૨૨ માં તેમણે રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કુલમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; અને સને ૧૯૨૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઇંગ્લીશ ઑનર્સ કોર્સ ગુજરાતી સાથે લઈ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવ્યા હતા. સન ૧૯૩૦ માં તેઓ સર લલ્લુભાઈ શાહ લૉ કૉલેજમાંથી એલએલ. બી. થયા હતા; અને હમણાં રાજકોટમાં વકીલાત કરે છે.

ન્હાનપણથી કવિતા લખવાનો શોખ લાગેલો અને કૉલેજમાં આવ્યા ત્યારથી તો તેઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, શારદા, ગુણસુંદરી, દશાલાડ પત્રિકા, વગેરે પત્રોમાં એમના લેખો, કાવ્યો, વાર્તા વગેરે પ્રસિદ્ધ થવાને મોકલતા.

ગુજરાતી સામયિક પત્રોમાં "સુરેન્દ્ર પંડ્યા" બી. એ. ઉપ-નામથી તેઓ લખે છે અને એમના એ લેખો જેમ વિચારાત્મક અને માહિતીપૂર્ણ તેમ ગંભીર અને તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયલા હોય છે, તે કારણે તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા નિવડ્યા છે.

ચાલુ વર્ષથી જ્ઞાતિપત્ર દશાલાડ પત્રિકાનું તંત્રીપદ શ્રીયુત કાન્તિલાલ રાંદેરીઆ સાથે એમણે સ્વીકાર્યું છે; તે પહેલાંથી જ્ઞાતિ પત્રિકામાં આવતા એમના લેખોથી ઘણા જ્ઞાતિજનોનું એમના પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું.

હવે તેનું સુકાન એમના હસ્તક આવ્યું છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એમ આશા પડે છે કે જ્ઞાતિનું હિત વધારવામાં, જ્ઞાતિ ઉન્નતિમાં એમની કલમ અસરકારક અને સફળ નીવડશે. બાળકો માટે રચેલું " સંવાદ કુસુમો " નામનું એમનું પુસ્તક આ વર્ષે પ્રકટ થનાર છે.

: એમની કૃતિ :

૧ સંવાદ કુસુમો — સન ૧૯૩૨

ઉછંગરાય કેશવરાય ઓઝા

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ અને જૂનાગઢના વતની છે. જન્મ એ જ શહેરમાં અધિક ભાદ્રપદ સં. ૧૯૪૬ વદ ૭-સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ ના રોજ થયો હતો. લગ્ન વસાવડમાં સન ૧૯૧૦ માં સૌ. સવિતાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી રાજકોટ અને ધ્રાંગધ્રામાં અને માધ્યમિક એ ગામો ઉપરાંત વેરાવળ, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. સન ૧૯૧૩ માં તેઓ બહાઉદ્દીન કૉલેજ જૂનાગઢમાંથી ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ઐચ્છિક વિષય લઈને બી. એ. માં ત્રીજા વર્ગમાં પાસ થયા હતા. મેટ્રીક્યુલેશનમાં અંગ્રેજીમાં ઉંચા માર્ક્સ માટે શ્રી જામશ્રી વિભાજી સ્કોલરશીપ તેમ સન ૧૯૧૧ માં ઐતિહાસિક વિષયપર નિબંધ લખવા માટે સર ઞાન્ડ લી જેકબ પ્રાઈઝ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી મેળવ્યાં હતાં.

હાલમાં તેઓ કેનિયામાં વસે છે. ન્યુ ઇન્ડિયા એશ્યોરન્સ કં. લી. મુંબાઈના ચીફ એજંટ છે અને વધુમાં "બૃહદ્ ગુજરાત" નામનું સાપ્તાહિક પોતાની માલિકીનું ચલાવે છે, એ ખુશી થવા જેવું છે.

કેનિયા જતાં પૂર્વે કેટલોક સમય એમણે મુંબાઈમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના પ્રિન્સિપાલ તરીકે સન ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૬ સુધી કામ કર્યું હતું અને તે પછી ત્રણેક વર્ષ મુંબાઈનાં દૈનિક પત્રોઃ મુંબાઈ સમાચાર, પ્રજામિત્ર-પારસી, Voice of India વગેરેમાં ઇંગ્રેજી વિભાગ, તંત્રી તરીકે સંપાદન કર્યો હતો. સન ૧૯૨૬-૨૭ માં તેઓ ટૅંગેનિયિકા ઓપિનિયનના અને સન ૧૯૨૮-૨૯ માં ડેમોક્રેટનું તંત્રીપદ ધારણ કર્યું હતું. આમ એમનું જીવન બહુધા એક પત્રકાર તરીકે વ્યતીત થતું માલમ પડે છે. પત્રદ્વારા એક તંત્રી તરીકે સુંદર જનસેવા કરતા રહ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ એમની કસાયલી કલમમાંથી આપણને 'અંજોજી' ઠાકોર જેવું એક ઉત્તમ વાર્તાપુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે.

વધુમાં જયા અને જયન્ત જેવી કવિશ્રી ન્હાનાલાલની, એક ઉમદા કૃતિનું ઈંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરીને જગતસાહિત્યમાં એનું સ્થાન છે એમ પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે સ્તુતિપાત્ર છે.

તેઓ ઇતિહાસરસિક હોઇને ગીબન, ગીઝો વગેરે ઇતિહાસકારો માટે એમને અતિ પ્રેમ છે. કાલિદાસ અને શંકર માટે પણ એટલો પૂજ્ય ભાવ

અને મમત્વ ધરાવે છે; અને એની છાયા એમના લેખોમાં, પુસ્તકોમાં ઉતરતી જોવામાં આવે છે.

વિદેશ રહ્યા છતાં ત્યાં પણ હિન્દીઓની અનેક અડચણો જોખમ ખેડીને દૂર કરી રહ્યા છે, એ એકલું કાર્ય એમના માટે આપણને માન ઉપજાવે છે અને એક લેખક-પત્રકાર તરીકે પણ એમનું સ્થાન કોઈપણ બાહોશ તંત્રીની હરોળમાં ઉભું રહી શકે એવું ઉંચી કોટિનું છે, એમ એમના, તંત્રી નોંધ વાંચનાર કોઈપણ કહેશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	The Rise and spread of Individualism in India	સન ૧૯૧૪
૨.	બળવાન બાળકી–જીવનશાલિની	,, ૧૯૨૦
૩.	અજોજી ઠાકોર, ભા. ૧	,, ૧૯૨૪
૪.	,, ભા. ૨	,, ૧૯૨૮
૫.	જયા અને જયન્તનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર	,, ૧૯૨૯
૬.	Rift in the Lute of the Empire અગર History of Indian Position in Kenya.	,, ૧૯૩૨

પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

પ્રાર્થનાસમાજની સેવા.*

'અભંગમાળા'ના ભક્તકવિ ભોળાનાથ સારાભાઇ દ્વારા સ્થપાયેલા અહીંના પ્રાર્થનાસમાજની ષષ્ટિપૂર્તિનો ઉત્સવ ઊજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ. સાઠ વરસમાં એક સંવત્સરચક્ર પૂરું થાય છે, આખો જમાનો બદલાઇ જાય છે, અને નવા યુગની શરૂઆત થાય છે. સાઠ વરસ પહેલાં આ જ દિવસે ઇંગ્લંડના શાહજાદાનું આરોગ્યચિંતન કરવા માટે અનેકધર્મી લોકો એકહૃદય થઈ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થયા હતા. એમાંથી ગુજરાતના પ્રાર્થના સમાજનો ઉદય થયો. આજે સાઠ વરસે જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજની લડતને મોખરે ગુજરાત એકહૃદય થયું છે એવે વખતે આપણે આ ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. તે વખતે સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાર્થના સમાજને પ્રોત્સાહન હતું; આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીવાળા અમે કેટલાયે જણા આદર અને ભક્તિપૂર્વક આ મણિમહોત્સવમાં સામેલ થયા છીએ. પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો કેળવણીકારોનો સંબંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

સાઠ વરસ પહેલાં પ્રાર્થનાસમાજને લીધે ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો સંબંધ દૃઢ થયો હતો. આજે એ જ સમાજના ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં મહારાષ્ટ્રી તરીકે મને વિશેષ આનંદ થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો વચ્ચેની પ્રથમ પ્રેમશંખલા છે.

પ્રાર્થનાસમાજનો પરિચય

પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો મારો પરિચય બાળપણથી છે એમ કહું તો ચાલે. લગભગ તેત્રીશ વર્ષ થયાં હશે, કારવારની હિંદુ સ્કૂલમાં હું ભણતો હતો. ત્યાં અમારા અધ્યાપક પ્રાર્થનાસમાજી વલણના હતા. એમનાં પ્રવચનો હું રસપૂર્વક સાંભળતો. છેક બાળપણથી પંઢરપુરના સાધુસંતોની જે અસર હૃદય પર થઇ હતી તે પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કારથી વિશુદ્ધ અને દૃઢ થઈ. જે ઉંમરમાં જાગતું હૃદય જરાજીર્ણ રૂઢિ સામે બળવો કરવાની શરૂઆત કરે છે, તે ઉંમરમાં રૂઢિ સાથે ધર્મસંસ્કારો પણ ભૂંસાઈ જવાની બીક રહે છે. શાસ્ત્રધર્મ કરતાં હૃદયધર્મને વધારે ઓળખનાર સાધુસંતોએ પોતાની આર્ષવાણીથી મને તે વખતે ઉગારી લીધો હતો. રૂઢિ સામે બળવો

* અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે તા. ૧૭મી ડિસેંબરે આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આપેલું વ્યાખ્યાન.

કરતા છતાં માણસ નીતિનિષ્ઠા અને ઈશનિષ્ઠા સાચવી શકે છે એ જે વિશ્વાસ અને માર્ગ સાધુસંતોએ આપ્યો, તે આજની પરિસ્થિતિમાં ચાલતો કરી આપવાનું કામ મારે માટે પ્રાર્થનાસમાજે કર્યું. ધર્મ તો ઐહિક તેમજ પારલૌકિક આત્મોન્નતિ માટે જ છે એવી કલ્પના તે દિવસોમાં રૂઢ હતી. એમાં સમાજસેવાનો ઉમેરો કરી જનસેવા તે જ ઈશ્વરસેવા છે એ જાતનો સમન્વય આપણા જમાનાએ વિશેષરૂપે કર્યો છે.

સંશયવાદ.

પણ આમાં કાળે કરી સમાજસેવાનું જોર વધતાં ઈશ્વર અને શાસ્ત્રધર્મ બંને તરફ અનાસ્થા વધી. હું માનું છું કે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા સામાન્ય મનુષ્યને માટે લગભગ અપરિહાર્ય છે. જુવાની સાથે જેમ મોઢા પર ખીલ ફૂટે છે તેવી જ રીતે વિચારજાગૃતિ સાથે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા આવવાનાં જ. ઑગસ્ટસ કોમ્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ, અને જૉન મોર્લી જેવા બુદ્ધિવાદી, ઈશ્વરવિમુખ પંડિતોનાં લખાણો વાંચ્યા પછી નાસ્તિકતા વધુ જોર પકડે એમાં આશ્ચર્ય શું? નાસ્તિકતાનું અને સંશયવાદનું મોજું આવે એમાં હું જરાયે જોખમ જોતો નથી. જોખમ છે એની સાથે આવતી અલંબુદ્ધિમાં અને ઉદ્દામ અહંકારમાં. નાનપણના સંસ્કારો જો સારા હોય, અથવા જો સત્યનિષ્ઠા અને ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રખર હોય તો નમ્રતા અને શુદ્ધતા જળવાવાની જ. મારો સંશયવાદ અને બુદ્ધિવાદ મહામતિ રાનડેનાં લખાણોથી ઊતરી ગયો. એ જ અરસામાં ડૉકટર ભાંડારકરનું એક ભાષણ હું સાંભળવા પામ્યો. ભાંડારકરના ભાષણમાં તુકારામ જેટલી નિખાલસતા દેખાઇ. લેખકો અને વક્તાઓ મોટે ભાગે કળાકાર હોય છે. પોતાની સાહિત્યછટાથી વિશેષ અસર પાડવા તેઓ મથે છે. ભાંડારકરમાં એવું કશું ન મળે. નગ્ન બાળકની સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા. એમણે એ રીતે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમના વિચારો ઉન્નતિને કે સ્વાભિમાનને પોષક નથી એ હું જાણતો હતો. પણ એ કારણે એમની, બીજી સારી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવા જેટલો મતાંધ હું તે વખતે પણ ન હતો.

પછીનું ચણતર.

પ્રાર્થનાસમાજના આવા પાયા પર, મારે માટે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં લખાણે પોતાનું ચણતર ઊભું કર્યું, અને ચિત્તને

અનેક જાતનું આશ્વાસન તથા ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું, ૧૯૦૮માં લૉ-ટર્મ ભરવા માટે મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમ્યાન પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના બનતા સુધી ચૂકતો નહિ. એ અરસામાં ત્યાંના એક ઉપાસકે વિલિયમ્ જેમ્સનું 'વેરાઍટીઝ ઑફ્ રિલિજિયસ એક્સપીરિયન્સ' એ પુસ્તક મારા હાથમાં મૂક્યું. ધર્માનુભવનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અને તેનું મૂલ્ય આંકવા માટે આ ચોપડી બહુ ઉપયોગી છે. બુદ્ધિ અને લાગણી, શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ એ બધી વસ્તુઓનો સુંદર સમન્વય સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા વેદાંતમાં મને જડયો. દ્વૈતઅદ્વૈતના ઝઘડા વ્યર્થ છે એ તો હું સહેજે સમજી શકયો. હિંદુ સામાજિક જીવનમાં અને ધર્મવ્યવસ્થામાં આપણે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને વફાદાર રહ્યા નથી એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી ધાર્મિકતાને આધારે સામાજિક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી. ભગિની નિવેદિતા અને આનંદકુમારસ્વામી આદિ પ્રતિભાવાન લેખકોનાં લખાણોને લીધે ધર્મની સામાજિક બાજૂ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી. જીવનનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માટે જે દૃષ્ટિ જોઈએ છે તે ખીલવા લાગી. આટલી તૈયારી પછી ગીતા, ઉપનિષદ, તુકારામ, કબીર આદિ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનાં સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યાં.

સાર્વભૌમ ધર્મ.

હિંદુ ધર્મમાં અન્ય ધર્મોનો તિરસ્કાર છે જ નહિ. 'તમને તમારો ધર્મ, અને અમને અમારો ધર્મ,' એ કુરાનનું વચન સંપ્રદાયબહુલ હિંદુ-ધર્મના પ્રાણરૂપ છે. एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति । પ્રાર્થનાસમાજ બધા જ ધર્મો પાસેથી સરખી રીતે પ્રેરણા મેળવતો હોવાથી હિંદુધર્મમાં રહેલો સર્વધર્મસદ્‌ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો; અને જેને આધુનિક લોકો ધાર્મિક ઉદારતા કહે છે, અને જેને હું જાગૃતિની સ્વાભાવિકતા કહું છું, તેનું દર્શન થયું. વેદ અને સ્મૃતિ, બાઈબલ અને કુરાન, શાસ્ત્રના સંસ્કારો અને લોકરૂઢ વિધિઓ કઇ રીતે જોવાં ને તપાસવાં એનો ખ્યાલ પણ હવે સ્પષ્ટ થયો. અને હિન્દુધર્મ કરતાં પણ વિશાળ એવા ભારતવર્ષીય સાર્વભૌમ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો. પ્રાર્થનાસમાજની નાનપણથી મળેલી આવી ઉદાર મદદ મારે માટે અનેક રીતે ઉપકારી નીવડી છે અને તેથી મારા મનમાં હમેશાં પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા રહેલી છે.

ધર્મકુટુંબનો તંબૂરો.

આની પછીની પ્રવૃત્તિ તે આ નવી કેળવાયેલી દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના

બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું નિરીક્ષણ કરવાની હતી. પ્રાર્થનાસમાજ અથવા બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને દેવસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન અને થિયૉસૉફી, ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બધા તરફ એ દૃષ્ટિએ જ જોવાનું મન થવા લાગ્યું. એમ જોતાં માલૂમ પડ્યું કે પ્રાર્થનાસમાજ એ ભારતવર્ષીય સર્વધર્મકુટુંબના સંગીતનો તંબૂરો છે. આત્માની અનંતતા વ્યક્ત કરતું ભાવવાહી સંગીત ગમે તેટલા સપ્તક ચડે કે ઊતરે; આરોહ-અવરોહ અને આલાપના વિવિધ વિલાસ બતાવે, તોયે એણે આ તંબૂરા સાથે તો મળતું રહેવું જ જોઇએ. તે જ રીતે બધા ધર્મોએ પ્રાર્થનાસમાજ સાથે મળતું રહેવું જોઈએ. તંબૂરા વગર સંગીત ખીલે નહિ; પણ તંબૂરામાં જ બધું સંગીત સમાઈ નથી જતું.

ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ.

ધર્મમાત્રમાં બુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્ય-કલ્પના અને કલારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવી જ જોઇએ: એની સાથે સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવાં જોઈએ. આમાંથી એકે અંગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી. લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંગ્રાહક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકારવાથી તે અવ્યવહારૂ થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગી-કારવાથી તે જડ થતો નથી. પરિવર્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી. ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિલાસિતા અને બાહ્ય સત્તામાં છે. ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઈ કાળે વીંધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઈ પણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાંખે છે, વિલાસિતા સાથે સાંઠગાંઠ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુલભ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે, અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે. સરકારી ખાતાની સહાયથી પ્રસરેલો ધર્મ ક્ષીણવીર્ય અને ક્ષણજીવી બને છે એ સમ્રાટ અશોકે પણ અનુભવ્યું હતું.

ઈશ્વરનું અદ્વૈત.

પ્રાર્થનાસમાજે ઈશ્વરના અદ્વૈત ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ઇસ્લામ તરફનો આ ફાળો ગણાય. રાજા રામમોહનરાયે ઇસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઈશ્વરના અદ્વૈતનું જાગ્રત ભાન એ ઇસ્લામની અસાધારણ સુંદરતા છે. સર્વોપરિ સત્તાને પૂજનાર યાહૂદી લોકોનો ઈશ્વર Jealous God રહે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી. એ વારસો ઇસ્લામને અને ખ્રિસ્તીધર્મને સરખો જ મળ્યો છે. ભારતવર્ષમાં પ્રથમથી જીવબ્રહ્મૈક્યની વિચારણા ચાલતી હોવાથી આપણે ત્યાં 'એક કે અનેક'નો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો નથી, આપણને નડ્યો પણ નથી. ઈશ્વર છે, તે અદ્વિતીય છે, સર્વ સમર્થ છે, પ્રેમમય છે એ ભાવના અથવા અનુભવ ધર્મ માત્રની મૂડી છે. એ ઈશ્વર અંતર્યામી છે, આત્મસ્વરૂપ છે, સર્વસહ છે, અખૂટ ધીરજવાળો છે, એ જાગ્રત છે, એ ભક્તાનુકૂલ છે, આ પાછળથી થયેલી શોધ છે. એ શોધને અભાવે માણસે ધર્મજીવનમાં ઘણું સહ્યું છે, ઘણું વેઠ્યું છે. પણ આ પાછળની શોધનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. આ શોધને લીધે ધર્મની મૂડી વધી છે. ઈશ્વર અનેક છે, એક નથી એમ જે માને છે તેનો તો નાશ જ છે. मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

ઐક્ય ઓળખો.

નાના દેવોની કલ્પનાથી થતું નુકસાન દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છેઃ મુખ્ય દેવને રહેવા દઈ બાકીનાની કતલ કરો, એકેશ્વરવાદની લાકડીથી એમને સ્પર્શ કરી એમને ઉતારી પાડો; અથવા એકનાં જ એ અનેક રૂપો છે, અનેકથી એ એકનું એકત્વ નષ્ટ થતું જ નથી, એ વાત ઓળખો. ભારતવર્ષે આ બીજો માર્ગ પ્રથમથી જ લીધેલો છે. ખરૂં જોતાં જે ઈશ્વરને આપણે ઉપાસીએ છીએ તે પરમેશ્વરની માનવી આવૃત્તિ છે. આપણો ઈશ્વર માણસે બનાવેલો તો ન કહેવાય, પણ માણસે ઓળખેલો છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે જે આપણે ઓળખીએ છીએ તે માણસના અંતિમ પ્રાપ્તવ્યનું સ્વરૂપ છે. માણસ પોતાને ઓળખીને જ ઈશ્વરને ઓળખતાં શીખ્યો છે. માટે આપણે એને અંતર્યામી કહીએ છીએ, આત્મારામ કહીએ છીએ. ઉપનિષત્કાલીન ઋષિઓએ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જે ચિંતન કર્યું છે તે જ ચિંતનને પ્રાર્થનાસમાજે ફરી ચાલન આપ્યું છે; અને રૂઢિધર્મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છેઃ

'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं यदिदमुपासते ।'

મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ.

પ્રાર્થનાસમાજે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ પણ પ્રથમથી કર્યો છે. મને લાગે છે કે હિન્દુધર્મમાં મૂળ મૂર્તિપૂજા ન હતી; સંભવ છે કે તે બહારથી આવેલી હશે. આજનો મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ પણ બહારથી જ આવેલો છે. ભારતના બધા જ ધર્મોએ મૂર્તિપૂજાને કલારસિકના ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે, એટલે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરવો એ સહેલી વસ્તુ નથી. મૂર્તિપૂજા કરતાં મૂર્તિપૂજાની આસપાસ જે આડંબર અને અનાચાર બાઝે છે તે વધારે ઘાતક હોય છે. મૂર્તિપૂજા વિષેનો પ્રાર્થનાસમાજનો વિરોધ શરૂઆતમાં ભારે ઝનૂની હતો. મૂર્તિપૂજા અસન્માર્ગ છે, ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર છે, માણસમાં નીચત્વ આણનાર છે, અને દુરાચરણ તરફ લઈ જનાર છે, એવી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રથમની માન્યતા હતી. ડૉ. ભાંડારકરે એમાં ફેરફાર કરાવ્યો. મૂર્તિપૂજામાં પાપ નથી પણ તે એક નિરર્થક વસ્તુ છે એ જાતનો અભિપ્રાય એમણે પ્રાર્થનાસમાજમાં રૂઢ કર્યો. આગળ જતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે મૂર્તિપૂજા સામેનો વિરોધ એટલો મોળો પડ્યો છે કે પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના વખતે મૂર્તિ ન વાપરી એટલે બસ. મૂર્તિપૂજાનિષેધને આપેલું વધારેપડતું મહત્ત્વ અંદરથી જ ઓછું થવા લાગ્યું એ એક રીતે સારું થયું છે. મૂર્તિપૂજામાં કંઈ ખાસ રહસ્ય રહેલું છે એવું તો છે જ નહિ. માણસની કલાવૃત્તિ સંતોષવાનો અથવા રમકડાં લઈને રમવાની બાલકવૃત્તિને પોષવાનો એ એક પ્રકાર છે. એનો ત્યાગ કરવો એ પીઢ વૃત્તિના માણસને સ્વભાવિક હોવું જોઈએ. પણ આજની પરિસ્થિતિમાં કીડી પર કટક લઈ જવાની જરૂર નથી. મૂર્તિપૂજાનિષેધનું ઝનૂન પ્રાર્થનાસમાજમાંથી ઓછું થયું એમાં પ્રાર્થના-સમાજ મોળો પડ્યો છે એમ માનવાનું કશું કારણ હું જોતો નથી.

જાતિભેદનો વિરોધ

પ્રાર્થનાસમાજે કરેલું સુધારાનું ત્રીજું કાર્ય તે જાતિભેદનો વિરોધ છે. જાતિભેદ એ ધાર્મિક સંસ્થા નથી, પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં દૃઢમૂલ એવો જે ટોળાધર્મ છે તેનું જ તે એક રૂપ છે. હિંદુધર્મે એને ઉન્નત કરી વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યો છે એમ હું માનું છું. જાતિભેદનો વિરોધ પ્રાર્થનાસમાજે સર્વ સ્થળે સરખી રીતે નથી કર્યો. બંગાળે વિશેષ કર્યો; મહારાષ્ટ્રે નહિજેવો; ગુજરાતની તો વિરોધ કરવાની

હિંમત જ ન ચાલી. જાતિભેદની સંસ્થા મનુષ્યપ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી એનો વિરોધ કરવો એ અઘરું કામ છે. હિંદુસ્તાનમાં એને ધર્મની માન્યતા મળવાથી એની શક્તિ પહાડી કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલી ફોજ જેવી થઈ છે. બાહ્ય વિરોધથી કે હુમલાથી એ મરવાની નથી. એને તો અંદરથી જ ઓગાળી નાખવી જોઈએ, અને તે કામ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ કરી રહી છે.

સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી

આજ સુધીના અનુભવ પરથી જણાય છે કે પ્રાર્થનાસમાજે એક બાજુ જીવનવિમુખ વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુ અનાચારી વિલાસિતા બંનેનો છેદ ઉડાડ્યો છે. પ્રાર્થનાસમાજ સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી છે. પ્રોટેસ્ટંટ ખ્રિસ્તી લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીમાં આપણે બધા ઊછરેલા, એટલે છેલ્લી અર્ધ-શતાબ્દિમાં આપણા જીવનમાં આપણે અલૌકિક ત્યાગ વૈરાગ્ય પણ રૂઢ કરી શક્યા નથી, અને કલ્પનાશક્તિને ઊંચે લઈ જાય એવા ઉત્સવો કે તહેવારો પણ ગોઠવી શક્યા નથી. તેથી, પ્રાર્થનાસમાજમાં જોકે જેમને વિષે આપણે આદર કેળવી શકીએ એવા ઘણા સત્પુરુષો થયા છે, તોપણ એ સમાજમાં ભવ્ય પુરુષોની પરંપરા આપણે નથી જોતા. જીવનકુળ લોકો જીવનવીર હોય જ છે એમ નથી. પ્રાર્થનાસમાજે હવે વીરવૃત્તિ કેળવવાનો સમય આવ્યો છે.

ગ્રંથપ્રામાણ્યનો છેદ

મારે મન પ્રાર્થનાસમાજનું મુખ્ય કાર્ય તો એણે ગ્રંથપ્રામાણ્ય ઉડાવી દીધું એ છે. એમ તો નાસ્તિકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મશૂન્ય લોકો હમેશાં શાસ્ત્રગ્રંથોને ફગાવી દેતા આવ્યા છે, પણ સમાજમાનસ પર એની કશી ઇષ્ટ અસર થતી નથી. ધર્મપરાયણ સાત્ત્વિક લોકો જ્યારે બુદ્ધિ, અનુભવ અને શ્રદ્ધા પર આધાર રાખી ગ્રંથપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે, ગ્રંથપરતંત્ર થવાની ના પાડે છે ત્યારે જ સમાજ બૌદ્ધિક અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે છે. પ્રાર્થનાસમાજે એ કાર્ય કરી આપ્યું એ એની કીમતીમાં કીમતી સેવા છે.

પુરાણી પ્રેરણા.

ભાંડારકર અને રાનડે જેવા પ્રાર્થનાસમાજના આદિપુરુષોએ શાસ્ત્રો અને સંતવચનો તરફનો આદરભાવ કાયમ રાખ્યો, પણ બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા

આપી ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યનો વિવેક માણસના જ હાથમાં રાખ્યો. 'કેવળ મારા ધર્મના જ શાસ્ત્રગ્રંથો સાચા' એ સંકુચિતતા કાઢી નાંખી; સત્ય જ્યાંથી જડે ત્યાંથી લઇ લેવું, સત્ય એ આપણી જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ છે, હક્કપૂર્વક તે આપણે લઇ શકીએ છીએ, એવી ઉદારવૃત્તિ એમણે સમાજને શીખવી. અગ્નિ શીતળ છે એમ સો શ્રુતિવચનો કહે તોયે આપણે તે ન સ્વીકારીએ, એમ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે. સત્યજ્ઞાન યવનાચાર્યો પાસેથી પણ લેવાય એવી શિખામણ આપણા પૂર્વજોએ આપી છે. ઉત્તમ વિદ્યા ગમે તેની પાસેથી લેવાય એમ આપણાં સુભાષિતો કહે છે. છતાં આપણે ગ્રંથપ્રામાણ્યને વળગી જ રહેતા હતા. પરિણામે બુદ્ધિને ગ્રંથપરતંત્રતાની અંધિયાર હવામાં રહેવું પડતું હતું, અને બીચારાં શાસ્ત્રગ્રંથોને તાર્કિકોએ કરેલી શાસ્ત્રાર્થની જાદુઈ કસરતના ભોગ થવું પડતું હતું. દુનિયામાં માણસે વકીલ, ડૉકટર અને ગોર વગર ચલાવવું જોઈએ. માણસ પોતે જ પોતાનો વકીલ થાય, પોતે જ પોતાનો વૈદ થાય, અને પોતે જ પોતાનો શાસ્ત્રી ધર્મગુરુ થાય એ જરૂરનું છે, એમ એક જર્મન ફિલસૂફે કહ્યું છે. મનુષ્યસ્વાતંત્ર્યની આ ત્રિવિધ શિખામણમાંનો એક ભાગ પ્રાર્થનાસમાજે બરાબર સિદ્ધ કર્યો છે. અને સદ્ભાગ્યે એ સંપ્રદાયમાં પ્રથમથી જ મતવૈચિત્ર્ય દાખલ થવાથી આપ્તવાક્યની ધૂંસરી પણ એને માથે આવી નથી. રાજા રામમોહનરાયે ઉપનિષદ અને ઈસ્લામની અસર સ્વીકારી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ભાંડારકરે ઉપનિષદ સાથે સાધુસંતોની વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. કેશવચંદ્ર સેને ઈશુ ખ્રિસ્તની વિશેષ ઉપાસના કરી. અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કબીરપંથ અને લોકગીતોમાં ફેલાયેલા અનેક સ્વતંત્ર લોકધર્મોની અસર સમાજ પર પડવા દીધી છે. આ બધું પ્રાર્થનાસમાજની ઉદારતાનું ઇષ્ટ ફળ છે. મહારાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાસમાજે મરાઠી સાધુસંતોનાં ભજનો અને ગીતો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પોતાનાં કર્યાં. ભોળાનાથ સારાભાઇની 'અભંગમાળા'માં મહારાષ્ટ્રની અસર દેખાય છે. જ્યારે સાહિત્યશૂર બંગાળે તો ગદ્ય અને પદ્ય, ઇતિહાસ અને વિવેચન દરેક બાજુએ એક નવું જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે.

સમાજસેવા.

પ્રાર્થનાસમાજે સમાજસેવાનું કામ પણ ઠીકઠીક કર્યું છે; પણ એમાં

નવી દિશા કે અલૌકિક ત્યાગ જેવું કશું નથી. અનાથાલયો, રુગ્ણાલયો, વિદ્યાલયો, પુસ્તકાલયો કે ચર્ચાલયો ચલાવવાં એ કંઈ વિશ્વવ્યાપી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પૂરતો ફાલ ન ગણાય. પ્રાર્થનાસમાજે અખિલ પ્રજાને મંત્રમુગ્ધ કરે એવું ધાર્મિક વાચન મોટા પાયા ઉપર પૂરું પાડ્યું છે એમ પણ એ કહી ન શકે. પ્રાર્થનાસમાજની આખી પ્રવૃત્તિ મધ્યમવર્ગનાં ઘર અને એમની રહેણી, એમની ધર્મબુદ્ધિ અને એમની સેવાબુદ્ધિ સારૂંસૂરૂં કરવામાં જ સમાપ્ત થઈ છે. ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદાચાર એ પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રધાન સૂર ગણાય. બંગાળમાં ઘણા કેળવણીકારો બ્રાહ્મસમાજી છે એ ખરું, પણ આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રવ્યાપી, જીવનસ્પર્શી, સ્વતંત્ર અને નવી એવી કેળવણીનો પ્રાર્થનાસમાજે વિચાર સરખો કર્યો નથી. જેની અસરથી આખો સમાજ જોતજોતામાં દ્વિજ નથી બની જતો તે પ્રવૃત્તિમાં ધર્મવીર્ય છે એમ ન કહી શકાય. The religon of a thorough-going gentleman મનુષ્યહૃદયને બહુ આકર્ષી ન શકે. વીરધર્મ હોય તે જ ફેલાય.

કેળવણીનો યુગ

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન વ્યક્તગત તેમજ કૌટુંબિક, સામાજિક તેમજ રાજદ્વારી ધર્મવ્યવસ્થાના તાબામાં હતું. સમગ્ર જીવન ઉપર ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલતું. આજે એ જમાનો ગયો; સકારણ ગયો. અને એને ઠેકાણે લોકમાન્ય રાજ્યસત્તાનો જમાનો આવ્યો. રાજ્યસત્તા એકના હાથમાં રહે કે અનેકોના એ સવાલ ઉપર લોકો ગમે તેટલા લડયા હોય, પણ જીવન આખું રાજ્યસત્તાના, રાજદ્વારી સંસ્થાઓના હાથમાં સોંપી દેવાનું વલણ તો જામતું જ જાય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વહેવાર, સંસ્કૃતિઓનો સહકાર, ભિન્નભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના સંબંધ, કેળવણી, વેપારઉદ્યોગ, ધર્મવ્યવસ્થા, કુટુંબસંસ્થા, અરે! આરોગ્યની સંભાળ સુદ્ધાં બધુંજ સરકાર મારફતે થાય અને કાનૂનના નિયંત્રણમાં રહે એવું વલણ આજકાલ વધતું જાય છે. દુનિયામાં જેટલી શક્તિઓ છે, સમાજમાં જેટલાં બળો છે તે બધાં આજે રાજ્યતંત્રને આધીન રહે છે, એની જ સેવા કરે છે, એનાં જ પ્રસાદથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પણ આ સ્થિતિ લાંબા કાળ સુધી ટકવાની નથી. આ જમાનાનો અંત વહેલોમોડો આવવો જ જોઈએ. મોડો નહિ, વહેલો જ આવવો જોઈએ. એક વખતે ધર્મવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ હતી,

આજે રાજ્યવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ છે. પણ ભવિષ્યમાં તો કેળવણીવ્યવસ્થા જ સાર્વભૌમ થવાની છે એ આપણે ઓળખવું જોઈએ.

સુશિક્ષિતોનો ધર્મ

પ્રાર્થનાસમાજે કેળવણીનું કામ સહેજસાજ કર્યું છે. પણ કેળવણીમાં સ્વતંત્ર વિચારની દૃષ્ટિએ, દીર્ઘ તપસ્યાની દૃષ્ટિએ, અથવા વ્યાપક સંગઠનની દૃષ્ટિએ પ્રાર્થનાસમાજનો ફાળો કશો નથી. પ્રાર્થનાસમાજે પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડી કેળવણીનું એક સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સમર્થ દર્શન ઊભું કરવું જોઈતું હતું. હજી પણ એ ધારે તો કરી શકે છે. આજનો સર્વસાધારણ ધર્મ કેળવણી મારફતે જ પ્રસરી શકે. ગાંધીજીએ તે વર્ષે આ જ ઠેકાણે કહ્યું હતું કે 'પ્રાર્થનાસમાજ એ સુશિક્ષિતોનો ધર્મ છે.' પ્રાર્થનાસમાજની ખૂબી અને ખામી, એની શકિત અને અશકિત બન્ને આમાં જ સમાયેલાં છે. આપણે ધારીએ તો આ સ્થિતિને આપણે આપણી નવી શકિત, નવી પ્રેરણા અને નવી દિશા બનાવી શકીએ.

ધર્મનું નવું સ્વરૂપ

"અંતર્યામી, પરમાત્મા એ જ મારો સ્વામી છે, આધાર છે, સર્વાત્મૈક્ય અને સર્વસદ્ભાવ એ જ મારો પરમ પુરુષાર્થ છે. કેળવણી — સર્વાંગી કેળવણી એ જ એની સાધના છે." એ હવે પછીનો બ્રાહ્મધર્મ છે. એ જ પ્રાર્થનાસમાજ છે. આ નવી કેળવણીમાં પાંચ વસ્તુનો સમાવેશ થવો જોઈએઃ પ્રાર્થના, બોધ, ધીરજ, સેવા અને કુરબાની. Prayer, Persuasion, Patience, Service & Sacrifice.

કેળવણીનું પ્રથમ ક્ષેત્ર હૃદય છે. હૃદય જો પૂરેપૂરું ખેડાયું હશે તો જ બુદ્ધિનું ખેડાણ વ્યકિતને માટે અને સમાજને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડશે. હૃદય જો બરાબર કેળવાયેલું હોય, બુદ્ધિ પ્રગલ્ભ થઈ હોય, અને શરીર નીરોગી અને કસાયું હોય તો જ ધર્મજીવન જીવવું શકય થશે. આવી ધર્મપ્રધાન કેળવણી જયારે દરેકને મળશે ત્યારે વ્યકિત અને સમાજનો સંબંધ મંગલમય થશેઃ સમાજની સર્વાંગી સેવા એ જ આત્મોન્નતિનો એક માત્ર ઉપાય છે.

સમાજસેવાધર્મ

હવે આપણે બરાબર જોઈ શકીશું કે દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ સોશ્યાલિઝમ જ છે. સોશ્યાલિઝમ એટલે સમાજસેવાધર્મ. આજે જે

સોશ્યાલિઝમ અનેક દેશોમાં ચર્ચાય છે અને એને અંગે જે અખતરાઓ ચાલે છે તેમાં અનેક બાજુએ સુધારાવધારા થવાની જરૂર છે. આજની સોશ્યાલિઝમે ત્રણ ભૂલો કરી છે. એણે સંપત્તિશાસ્ત્રનો પાયો લીધો એ એની પહેલી ભૂલ. એની બીજી ભૂલ રાજદ્વારી સંસ્થાઓ ઉપર એનો વિશ્વાસ એ છે. અને ત્રીજી ભૂલ તો, ધર્મવ્યવસ્થા તોડવા જતાં એણે મૂળ ધાર્મિકતા પ્રત્યે જ સૂગ કેળવી છે અને એનો વિરોધ ચલાવ્યો છે એ છે. સોશ્યાલિઝમ માને છે કે આ એની ભૂલો નથી, પણ એ જ એનો ભવિષ્ય માટેનો કીમતીમાં કીમતી ફાળો છે. એના વગર સોશ્યાલિઝમ સંભવે જ નહિ. જો સોશ્યાલિઝમ પૂરેપૂરું અમલમાં આવે તો કેન્દ્રીભૂત રાજ્યસત્તાનો નાશ એની મેળે થશે. તે એટલે સુધી કે શારીરિક બળ ઉપર નભનારી રાજ્યસત્તાનું મીંડું જ વળે. જીવન એટલું બધું સાદું, સ્વાવલંબી અથવા પરસ્પરાવલંબી થશે કે અટપટું અર્થશાસ્ત્ર ટકે જ નહિ, અને લોકોમાં એવી તો સંસ્કારી કેળવણી સાર્વત્રિક થશે કે એમાંથી શુદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્યોત પ્રગટ થવી જ જોઈએ. સોશ્યાલિઝમની ખોજ સાચી છે, એની પ્રેરણા શુદ્ધ છે, એનો સમય પણ આવી ચૂક્યો છે, એટલે દોષમુક્ત થતાં એને બહુ દાયકાની આવશ્યકતા નથી. ગરીબોનો દેવ હવે જાગ્રત થયો છે. કેળવણીકારોએ પોતાની હવે એના ઉપાસક થવાની જરૂર છે. સત્ય ને અહિંસા એ જ પોતાનું બિરુદ હોઈ શકે, એ જ પોતાની ટેક છે, એમ ઓળખી એમણે લોકસેવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ. કેળવણીખાતું અત્યારસુધી નિર્વીર્ય નીવડયું છે. ધર્મસમાજે લોકકેળવણીનું કામ જેટલું કર્યું છે, રાજદ્વારી પ્રચારકોએ જેટલું કર્યું છે તેટલું કેળવણીખાતાએ કર્યું નથી. શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીકળી સાચા કેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું કામ કરવાનું છે. ધર્મસંસ્કરણ, સમાજસંસ્કરણ, કુટુંબસંસ્કરણ—ટૂંકામાં જીવનસંસ્કરણ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. આવ્યો છે શું, એ ક્યારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે. હવે આપણે ઉજળિયાત, એદારુ, સલામતીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની આસ્કૂરી પાછળ સહેજસાજ શક્તિ ખર્ચીને સંતોષ માનવાનો નથી. દીન, અનાથ, પતિત અને પરિત્યક્ત એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારાયણની ઉપાસના કરવાની છે. પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મંત્રો અત્યારસુધી લોકો બહુ બોલ્યા. હવે તો દલિતમૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વાભિમાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. સ્ત્રીઓ, મજૂરો, ખેડુતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન

સુવાસિત અને સારગર્ભ કરવાનું છે. જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો જોઈએ કે આપણે કેવળ મધ્યમવર્ગના ઉજળિયાત લોકો રોટીબેટી-વ્યવહારની અગવડો દૂર કરવા માગીએ છીએ. અનાચારી સ્વચ્છંદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે. પછાત અને પતિતોના કેવળ હિતેચ્છુ મુરબ્બી થવામાં પણ આજે મોટી બહાદુરી નથી. એતો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થયો. ખરી ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે, પતિતો સાથે, અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી લોકો સાથે આપણે ઐક્યભાવે ભળી જઈએ, એમને પોતાનાં કરીએ, આપણે એમના થઈ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉન્નતિનો પહાડ ચઢીએ. આવી વીરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહિ. વીરત્વ એ જ ખરો ધર્મ છે. માત્ર બીજાને મારીને વીર નથી થવાનું, પણ નિર્વૈર વૃત્તિથી પોતાની જાતને મારીને વીર થવાનું છે.

ધર્મોનું 'લિવ્હર'

અહીં જે બ્રાહ્મધર્મની અને ધર્મસમાજની ઝાંખી કરી છે તે અલગ નોખા ધર્મ તરીકે રહેવાની ના જ પાડશે. ધર્મમાત્રમાં એ પરોવાયેલો રહેશે. સમાજની ઉન્નતિ માટે જુદાજુદા ધર્મો પ્રવર્તેલા છે. એ બધા ધર્મોને ચડાવનાર 'લિવ્હર'ની ગરજ આ બ્રાહ્મધર્મ સારશે. આને આધારે ધર્મ-માત્રની ઉન્નતિ થશે. એકે ધર્મનો નાશ કર્યા વગર આ બ્રાહ્મધર્મ સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે.

આ શ્રદ્ધા ધારણ કરી આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પરમમંગલ પરમેશ્વરની કૃપાથી આવો ધર્મ હૃદયમાત્રમાં પ્રગટ થાઓ અને એનો જ વિકાસ થાઓ.

उदयोस्तु, विजयोस्तु, प्रभवोस्तु ।
कल्याणमस्तु ।

હિંદુધર્મને વ્યાપક કરવામાં શૈવોએ કરેલો ઉપકાર*

વારંવાર એવો આક્ષેપ હિંદુધર્મ અતિ કરવામાં આવે છે કે હિંદુઓનો ધર્મ શ્રુતિ એટલે વેદ ઉપર બંધાયેલો હોવાથી અને શ્રુતિનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણાદિ ત્રૈવર્ણિકોને જ માત્ર હોવાથી શૂદ્રોને તથા અતિશૂદ્રોને તથા હિંદુસમાજ બહારના ઇતર જાતિના મનુષ્યોને હિંદુધર્મ પોતાની મર્યાદામાં લઇ શકતો નથી, અને તેથી તે સંકુચિત ધર્મ છે, અને તે ધર્મમાં બૌદ્ધ, ખ્રિસ્ત તથા મુસ્લિમ ધર્મ જેવી વ્યાપકતા નથી. આ આક્ષેપ પ્રથમ દર્શને આ જમાનાના કેળવાયલા મનુષ્યો સામાન્ય રીતે માની લે છે, અને હિંદુ ધર્મનું સર્વાંશ જ્ઞાન નહિ હોવાથી શૂદ્ર અથવા અંત્યજોને બ્રાહ્મણોએ માત્ર દબાવી રાખ્યા છે, અને પરમેશ્વરના જ્ઞાન અને ધ્યાનથી વિમુખ રાખ્યા છે એવું માની લેવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુવિચારથી જોતાં ધર્મના અભ્યાસકને સમજાય એમ છે કે આ માન્યતા સપ્રમાણ નથી. હિંદુધર્મના વ્યવસ્થાપક ઋષિમુનિઓએ તેનામાં સંકોચ અને વિકાસની બે પ્રકારની શક્તિ સ્થાપી છે. સંકોચ શક્તિવડે હિંદુધર્મ સમાજનું સંરક્ષણ કરે છે; વિકાસ શક્તિવડે હિંદુધર્મ પોતાનાં સત્યોને સર્વ દેશકાળ અને પ્રજામાં પુષ્પના પરાગની પેઠે પસરાવે છે.

હાલના હિંદુધર્મના અભ્યાસકો ભાગ્યેજ જાણે છે કે હિંદુધર્મ કેવલ વૈદિકોના કર્મજડનો ધર્મ નથી. હિંદુધર્મમાં શ્રુતિ એટલે નિગમ અને તન્ત્ર એટલે આગમ–એ બે મુખ્ય વૃક્ષો મૂળમાંથી સંયુક્ત થઇ ઉગ્યાં છે. જ્યારે બે વૃક્ષો–પીપળો અને વડ–મૂળમાંથી ભેગાં થઇ ઉગે, ત્યારે થડમાંથી ઓળખાય નહિ કે કયો ભાગ પીપળાનો, અને કયો ભાગ વડનો છે તે સંયુક્ત વૃક્ષોના થડમાંથી ઉંચે શાખા–પ્રશાખા અને પલ્લવ–પત્રો ઉપર નજર નાખીએ, ત્યારે સમજાય કે આ સંયુક્ત વૃક્ષમાં અમુક અંશ પીપળાનો છે અને અમુક અંશ વડનો છે. આવાં સંયુક્ત વૃક્ષો શિવ–પાર્વતીના અર્ધનારીશ્વર ભાવવાળાં છે; એમાં એકને બીજાથી છૂટું પડાય તેમ નથી. કોઇ પણ પ્રજા પિતાની પણ અવગણના ન કરી શકે તેમ માતાની પણ

* ગુજરાત સાહિત્યના સભાના નિમન્ત્રણથી તા. ૨૩–૮–૩૧ ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાન ઉપર રચાયેલો આ નિબંધરૂપ લેખ છે.

અવગણના ન કરે. પ્રસંગે માતપિતાનો ગુણપ્રધાનભાવ થાય અથવા સમભાવ થાય; પરંતુ અવગણના તો ન જ થાય. સંયુક્ત વૃક્ષને છૂટાં પાડવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે બંને વૃક્ષ મરી જાય.

હિંદુધર્મમાં શ્રુતિ અથવા વેદ મૂળમાં છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ બ્રહ્મના ચાર મુખ જેવા ચાર વેદ ઉપરાંત પાંચમું પરમેશ્વરનું ઊર્ધ્વમુખ સ્વતઃ વેદે સ્વીકાર્યું છે; અને તે ઊર્ધ્વસ્રોતસ્‌માંથી પ્રસવતું મધ (મધુ) સાધ્ય દેવો ભોગવે છે, અને તેઓ બ્રહ્મમુખથી એટલે પ્રણવવડે રહસ્ય જ્ઞાનના અમૃતને મેળવે છે,[1] આ પ્રણવના મુખનો વિસ્તાર માંડૂક્ય અને નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદોમાં છે. આ "હિરણ્યકોશ" જેવા પ્રણવનો આશ્રય લઇને લુપ્તવિદ્યાઓને સૂર્ય પાસેથી યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ મહર્ષિઓએ મેળવ્યાની આખ્યાયિકાઓ છે. જૂના અધ્વર્યુ વેદના એટલે કૃષ્ણ યજુર્વેદના મંત્રો કંઇક વાશી ફૂલ જેવા ગણાયા, અને યાજ્ઞવલ્ક્યે अयातयामानियजूँषि- એટલે તાજાં પુષ્પ જેવા યજુષ સૂર્ય પાસેથી વિદ્યારૂપે પ્રાપ્ત કર્યાં એ વગેરે આખ્યાયિકા જે વૈદિકોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તે એવું સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે કેવલ શ્રુતિ એટલે પરંપરાગત શબ્દોમાં જ સર્વ રહસ્ય છે એમ નથી, પરંતુ ધ્યાનયોગ વડે અને પરમેશ્વરના પ્રસાદથી ઘણાં રહસ્યો મનુષ્યોને મળ્યાં છે, મળે છે અને મળશે. આ કારણથી ઋષિઓ કંઇ શ્રુતર્ષિજ હોતા નથી. પરંતુ સત્ય અને તપના[2] પાલનવડે પણ આર્ષજ્ઞાન અથવા પ્રાતિભ-જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આવા સત્ય અને તપના પ્રભાવથી આર્ષજ્ઞાન મેળવનારા સાંખ્યાચાર્ય કપિલ તથા યોગાચાર્ય પતંજલિના સિદ્ધાન્તો હિંદુ-ધર્મના સંયુક્ત વૃક્ષમાં શાખા-પ્રશાખામાં પ્રવેશ પામ્યા છે. તે ઉપરાંત શૈવાગમ અને પાશુપત દર્શનના સિદ્ધાન્તો અને વૈષ્ણવાગમ અથવા સાત્વત તન્ત્રના સિદ્ધાન્તો પણ હિંદુધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા છે. શ્રુતિ, સાંખ્ય, યોગ, શૈવ અને વૈષ્ણવઃ આ પાંચ પલ્લવવાળા હિંદુધર્મના સંયુક્ત વૃક્ષમાં પ્રત્યેક પલ્લવમાં શાક્ત સંપ્રદાયનાં પુષ્પો પણ છે. આ સર્વનું ધ્યેય પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ કરવાનું છે, અને માર્ગોના, સંપ્રદાયોના અને પંથોના ભેદો છતાં અનેક નદીઓ જેમ એક સમુદ્રમાં એક થાય તેમ પરમેશ્વર અથવા પર-

૧ જુઓ છાન્દોગ્ય ૩.-૧૦

૨ જુઓ વાયુપુરાણ પૂ. અ. ૬૧ જ્યાં સાત પ્રકારનાં આર્ષજ્ઞાનનાં નિમિત્તો વર્ણવ્યાં છે.

પ્રકારના પાશમાંથી છૂટવાનો છે. શૈવો જીવને આઠ પાશ વળગેલા માને છે, એટલે કે ઘૃણા,[૧] લજ્જા,[૨] ભય,[૩] શોક,[૪] જુગુપ્સા,[૫] કુલ,[૬] શીલ,[૭] અને જાતિ[૮] એ આઠ વસ્તુના મિથ્યાભિમાનને જ્ઞાનપ્રતિબંધક નિમિત્ત માને છે. આ ભેદવાદમાંથી મોકળા થવાનું સ્વાતંત્ર્યબીજ હિંદુધર્મમાં શૈવોએ સ્થાપ્યું જણાય છે, અને તે વેદકાળ જેટલું જૂનું છે. વેદવાદના યજ્ઞકાંડના અતિશયમાં કર્મજાળ ગૂંચાવાથી જ્ઞાનદષ્ટિનું આવરણ આવે છે અને પરમેશ્વરના સ્વરૂપની અને ફળ પ્રવર્તાવવાના સિદ્ધ સામર્થ્યની અવગણના થાય છે. એ રહસ્ય સમજાવવા દક્ષયજ્ઞધ્વંસ અને સતીદહન, તેના પરિણામમાં સ્થૂલકામનો નાશ અને સૂક્ષ્મકામનો પુનરુદય—ઉમા—પાર્વતીના પુનરુદ્ભવની આખ્યાયિકામાં—પુરાણોમાં ગુંથ્યો છે. આ આખ્યાયિકા સમાજના કંઇક સાચા ઇતિહાસનું ચિત્ર છે. યજ્ઞની કેવળ જડભાવના અને પશુહિંસામાંથી મનુષ્યોને પાછા વાળી પરમેશ્વરના સાંખ પ્રતીકમાં એટલે જ્યોતિર્મય પ્રકૃતિયુક્ત પરમેશ્વરનું પૂજન અને ધ્યાન કરવાનો સિદ્ધાન્ત વેદના મૂલમાં શૈવોએ દાખલ કર્યો છે. શ્રૌતમતનું આ સંસ્કરણ વેદકાલ પછી થયું છે, એમ નથી, વેદકાલનું સંહિતાનું અથવા બ્રાહ્મણ ગ્રન્થનું સાહિત્ય ઘડાતું હતું, ત્યારે આ સ્વાતંત્ર્યબીજ નખાયું હતુ. છાન્દોગ્ય-ઉપનિષદ્‌માં ચાર વેદ ઉપરાન્ત પાંચમું આગમ મુખ-સ્વીકારવામાં આવ્યાની વાત પ્રથમ આવી ગઈ છે, પરંતુ અથર્વવેદની સંહિતાના સમયમાં ત્રૈવર્ણિક પ્રજા ઉપરાન્ત શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રોને પાવન કરવાનો વિધિ હતો. વ્રાત્યજાતિના મનુષ્યો ઉપનયનાદિ સંસ્કાર વિનાના હતા. વ્રાત્ય ગૃહપતિના ઉપકરણોનું વર્ણન અથર્વવેદના પંદરમા કાંડમાં આવે છે. તે વ્રાત્ય મહાદેવ થયા એવું પ્રતિપાદન છે; વ્રાત્ય ગૃહપતિ સાથે ધનુષ, ગાડી, બાણ, મૃગચર્મ, માગધ (મગધદેશના વસનારા જેઓને વૈદિકો વ્રાત્ય કહે છે) હોય, અને સ્ત્રી પણ હોય. આ વ્રાત્યો રુદ્રભક્ત હતા; અને તેમની ઉપર જણાવેલી ગૃહતંત્રની સામગ્રી સ્પષ્ટ જણાવે છે કે તેઓ વર્ણાશ્રમના આગ્રહી ન હતા. આ વ્રાત્ય પ્રજાને હિંદુસમાજમાં વૈદિકોને અને કમને દાખલ કરવી પડી હતી. વ્રાત્યસ્તોત્રનો વિધિ દાખલ કરી તે જાતિના મનુષ્યોને સમાજમાં પાવન કરવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી સાવિત્રી પતિત બ્રાહ્મણને પણ વ્રાત્ય માની તેને પ્રાયશ્ચિત-આપી શિષ્ટસમાજમાં લેવામાં આવતા હતા.

સયુગ્વારૈક્વ નામના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે જાનશ્રુતિ નામના શૂદ્ર રાજાને તેની

કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું હતું, અને તેમની પ્રજા તે હાલના રાયકવાળ બ્રાહ્મણો છે, એવું બ્રાહ્મણોનું મંતવ્ય છે. આ જાનશ્રુતિ રાજાને "શૂદ્ર" શબ્દથી રૈક્વે સ્પષ્ટ પ્રબોધ્યો છે, છતાં અપશૂદ્રાધિકરણમાં શૂદ્રનો રૂઢાર્થ નહિ લેતાં યૌગિકાર્થ (શોકે કરીને પિગળ્યો માટે शूद्र) દાખલ કરી શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારમાંથી બાતલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને શિષ્ટ રીતિએ પરંપરાનુસાર વિવરણ કરનારા શંકરાચાર્યને છેવટમાં ભાષ્યમાં કહેવું પડયું છે કે જો કે વેદદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન ન મળે તો પણ ઇતિહાસ પુરાણદ્વારા મળી શકે. આ ખુલાસો અને મૂળ વિવરણ હાલની વિવેચન પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારને સૂચવે છે કે શૂદ્રોને બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ્ સમયમાં મળતી હતી, પરંતુ શૂદ્રો પ્રતિની સામાજિક ભાવનાને વશ વર્તી સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારે વિચિત્ર રીતે તોડ કાઢયો જણાય છે.[1]

વળી ઐતરેય મહીદાસ, કવષ, ઐલૂષ, અને સત્યકામ જાબાલનાં શ્રૌત દષ્ટાન્તો જાતિ ભેદને ગૌણ બતાવનારાં અને ગુણકર્મને પ્રાધાન્ય આપનારાં શ્રૌત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઐતરેય મહીદાસની આખ્યાયિકા સાયણાચાર્યે ઐતરેય બ્રાહ્મણના આરંભમાં આપી છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેનું નામ महीदास હતું, અને તે નામ જ સૂચવે છે કે તેમનું શરીર શુદ્ધ બ્રાહ્મણવંશનું ન હતું. તેમના પિતા મોટા યાજ્ઞિક હતા, તેમને સવર્ણા સ્ત્રી ઉપરાંત ઇતર વર્ણની સ્ત્રી હતી, અને તેનો પુત્ર ऐतरेय. એક પ્રસંગે સવર્ણા સ્ત્રીના પુત્રો ખોળામાં બેઠા હતા, ત્યાં આ દાસીપુત્ર પિતાના ખોળામાં બેસવા ગયો. તેનો તિરસ્કાર થયો; તે પોતાની માતા પાસે રોતો ગયો. માએ પોતાની જાતિનો દોષ કાઢી વિદ્યાવડે ઋષિપદ મેળવવા કહ્યું. તે બાળકે ઉત્તમ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ઋગ્વેદની ઐતરેયશાખા પ્રવર્તાવી. તે શાખાને प्रज्ञानं ब्रह्म મહાવાકય બોલનારા વેદવાદીઓ હાલ વધાવી લે છે. તેનું શુદ્ધ દર્શન આ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ વંશજનું નથી પરંતુ મિશ્રવંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિનું છે. તેમની વિદ્યાનો પ્રભાવ સામવેદમાં પણ સ્વીકારાયો છે.[2]

તેવી જ રીતે કવશ ઐલૂષ પણ શૂદ્ર જાતિનો ઋષિ હતો એવું તૈ. આ. ઉપરથી સમજાય છે.

(૧) જુઓ છા. ૪–૨. મંત્ર ૩ તથા બ્ર. સૂ. ૧–૩. ૩૪–૩૮ અને તે ઉપરનું ભાષ્ય જુઓ રૈકવાખ્યાન સ્કંદ પુરાણાંતર્ગત.

(૨) જુઓ છા. ૩–૧૬. વળી જુઓ कुमारिका खंड જ્યાં મહીસાગર તીર્થના વર્ણન પ્રસંગે મહીદાસની આખ્યાયિકા આપી છે.

સત્યકામ જાબાલની આખ્યાયિકા

સત્યકામ જાબાલનો પ્રસંગ કંઇક વધારે ચમત્કારવાળો છે. તેમાં શ્રૌત સમયના સમાજનું શુદ્ધ ઐતિહાસિક ચિત્ર છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં (छा. ४. ४.) નીચે પ્રમાણે સરલ આખ્યાયિકા છે

સત્યકામ જાબાલ પોતાની મા જબાલા પાસે ગયો, અને માને વિનતિ કરી કે મારે બ્રહ્મચર્ય લેવું છે. હું કયા ગોત્રનો છું તે મને કહે. જબાલાએ ઉત્તર આપ્યો, 'ભાઈ, હું તે વાત જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. (પરંતુ) હું ઘણાઓની સેવા કરનારી અને ફરનારી યુવાવસ્થામાં હતી ત્યારે મેં તને પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી હું જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. મારૂં નામ જબાલા છે, તારૂં નામ સત્યકામ છે. માટે તું "સત્યકામ જાબાલ" છું-એવું તું ગુરુને કહેજે. આ પ્રમાણે સમજી લઇ હારિદ્રુમત ગૌતમ નામના ગુરુ પાસે સત્યકામ ગયો, અને તેમને કહ્યું કે હું ભગવાન પાસે બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરવા આવ્યો છું. તે ઉપરથી ગુરુએ પૂછ્યું: 'ભાઈ, તું કયા ગોત્રનો છું ? સત્યકામે કહ્યું કે ભગવન્, હું તે જાણતો નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું હતું; અને તેણે કહ્યું છે કે હું બહુ જનોની સેવા કરનારી અને ફરનારી હતી અને યુવાવસ્થામાં મેં તને મેળવ્યો છે, તેથી હું જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. પરંતુ મારૂં નામ જબાલા છે, તારૂં નામ સત્યકામ છે, તેથી તું સત્યકામ જાબાલ છું, એમ તું કહેજે. તે ઉપરથી હું કહું છું કે હું સત્યકામ જાબાલ છું.' ગુરુએ કહ્યું કે, બ્રાહ્મણત્વ વિનાનો બાળક આવું સત્ય બોલે નહિ (માટે તું બ્રાહ્મણ જ છું). સમિધ્ લાવ. હું તને ઉપનયન સંસ્કાર આપીશ. કારણ કે તું સત્યથી ડગ્યો નથી '

આ શબ્દશઃ કરેલા ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જબાલા બ્રાહ્મણજાતિની સ્ત્રી ન હતી, પરંતુ સેવા કરનારી દાસી[1] હતી, તેનો

૧ મેં તા ૨૩-૮-૩૧ ના રોજ ભાષણ આપ્યું. તે ઉપરથી સનાતન ધર્મની આગ્રહી પ્રજામાં કંઈક ક્ષોભ થયો જણાય છે. નડિયાદના શાસ્ત્રી ગોવર્ધન રણછોડજી તરફથી મને જાહેર ચેલેંજ આપ્યો છે કે "જબાલા શૂદ્ર સ્ત્રી હતી" તેવું ઉપનિષદ્ અગર શાંકરભાષ્યના પુરાવા સાથે પૂરવાર કરી આપો અથવા જાહેરમાં પોતાના શબ્દો પાછા ખેંચી લ્યો." આનું ઉત્તર એટલું જ કે મૂલ શ્રુતિમાં બહુચરંતીપરિચરંતી એ શબ્દો બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીનું લક્ષણ બતાવે છે કે શૂદ્ર જાતિનું તે

સત્યકામ પુત્ર હતો. પછી તે કાનીન પુત્ર હતો, કે વિવાહિત અવસ્થામાં જન્મેલો હતો તે નિર્ણય કરવા આપણી પાસે સાધન નથી. દાસીપુત્ર છતાં તે સત્ય બોલે છે માટે ગુણકર્માનુસાર બ્રાહ્મણત્વનો તાત્કાલિક નિર્ણય કરી ગુરુએ સત્યકામ જાબાલને ઉપનયન સંસ્કાર આપી ગાયોનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યો. ત્યાર પછી તે બ્રહ્મવિદ્ થયો છે. ગુરુએ તેને બ્રહ્મનિષ્ઠાનો આશીર્વાદ આપ્યો છે, અને તે જાબાલ શાખાનો પ્રવર્તક મહર્ષિ થયો છે. હવે જાબાલ શાખાનું ઉપનિષદ્ સાહિત્ય શૈવ ધર્મથી ભરપૂર છે. જાબાલ ઉપનિષદ્ "જે ક્ષણે વૈરાગ્ય થાય તે ક્ષણે પ્રવ્રજ્યા લેવાય" એવું પ્રતિપાદન કરે છે. ગમે તે આશ્રમમાંથી સંન્યાસ લેવાય અને આશ્રમમાંથી આશ્રમમાં ક્રમપૂર્વક ચડવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી—એવો અપવાદ માત્ર આ જાબાલ ઉપનિષદ્‌માંથી નીકળે છે, અને મીમાંસકોની સંન્યાસ આશ્રમની નિરૂપયોગિતા બદલની દલીલો સામે બ્રહ્મચર્યમાંથી સંન્યાસ લેવાય એવા નિર્ણયને ટેકો આપવામાં શંકરાચાર્યને આ જાબાલ શાખાનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે, તે ધ્યાનપર રાખવું જોઈએ. जाबाल, बृहज्जाबाल, भस्मजाबाल, जाबाल दर्शन વગેરે અનેક ઉપનિષદો પરમેશ્વરનું ભસ્મ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી જપ અને ધ્યાન કરવાના સિદ્ધાન્તોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં નથી વર્ણની કે નથી આશ્રમના અભિમાનની વાત.

દ્રાવિડ દેશમાં અને બૃહદ્ ભારતમાં શૈવમત

વર્ણધર્મને અને યજ્ઞકર્મને ગૌણ ગણનારો, અને ગુણકર્મને તથા જપ ધ્યાનને પ્રાધાન્ય આપનારો શૈવસિદ્ધાન્ત સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્ સમયમાં પ્રચલિત હતો, અને તેનો સ્વતંત્ર પાયો આગમાંત શૈવ મતમાં દ્રાવિડ દેશમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી નંખાયો હતો. આ સ્થાપક મહર્ષિ તે અગસ્ત્ય. તેની બીજી શાખા પાશુપત મતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં રોપાઈ હતી, અને કાશ્મીરના માહેશ્વરોમાં શૈવ ધર્મનું ત્રિકદર્શનમાં નીરાળું રૂપ પ્રકટ થયું હતું.

વિચારી લેવું ઘટે છે. શંકરાચાર્ય શિષ્ટ રીતિએ અતિથિ પૂજામાં તે બાઈ બહુ રોકાયલી અને સત્યકામના જન્મ પછી તેના પિતા તુર્ત ગુજરી ગયા હશે તેથી તેને ગોત્રની ખબર નહિ.—એવો ખુલાસો કરે છે. પરંતુ જબાલાએ સત્યકામના બાપનું અથવા પોતાના સસરાનું નામ આપ્યું હોત તો ગોત્ર પકડી શકાય તેમ હતું. તેમ નહિ કરતાં માત્ર જેવી રીતે સત્યકામનો જન્મ થયો છે તેવી રીતનું સ્પષ્ટ વચન છે. સત્યકામની ઉત્પત્તિ શિષ્ટ વિવાહથી સવર્ણ દંપતી દ્વારા નથી એ સહજ સમજાય એમ છે, તેમાં ભાષ્યપરવશ થવાની જરૂર નથી.

શૈવો, પાશુપતો, અને માહેશ્વરો સર્વજાતિના મનુષ્યોને એકેશ્વરવાદનું જ્ઞાન આપે છે. તે પરમેશ્વરના ધ્યાન અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી એમ માને છે, તપ અને વૈરાગ્યને અને શિવ પંચાક્ષરીના જપને સર્વોત્તમ સાધન માને છે. આ શૈવો વેદને માનનારા હતા, પરંતુ વેદપરવશ ન હતા. તેમના આદ્ય મહર્ષિ અગસ્ત્ય ગણાય છે. શૈવ મતનું સાહિત્ય તામિલ અને સંસ્કૃત ભાષામાં વિપુલ છે. શિવજ્ઞાનના અનુભવીઓનું નામ **નયનાર** હતું. "નયન" શબ્દનો તામિલ ભાષાનો અર્થ આગેવાન થાય છે. તેવા નયનારો ૬૩ થયા છે, તેમાં સુંદર, સંબંધર, મણીવાચકર, અને આપર ચાર મુખ્ય મનાય છે. આ શૈવ સ્વામીઓ અથવા સાધુઓ ઘણા અબ્રાહ્મણ વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ શૈવ નયનાર પણ હલકી જાતિમાંથી મોટા પૂજ્યપદે જ્ઞાન વૈરાગ્યથી ચડયા છે. તિરુનીલકંદ નયનાર કુંભાર જાતિના હતા. નંદ અથવા તિરુનલૈયરપોવર તાંજોરના અનદર ગામના ચંડાલ હતા. નંદની મૂર્તિ તિરુપુંગરમાં પૂજાય છે. શૈવ સંત તિરુજ્ઞાનસંબંધર પલ્લવ રાજા નરસિંહવર્માના (ઈ. સ. ૬૨૫–૬૪૫) સમયમાં થયા હતા.

સુંદરમૂર્તિ નયનાર પનરૂતિ રેલ્વે સ્ટેશનથી બાર માઇલ ઉપર આવેલા થિરૂનમનલ્લુર નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં જનમ્યા હતા. તેમનું શૈવદીક્ષા પહેલાંનું નામ નંબીઆરૂરર હતું. નરસિંહ મુનિએ તેમને વિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. વિવાહના પ્રસંગે પેઢીનું દેવું કરનાર એક બ્રાહ્મણ તેને દાસરૂપે લઈ ગયા. ઘણા તીર્થોમાં ફર્યા પછી લગ્ન કરી તિરુવુલમાં આવી રહ્યા હતા. શિવભજનમાં તે મસ્ત થઈ જતા હતા.

તામિલ શૈવસિદ્ધાન્ત ઉપર રહસ્ય–સ્તોત્રો અને ભજનો કરનાર[1] કવિ તાયુમાનવરનાં કાવ્યો તામિલ ભાષાનું અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળું સાહિત્ય છે. અને ખ્રિસ્તીઓને પણ ઘણું આકર્ષક જણાયું છે. એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તમાં તર્ક અને ભક્તિ–એ બેનો સમન્વય કરનાર તામિલ શૈવો છે, અને તેઓ વેદાન્ત અને શૈવ–સિદ્ધાન્તનો સમન્વય કરે છે, અને પોતાને વેદાન્ત–સિદ્ધાન્ત–સમરસના પ્રવર્તકો માને છે. દ્રાવિડોમાં દ્રાવિડ ભાષામાં શૈવ–સિદ્ધાન્તની ચૌદ સંહિતાઓ છે, અને તે ઉપરાન્ત સંસ્કૃત ભાષામાં[2] ૨૮

1 Saiva Psalms Tayumanvar by T. Isaac Tambyot (London: Lazae & Co., 1925.)

૨. જુઓ હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ ભાગ ૨ પૃ. ૨૦

આગમો છે. આ શ્રોત સાહિત્ય જેટલું વિપુલ શૈવ-સાહિત્ય હિંદુધર્મનું વ્યાપક પ્રસ્થાન છે. ઇતિહાસ પુરાણોમાં મહાદેવજીના ભકતો ભીલ, પિશાચ, યક્ષ, નાગ ઇત્યાદિ અનેક જાતિના વર્ણવાયા છે. શિવલીલાર્ણવ નામનો ગ્રંથ આ વાતને સાબિત કરે છે.

શૈવ સંપ્રદાય અને સ્માર્ત સંપ્રદાયના વિચાર અને આચાર-ભેદોને નહિ જાણનારા એવું સમજે છે કે શૈવ-સંપ્રદાય શંકરાચાર્યે પ્રવર્તાવ્યો. પરંતુ આ મન્તવ્ય ખોટું છે. શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કોઇ પણ દેવતાનો અતિવાદી નથી. શંકરાચાર્યનો કુલધર્મ શૈવ નહોતો, પરંતુ વૈષ્ણવ હતો, તેમનાં માતુશ્રીને નારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાનું તેમણે શીખવ્યું હતું તેમનાં પ્રસ્થાનત્રયી ભાષ્યમાં જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં **શાલિગ્રામાદૌ વિષ્ણવાદેઃ**—એટલે શાલિગ્રામમાં જેમ વિષ્ણુની ભાવના કરીએ તેમ આદિત્યાદિમાં બ્રહ્મ-ભાવના કરવી એવું વિધાન છે. સગુણ બ્રહ્મવાદની ભૂમિકા સ્વીકારાયા પછી શંકરાચાર્યને અમુક દેવનું જ યજન પૂજન કરવું એવો આગ્રહ નથી. પરંતુ પાછળથી શંકરાચાર્યને શૈવમતના પ્રવર્તક તરીકે માની લેવામાં આવ્યા છે. સ્માર્તો એટલે શાંકર મતના અનુયાયીઓ શિવને પૂજે છે એ ખરૂં, પણ તેની સાથે વિષ્ણુ વગેરે દેવતાને પણ પૂજે છે. શૈવ-સિદ્ધાન્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદી નથી પરંતુ એકાંતિક એકેશ્વરવાદી છે, અને જેમ એકાંતિક ભાગવતો તે પરમેશ્વરને **વિષ્ણુ** સંજ્ઞાથી ભજે છે તેમ શૈવો પરમેશ્વરને **શિવ** સંજ્ઞાથી ભજે છે. શૈવો સગુણ બ્રહ્મવાદી છે; અને શાંકર મતાનુયાયીઓ સગુણ બ્રહ્મવાદ ઉપરાન્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદનો અંતિમ સિદ્ધાન્ત માને છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદ ઉપર સમાજ વ્યવસ્થા અથવા ભક્તિ-સિદ્ધાન્ત ટકવો મુશ્કેલ છે. શૈવો સમાજની વ્યવસ્થા બહોળા રૂપની કરવા મથતા હતા. શૈવો ઘણા સાહસિક હતા. જાવા બેટમાંથી જયવર્મા (બીજો) કંબુજ (Cambodia, Indo China) દેશમાં ગયો હતો. આ રાજાના ગુરુ શિવકૈવલ્ય હતા. તે દેશમાં ઇન્દ્રપુરના ભદ્રયોગી ગામમાં આ ગુરુને જાગીર આપી હતી, ગુરુનું સ્થાન ભવપુર હતું.

તે નગર ભવવર્માએ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું આ અરસામાં હિંદુસ્થાનમાં હિરણ્યદાસ નામના શિવાચાર્ય ત્યાં ગયા હતા. તેમણે શિવકૈવલ્યને ચાર શાસ્ત્રો શીખવ્યાં હતાં, અને તે તંત્રનાં નામ

શિરચ્છેદ, વીણાશિખા, સંમોહ, નયોત્તર એવા હતાં શિવકૈવલ્યને દેવરાજ એટલે શિવલિંગનો સંપ્રદાય શીખવવામાં આવ્યો હતો, અને જયવર્મા રાજાએ કંબુજમાં તે સંપ્રદાયને રાજધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. શિવકૈવલ્યના માતૃવંશના યતિઓને દેવરાજના યાજક તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. આ શૈવ–સંપ્રદાયવાળા હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય ઇન્ડો–ચાઈનામાં ઈ. સ. ૧૦૫૨ સુધી[1] રહ્યું હતું.

વળી આન્નામનો (ચંપાનો) પ્રદેશ જે હાલ (Indo China) માં છે, ત્યાં ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં હિંદુઓએ રાજ્યસ્થાપના કરી હતી. પ્રથમ રાજા શ્રીમાર હતો. તેરમા સૈકામાં 'અન્નામીસ' લોકોએ આ હિંદુ રાજ્યનો નાશ કર્યો. આ હિંદુ રાજાઓ ધર્મે શૈવ હતા. વિષ્ણુનો અને બુદ્ધનો પણ દેવ તરીકે સ્વીકાર કરતા હતા; મોટાં શિવમંદિરોની સ્થાપના થઇ હતી, તેના શિલાલેખો અને અવશેષો હાલ મળી આવે છે. શ્રીમારથી છટ્ટો રાજા ભદ્રવર્મા થયો હતો. (ઇ. સ. ૩૮૦–૪૧૭) તેણે શ્રી ભદ્રેશ્વર સ્વામીનું શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મહાદેવ ચંપાના રાજ્યના કુલદૈવત મનાતા હતા; અને તે મંદિરનો વૈભવ ગુજરાતના પ્રભાસ પાટણના સોમનાથના વૈભવ જેવો હતો[2].

આ દૂર દેશમાં રાજ્યસ્થાપન કરનાર શૈવધર્મી હિંદુઓએ કેવળ ત્રિવર્ણની પ્રજામાં હિંદુ ધર્મને રોકી રાખ્યો ન હતો, પરંતુ પ્રાણીમાત્રને દેવરાજની ભક્તિનો અધિકાર છે એવું સ્થાપ્યું હતું. હાલ પણ જ્યાં જ્યોતિર્લિંગો છે અને જ્યાં બ્રાહ્મણ વર્ણનો વ્યવસ્થાપક કબજો નથી, ત્યાં સર્વ વર્ણના મનુષ્યો શિવદર્શન કરી શકે છે. કેદારનાથને તો સર્વ મનુષ્યો બાથ ભીડે છે એવું યાત્રિકો કહે છે.

લિંગાયત મત પર શૈવ અસર

ઇસ્વી સનના બારમા સૈકામાં દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં લિંગાયત ધર્મનો પુનરુદ્ધાર બસવે કર્યો તેની પીઠમાં પ્રાચીન વીરશૈવમત હતો. લિંગાયતો અથવા વીરશૈવોમાં વર્ણભેદ નથી. જેમ બ્રાહ્મણો યજ્ઞોપવીતને ધારણ

૧ જુઓ Some Tantrik Texts studied in Ancient Kambuja (Indian Historical Review Vol. pp 754–769, Vol. III pp.—187.

૨ જુઓ Ancient Indian Colonies by Dr. R. C. Mazmudar Vol. I Champa 1925.

કરે છે તેમ તેઓ શિવલિંગને ધારણ કરે છે. શિવલિંગને પ્રાણલિંગ તરીકે જ તેઓ માને છે. આ લિંગાયતોને શું હિંદુ ધર્મના આપણે ન માનવા? તેઓ વ્યાપક હિન્દુ ધર્મના આગમ શાખાના અનુયાયીઓ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે શિવલિંગની પૂજા અનાર્યોમાંથી આપણામાં આવી છે; પરંતુ આ સમજ ભૂલભરેલી છે. વેદકાલના યજ્ઞના અગ્નિદેવ તે રૂદ્ર સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. તે રુદ્રનાં ભવ, શર્વ, રુદ્ર, ઉગ્ર, પશુપતિ, મહાદેવ, ભીમ, ઈશાન—એ આઠ નામો શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળે છે. નારાયણ ઉપનિષદ્‌માં અને બીજાં ઘણાં ઉપનિષદોમાં શિવલિંગનાં પૂજન અને ધ્યાનનું વિધાન છે. એટલે મૂલ અગ્નિદેવનું ઘોર રૂપ તે રુદ્ર, અને શાન્ત રૂપ તે શિવ-એવી સંજ્ઞા ઉપનિષદોમાં તથા આગમોમાં દાખલ થઈ છે. યજ્ઞવેદી તે શિવલિંગની પીઠનું પ્રતીક છે, અને લિંગ તે જ્યોતિર્મય અગ્નિનું સ્થૂલ ચિહ્ન છે. શિવ પૂજનમાં જેઓ બીભત્સ ભાવ જુએ છે તેઓ માર્મિક રહસ્યને જાણતા નથી, અને માત્ર પરધર્મીઓના વિચારોને અણજાણે સ્વીકારી લે છે.

વળી જે જપવાથી સર્વપાપમુક્ત થવાય તેવા રૂદ્ર મંત્રો પરમેશ્વરને સચરાચર વસ્તુઓમાં અન્તર્યામી તરીકે પેઠેલા વર્ણવે છે. તે રુદ્ર ભગવાન્ ચોરોના પણ પતિ છે, લૂટારૂના પણ પતિ છે, ઠગારાના પણ પતિ છે, વગેરે ધારાવાહી રુદ્ર મંત્રો શિવનું સર્વાંતર્યામીપણું સાબિત કરે છે. શંકરાચાર્યને કાશીમાં સામે આવનાર ચાંડાળને ગચ્છ, ગચ્છ કહેતાં તે ચાંડાલ વેશધારી શિવે અદ્વૈત મતમાં તેવું ન શોભે એમ કહી પ્રબોધ્યા હતા, અને છેવટે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે બ્રહ્મનિષ્ઠા જેનામાં જાગે તે જાતિએ ચાંડાળ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તે મારો ગુરુ છે. રુદ્રાધ્યાયનો જ્ઞાનમાં વિનિયોગ શૈવોએ કર્યો છે.

વળી ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં વજ્રસૂચી નામનું ઉપનિષદ્ છે. આ ઉપનિષદ્ ઉપરથી અશ્વઘોષે બૌદ્ધ વજ્રસૂચી લખી કે અશ્વઘોષની કૃતિ ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ આ વજ્રસૂચી ઉપનિષદ્ પાછળથી ઉમેર્યું તે તકરારી વિષયમાં હું હાલ ઉતરવા માગતો નથી. પરંતુ તે ઉપનિષદ્‌માં જ્ઞાનહીનોનાં દૂષણ અને જ્ઞાનચક્ષુવાળાઓનાં ભૂષણ રૂપે વસ્તુ વિચારનું ઉત્થાન કર્યું છે, અને બ્રાહ્મણ કોને કહેવો એ પ્રશ્નમાંઃ—શું બ્રાહ્મણનું લક્ષણ જીવત્વમાં છે કે દેહમાં છે, કે જાતિમાં છે, કે જ્ઞાનમાં છે, કે કર્મમાં છે? એવી કોટિઓ

ઉભી કરી 'જાતિને બ્રાહ્મણ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે અનેક જાતિમાં મહર્ષિઓ થયા છે. ઋષ્યશ્રૃંગ મૃગીનો પુત્ર હતો, વ્યાસ માછીની કન્યાને પેટે જન્મ્યા હતા. વસિષ્ટ ઉર્વશીમાં જન્મ્યા હતા.' એવા અનેક દાખલા આપી જાતિ બ્રાહ્મણત્વ નિર્માણ કરનારી નથી, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને છેવટે સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો છે કે "જે કોઈ પોતાના આત્માને અદ્વિતીય જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા વિનાનો, જન્મમરણ, ક્ષુધાતૃષ્ણા, અને શોક મોહ એ ૭ ઉર્મિઓના સ્પર્શ વિનાનો સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, અને અનંત સ્વરૂપવાળો, અશેષકલ્પના આધારભૂત, અશેષ પ્રાણીઓના અન્તર્યામી રૂપ, અંતર્ બહિર્ આકાશની પેઠે પ્રવેશ પામેલો, કરામલકવત્ અપરોક્ષ અનુભવી જાણે છે, અને જે કૃતાર્થ થઈ રાગદ્વેષાદિ સર્વ દોષ રહિત, શમદમાદિ ગુણસંપન્ન, તૃષ્ણામોહમાત્સર્ય વિનાનો સર્વ ચિત્તના વિકારોથી નિર્લેપ હોય તે જ બ્રાહ્મણ છે."

દ્રાવિડ દેશના શૈવ સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારી ગયા. તે ઉપરાંત ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર પ્રાચીન નર્મદાતટ નિવાસી ભાગર્વ બ્રાહ્મણો શૈવધર્મી અથવા પાશુપતો હતા. આ સંપ્રદાય લગભગ વેદકાળથી તે ઈસ્વી સનના બારમા સૈકા સુધી મુંબાઈ ઇલાકાના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો. તેઓ વર્ણાશ્રમનું પ્રાધાન્ય માનનારા ન હતા, પરમેશ્વર સાથેનું સાયુજ્ય મેળવવામાં ૧ ગુરુકુલવાસ, ૨ ક્રિયાયોગ, ૩ જપધ્યાન, ૪ સદા રુદ્રની સ્મૃતિ, અને ૫ પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ—એ પાંચ ઉપાયોને સ્વીકારતા હતા, અને વૈદિક યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓને તેઓએ ગૌણ ઠરાવી હતી સઘળા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો પાશુપત શૈવમતના હતા. કાશ્મીર દેશના શૈવોમાં લલ્લાત્રાગ નામની શૈવ સાધ્વીએ મુસ્લિમ ધર્મનો પ્રચાર થતાં અટકાવ કર્યો હતો અને પ્રણવના નાદની ભજનલહરી જગવી હતી.[1] શૈવોની લગ્નવ્યવસ્થા પણ વૈદિકો કરતાં કંઈક બહોળા રૂપની હતી. નપુંસક સાથે પરણાવેલી કન્યાનું પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ હતી. પરણેલી હોય અને પતિ સાથે સંસાર ન માંડયો હોય તેવી સ્ત્રી જો વિધવા થાય તો પુનર્વિવાહની છૂટ હતી. શૈવ વિવાહમાં અસપિંડા અને વિદ્યમાન ભર્તા વિનાની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની છૂટ હતી.[2]

---

૧ જુઓ હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ ભાગ ૨, પૃ. ૩૮.

૨ જુઓ મહાનિર્વાણતન્ત્ર ૯ ૬૬-૬૭ તથા ૨૫૮.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે શૈવ સંપ્રદાયની શ્રૌત શાખા તથા આગમ શાખાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં નીચેના નિર્ણયો ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએઃ—

(૧) અનેકદેવતાવાદમાંથી એકેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન **एकोहि देवो न द्वितीयाय तस्थुः**–એ રીતે શૈવોએ વેદસાહિત્યમાં આણ્યું છે.

(૨) આવા ઐકાંતિક પરમેશ્વર જ્ઞાનમય અથવા જ્યોતિર્મય છે.

(૩) તે પરમેશ્વરમાં અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ છે; અને કેવલ કર્મને પરવશ પ્રભુ નથી. પ્રેમભક્તિવડે પાપનું શોધન કરી જીવનો પરમેશ્વર ઉદ્ધાર કરે છે.

(૪) તે પરમેશ્વરની ઉપાસનામાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ ગૌણ છે, અને જપ ધ્યાનનું પ્રાધાન્ય છે.

(૫) આ પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ જાતિને લક્ષ્યમાં લેતો નથી. પરંતુ ગુણકર્મને લક્ષ્યમાં લે છે.

(૬) ગમે તે જાતિમાં મનુષ્યો શિવપંચાક્ષરીનો જપ કરી શકે છે.

(૭) લગ્નવ્યવસ્થામાં વૈદિકો કરતાં શૈવોમાં વધારે છૂટ છે.

(૮) શૈવ ધર્મ ભારતવર્ષની ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને અર્થે છે એમ નથી, પરંતુ શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રને તે પાવન કરવા સમર્થ છે, અને આવા ધર્મનો પ્રચાર શૈવોએ ઇન્ડોચાઈના, જાવા વગેરે દૂરસ્થ દેશોમાં કર્યો હતો. વૈદિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે વર્તનારને તે આડે આવતો નથી, પરંતુ ત્રયી વિદ્યા ઉપરાન્ત આગમ દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાન, પ્રાણી માત્રને જો અધિકાર થાય તો, મળી શકે છે એવું તે સ્થાપે છે.

આ પ્રમાણે વૈદિક ધર્મને બહોળો કરવામાં શૈવોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

પૂરવણી ટિપ્પણ

આ ભાષણ અપાયા પછી Mohenjo-daro and the Indus Valley Civilizationને લગતાં હિંદુસ્થાનની સરકાર તરફથી સને ૧૯૨૨-૧૯૨૭ સુધીમાં થયેલી શોધખોળને જણાવનારાં સર જોન માર્શલના સંપ્રાદકપણાથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડયાં છે. તેમાં સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં દટાઈ ગયેલાં નગરોના અવશેષો તારવી કાઢી તેના વતનીઓની સંસ્કૃતિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું વર્ણન છે. આ સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પર્યંતની પુરાતન માનવાનાં કારણો છે. આ કાળના સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં વસનારાના ધર્મ સંબંધનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં શિવની યોગી તરીકેની મૂર્તિઓ છે; નાગથી શિવ પૂજાતા જણાવ્યા છે; અને શક્તિનાં જળાધારીવાળાં પ્રતીકો પણ મળી આવ્યાં છે. (જુઓ The Indian Historical Quarterly Vol. VIII No. 1; PP. 136-140). આ શોધખોળ પછી શૈવ-શાક્ત સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ વેદસંહિતાના પૂર્વકાલનો છે એ અનુમાન સહજ નીકળી શકે છે. તા. ૩૧-૮-૩૨

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

જગદ્‌ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય અને બ્રહ્મસૂત્ર*

(લેખકઃ રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ, બી. એ.)

(જીવનકાળમર્યાદા. ઈ. સ. ૭૮૮–૮૨૦ ૩૨ વર્ષ)
જન્મ વૈશાખ સુદ પાંચમ

મુખ્ય સિદ્ધાન્તઃ-श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥ १ ॥
देहभावे तु दासोऽहं जीवभावे त्वदंशकः ।
आत्मभावे त्वमेवाहं इति मे निश्चला मतिः ॥ २ ॥
सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થઃ—જે કરોડો ગ્રંથમાં કહેવાયલું છે તે, હું અર્ધા શ્લોકમાં તને કહું છું. બ્રહ્મ જ કેવળ પરમાર્થ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે, જીવ તત્વતઃ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ નહિ. (૨) દેહભાવમાં હું તારો દાસ છું, જીવભાવમાં તારો અંશ છું, આત્મભાવમાં તું તે હું જ છું, (અને હું તે તું જ છો). એવી મારી નિશ્ચલ મતિ છે. (૩) હે પ્રભો ! તારી અને મારી વચ્ચે પરમાર્થતઃ કશોયે ભેદ નથી, છતાં હું તારો જ કહેવાઉં, ન તું મારો. સમુદ્રના તરંગો કહેવાય છે, કદિ પણ તરંગોનો સમુદ્ર કહેવાતો નથી. (શાંકર સુભાષિત)

આ પ્રમાણે ભગવાન ભાષ્યકાર જગદ્‌ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજનો વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત ટુંકમાં છે, એમ કહી શકાય. ઉપલાં વચનોમાં પહેલો શ્લોક તો લોકપ્રચલિત છે. એ તેમના કયા ગ્રંથમાં છે તે જણાયું નથી. બીજો શ્લોક કોઇ પ્રાર્થનાનો શ્લોક જણાય છે અને ૩ જો તો તેમના ષટ્‌પદી સ્તોત્રનો શ્લોક છે. એમાં આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ વિચારો સમાઈ જાય છે. પરબ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, જગત, તેમના પરસ્પર સંબંધો, સાધન અને મોક્ષ, એ સર્વ વસ્તુઓ એમાં આવી જાય છે. તેના સાધનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન મુખ્ય છે. મોક્ષમાં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ થવું એ જ છે.

(૧) જીવનચરિત્ર

શ્રી શંકરાચાર્યનું શુદ્ધ ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર હજી કોઈને મળ્યું નથી. હાલમાં ખંભાતના દિવાનસાહેબ દિ. બા. શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ શ્રીગોવિંદનાથ નામના એક યતિનું સંસ્કૃતમાં રચેલું

* તા. ૮–૫–૩૨ ના "ગુજરાતી" પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત.

'શ્રીશંકરાચાર્યચરિત્ર' બહાર પાડ્યું છે. એ પુસ્તક પ્રાચીન છે અને એમાં ઘણી નવી વાતો સરાહગત વિનાની આલેખાયલી છે, પણ કેટલીક મહત્ત્વની વાત રહી ગએલી જણાય છે, માટે તે જાણવા જેવી છે. એટલા માટે એમના એક લેખ ઉપરથી તારણરૂપે નીચેનો ભાગ પ્રકટ કર્યો છે.

"બ્રહ્મસૂત્રને અનુસરતા સ્વતંત્ર કેવલાદ્વૈત મતના પ્રવર્તક શ્રીશંકારાચાર્ય ધર્મોપદેશક અને તે સાથે તત્ત્વનિષ્ઠ મહાપુરૂષ હતા. પ્રાચીન શૈલીમાં કહીએ તો તેઓ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ-એ બે યોગ્યતાવાળા હતા. તેમના જીવન સમય સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પરંતુ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોથી ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦ નો સમય તેમના જીવનનો હાલ સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. તેમના જીવનવૃત્ત સંબંધમાં તેમના અનુયાયીઓએ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં ભકિતના આવેશને લીધે ઘણી અતિશયોક્તિ અને ચમત્કારોનાં વર્ણન છે. આનંદગિરિનો દિગ્વિજય ઘણાં ઐતિહાસિક સત્યોને બાજુ ઉપર મૂકે છે. **શ્રીમાધવાચાર્યનો દિગ્વિજય** ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથ છે. પરંતુ "શંકરાચાર્યચરિત" એ નામનો નવ અધ્યાયનો ગોવિંદનાથ નામના યતિનો એક અપ્રસિદ્ધ* ગ્રંથ છે, તેમાં તેમનું જીવનવૃત્ત સરલ અને અત્યુક્તિ વિનાનું આપેલું છે. ગ્રંથકાર અંતમાં લખે છે કે:-

इदं श्री शंकराचार्यचरितं लोकपावनम् ।
कृतं गोविंदनाथेन यतिभक्तिसहायतः ॥

આ લોકપાવન શંકરાચાર્યચરિત યતિભક્તિની સહાયથી ગોવિંદનાથે કર્યું છે. **પ્રોફેસર વિન્ટરનિત્સ** આ લેખક શંકરાચાર્યનો સમકાલીન મિત્ર છે, એવી કલ્પના કરે છે.

પ્રથમાધ્યાયમાં કથાસંક્ષેપ છે. **બીજા** અધ્યાયમાં ઉપમન્યુનું આખ્યાન અને શંકરના જન્મનું વર્ણન છે: દ્વૈતવાદીઓના હાથમાંથી પુસ્તકો આ અદ્વૈતવાદીના જન્મ પછી પડવા લગ્યાં, વિગેરે તેમના જન્મસમયનો મહિમા ગાયો છે. તેમનો જન્મ કેરલ દેશમાં જ્યાં દક્ષિણકૈલાસ છે ત્યાં નીલા અને અને પૂર્ણા નામની નદીના સંગમસ્થાન પાસે પૂર્ણાના ઉત્તર કાંઠે આવેલા કાલટી ગામમાં થયો હતો. શંકરના માતાપિતાનાં નામ આપ્યાં નથી, પરંતુ અન્ય ગ્રંથોથી જણાય છે કે પિતાનું નામ શિવગુરૂ અને માતાનું નામ આર્યાંબા હતું. તેમનો **વૈશાખ સુદ પાંચમે** જન્મ થયો હતો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શંકરની બાલ્યાવસ્થાનું વર્ણન છે. તેઓ અસાધા-

* આ ગ્રન્થ દિ. બા. નર્મદાશંકરે હાલમાં છપાવ્યો છે.

રણ બુદ્ધિવાળા બાલક હતા. પાંચમા વર્ષમા પિતા ગુજરી ગયા હતા. માતાએ તેમને ઉછેર્યા. તે માતાના સુખને અર્થે સોળમે વર્ષે નદી ઘર નજીક આણી અને તેનું નામ તેમણે અંબાપગા પાડ્યું. એક સમયે સ્નાન કરવાના પ્રસંગમાં તેમનો પગ મગરે ઝાલ્યો, તેઓ વા બચ્યા. માતાએ છોકરો જીવતો રહે તો સંન્યાસી થવાની રજા આપવા હા કહી, તેથી તેઓ જીવતા રહ્યા. કદાચ માતાએ બાધા લીધી હશે ને તેમણે પૂરી કરી હતી. તેઓએ ગૌડપાદના શિષ્ય ગોવિંદાચાર્ય પાસે સંન્યાસદીક્ષા લીધી. શ્રીગૌડપાદ પાસે તેઓ ઘણાં વર્ષો રહ્યાં; અને પછી તીર્થપ્રયાણ કરવા નીકળ્યા. ગુરૂએ જે શિખામણ આપી છે તે રસિક વાણીમાં વર્ણવી છે. બદરિકાશ્રમમાં બ્રહ્મસૂત્રાદિનાં ભાષ્ય રચ્યાં.

ચોથા અધ્યાયમાં માતાના મરણ પછી પુનઃ શંકર ભગવાન્ બદરિકાશ્રમમાં ગયા. ત્યાં કેરલ દેશના શ્રીકુંદગ્રામના સોમશર્માના દીકરા વિષ્ણુશર્મા તેમના પ્રથમ શિષ્ય થયા.

પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રયાગમાં કુમારિલ ભટ્ટનો તેમને મેળાપ થયાનું વર્ણન છે. કર્મકાંડના હિમાયતી કુમારિલે શાંકરમતનો સ્વીકાર કર્યો. કુમારિલ કહે કે જ્યારે વેદનો શ્વેત માર્ગ સુગતે એટલે બુદ્ધે બાધિત કર્યો હતો, ત્યારે તેમણે પોતે બૌદ્ધધર્મ ડોળનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ ગુરૂદ્રોહી હોવાથી શાંકરભાષ્યનાં વાર્તિક લખવા નાલાયક છે. તેઓ મગધ દેશના તેમના શિષ્ય વિશ્વરૂપને મળવાનું કહે છે. શંકર વિશ્વરૂપને કર્મકાંડમાંથી વેદાન્તના માર્ગમાં લાવે છે. વિશ્વરૂપની પત્ની વાણી, જે વિષ્ણુમિત્રની દીકરી થાય તે શોણ નદીને કાંઠે રહેતી હતી. બાણના હર્ષચરિતની પ્રથમાધ્યાયની છાયા આ વાણીદેવીના વર્ણનમાં આવે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપને સુરેશ્વર, એવું સંન્યાસ આશ્રમનું નામ આપવામાં આવે છે. બીજા ગ્રંથોમાં મંડનમિશ્ર કહેવાય છે, તે જ આ વિશ્વરૂપ હશે. મંડનમિશ્ર, વિશ્વરૂપ, દેવેશ્વર, સુરેશ્વર,—એ એક જ વ્યક્તિનાં નામ જણાય છે. શંકરાચાર્યે પંદર ભાષ્યો રચ્યાં એવું વર્ણન છે. વિષ્ણુશર્મા ઉર્ફે સનંદને ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખી. બીજા ગ્રંથોથી જણાય છે કે આ ટીકા તે પંચપાદિકા. તેનો ચતુઃસૂત્રી પર્યંતનો ભાગ વિદ્યમાન છે. તે ગ્રંથ બળી ગયેલો, અને તે શંકરાચાર્યે ચાર સૂત્ર સુધીનો જે સાંભળેલો, તે નવો ઉપસ્થિત કરી કહેલો, તે હાલ મળે છે. સુરેશ્વરે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ અને તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક ભાષ્ય ઉપર વાર્તિકો લખ્યાં. ત્યાર પછી ગોકર્ણ

જતાં ત્રીજા શિષ્ય હસ્તામલક શિવવિહાર ગામમાં મળ્યા. ચોથા શિષ્ય પરમ ભક્ત તોટક હતા.

સાતમા અને **આઠમા** અધ્યાયમાં હરિદ્વારમાં સનંદનને પદ્મપાદ નામ આપવામાં આવ્યું તેનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયા; ત્યાં કાલહસ્તિક્ષેત્ર આગળ સુવર્ણમુખરી નદીમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાંથી દક્ષિણકૈલાસ ગયા. પછી કાંચી નગરીનું વર્ણન આવે છે.

નવમા અધ્યાયમાં શંકરાચાર્ય ફરી કાંચી નગરીમાં ગયા. ત્યાં સર્વજ્ઞ પીઠ ઉપર પોતે જગદ્‌ગુરૂપદની પ્રાપ્તિ કરી. ત્યાંથી વૃપાચલ ગયા અને દક્ષિણકૈલાસમાં તેઓએ દેહ છોડયો.

બત્રીસ વર્ષના લઘુ જીવનનો ઉપર પ્રમાણે ટૂંકો સાર છે. તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને મુખ્યત્વે કરી વેદવિરોધી વિચારકોનો તેમણે વાદવિવાદમાં પરાજય કરેલો. તે પ્રસંગો ઉપરથી પાછળથી દિગ્વિજયાદિ આલંકારિક ગ્રંથો થયા છે. ગોવિંદનાથ કહે છે કે આઠ વર્ષમાં શંકરે વેદાધ્યયન પૂરૂં કર્યું હતું, બારમા વર્ષ સુધીમાં સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. સોળમે વર્ષે ભાષ્ય રચ્યું, અને બત્રીસમાં વર્ષમાં કૈલાસવાસ કર્યો."

(ગોવિંદનાથના શંકરાચાર્યના ચરિત્રમાં બે ખામીઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તો મૂળ આદ્ય શ્રી શંકરાચાર્યે આર્યાવર્તના ચારે ખૂણે એટલે ઉત્તરમાં બદરીકાશ્રમ પાસે જ્યોતિર્મઠ, પૂર્વમાં જગન્નાથજીમાં ગોવર્ધનમઠ, પશ્ચિમે દ્વારકામાં શારદામઠ અને દક્ષિણે રામેશ્વરક્ષેત્રમાં શૃંગેરીમઠ સ્થાપ્યા, એ વિષે મુદ્દલ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. તેમ તેમને તેમના સમયના એક રાજા સુદર્શને સહાય આપી હતી, એ પણ જણાતું નથી. જોકે આ બાબતને બીજા સર્વ ચરિત્રગ્રંથોમાં ખાસ મહત્વ આપેલું છે.

શૃંગેરીમઠ ઉપર શ્રી હસ્તામલકાચાર્યને, જ્યોતિર્મઠ ઉપર શ્રી તોટકાચાર્યને, ગોવર્ધનમઠ ઉપર શ્રી પદ્મપાદાચાર્યને અને શારદામઠ ઉપર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યને મઠાધિપતિ તરીકે અભિષેક કર્યો હતો. તેમાં આજે શૃંગેરી પીઠની પરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહેલી છે.)

(૨.) શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરની વિવરણ પદ્ધતિ

"શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના મતના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો–(૧) બ્રહ્મ સત્ય છે, (૨) જગત મિથ્યા છે અને (૩) જીવ અવિકૃત બ્રહ્મરૂપ છે–એ પોતાના પરમગુરૂ શ્રીગૌડપાદ પાસેથી શીખ્યા હતા. જગતના મિથ્યાત્વની

સાબીતીમાં તેમણે જે માયાવાદનો સ્વીકાર કર્યો તે, જો કે ૧૦ ઉપનિષદો, ભગવદ્‌ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રમાં આપણે સાક્ષાત્ જોઇ શકતા નથી, તોપણ તેનાં બીજકો શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ તથા નૃસિંહઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદ્‌માં હતાં.

બ્રહ્મનું પરમાર્થ સત્યત્વ અને જીવબ્રહ્મનો અભેદ, જ્યાં સુધી ભેદમય જગત્‌ની માયામયતા સાબીત ન થાય ત્યાંસુધી સાબીત થઈ શકે તેમ ન હતું. આ જગત્ બ્રહ્મમાંથી વાસ્તવ આરંભવાદના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પરિણામવાદના નિયમ પ્રમાણે આવિર્ભાવને પામ્યું હોય, અને તે સાચું જ કાર્ય હોય તો બ્રહ્મનું શ્રુતિ પ્રતિપાદિત અદ્વૈતત્વ કદિ ટકે નહિ. વળી જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન પદાર્થ હોય, પછી તે અંશરૂપ હોય કે પ્રતિબિમ્બરૂપ હોય, તોપણ તેની બ્રહ્મરૂપતા દર્શાવનારાં ચાર વેદનાં મહાવાક્યો—પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે, આ આત્મા બ્રહ્મ છે, તું (જીવ) તે (ઇશ્વર) છું, અને હું બ્રહ્મ છું.—એ તાત્પર્ય વિનાનાં થઈ જાય. વેદ જો અનાદિસિદ્ધ પ્રમાણભૂત હોય, અને વેદનું તાત્પર્ય ક્રિયાપરતા ઉપરાંત સિદ્ધ વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં હોય અને તે સિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન કોઈ પણ રીતે આ દુઃખમય સંસારની નિવૃત્તિ કરવારૂપ પુરૂષાર્થને સાધી શકે તેમ હોય તો, આ સર્વ ભેદમય પ્રપંચ—દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યના સમૂહરૂપ—સાચો હોવો ન જોઇએ. તેની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે સાચો છે—એમ માનવામાં પ્રાચીન પ્રમાણવાદીઓએ ભૂલ ખરી છે. પ્રમાણવાદ આ વિશ્વના અનુભવનો માત્ર ખુલાસો કરી શકે છે; પરંતુ તેના સત્યપણા બાબત તે પ્રમાણવાદ, પોતે જ જગત્‌કારણરૂપ અજ્ઞાન અથવા અધ્યાસથી પ્રકટ થયેલો હોવાથી, કંઈપણ કહી શકે એમ નથી. માત્ર પરમસત્ય વસ્તુ તો આપણે જે અનુભવ કરનાર છીએ તેનો ચેતનમય આત્મા જ છે. પરંતુ તે શરીરના બંધનમાં પડેલો નહિ. વ્યક્તિમય જીવના ભિન્ન ભિન્ન અનુભવની પીઠમાં જે નિર્વિશેષ સાક્ષી ચેતન છે, અને આ સમષ્ટિમય બ્રહ્મના ચેતનની ભિન્ન ભિન્ન અનુભવની પીઠમાં જે નિર્વિશેષ અનુભૂતિ છે—તે બે અદ્વિતીય એક જ વસ્તુ છે. આ પૃથ્વી ઉપરનું પાણી ગમે તેટલું ઉંચું જાય તો પણ સમુદ્રની સપાટી શોધી તે સાથે એક થાય છે, તેમ આ સંસારના સર્વોત્તમ બ્રહ્મલોક જેવા શિખરમાં રહેનાર બ્રહ્મદેવ અને પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રહેનાર એક ક્ષુદ્ર જંતુ, સમુદ્રશાયી નારાયણની સપાટીમાં, સચ્ચિદાનંદભાવે એક છે. ઉપનિષદો સ્પષ્ટ કહે છે કે:—"પરમેશ્વરે આ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું અને તેમાં

તે જીવભાવે પેઠા; તે જીવ પોતે અનુભવ કરી કહે છે કે હું બ્રહ્મ છું." આ વાક્યોનું પરમ તાત્પર્ય જીવનો બ્રહ્મ સાથેનો અનુભવ પ્રકટ કરવામાં છે, અને તે અનુભવ જેના વડે ઢંકાયેલો રહે છે તેનું નામ અજ્ઞાન. માયા, અવિદ્યા, અવ્યાકૃત પ્રકૃતિ, શક્તિ,...ઇત્યાદિ નામથી પણ તે ઓળખાય છે. ઉપનિષદોમાં જે જગતસૃષ્ટિનું વર્ણન છે તેમાં વેદનું પરમ તાત્પર્ય નથી; તેનું તાત્પર્ય કાર્યકારણના બંધનમાં ગુંચાયેલી જીવની બુદ્ધિને આ કાર્યરૂપ જગત કારણબ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તે નિશ્ચય ઉપર લાવવા અર્થે છે. તે ઉપરાંત તેનું અવાન્તર તાત્પર્ય સગુણ બ્રહ્મવાદમાં છે, જેનો આશ્રય કરવાથી જીવ ઉપાસનાના ક્રમે પરમેશ્વરના સત્ય સંકલ્પ આદિ ગુણોને મેળવી ક્રમમોક્ષને મેળવી શકે છે.

બ્રહ્મસૂત્રોનો જગત્કારણવાદ આ પ્રમાણે શાંકરમતમાં અવાન્તર તાત્પર્ય-રૂપ છે, અને પરમતાત્પર્ય તો વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદોનાં વાક્યોમાં જે એકાત્મવાદ વર્ણવ્યો છે તેનું ભાન કરાવવામાં છે. મૂળ સૂત્રકારનો આ અભિપ્રાય હશે કે નહિ હોય, તે તારવવું ઘણું કઠિન છે. ઘણે ભાગે શ્રી-શંકરાચાર્ય જેને અવાન્તર તાત્પર્ય કહે છે, તે સૂત્રકારનું પરમતાત્પર્ય પણ હોય, અને સૂત્રકારનો આશય સગુણ પરમેશ્વરની ઉપાસનામાં હોય. પરંતુ સૂત્રકારના સંપ્રદાયસિદ્ધ અર્થની શ્રી શંકરાચાર્યે અવગણના કરી હોય, એમ નથી. તે પોતાના ભાષ્યમાં સંપ્રદાયાનુસારી અર્થનું ભાન કરાવે છે, અને તે ઉપરાંત પોતાના નિર્વિશેષ બ્રહ્મવાદનું તાત્પર્ય પણ સૂત્રથી અવિરોધી છે, એમ સાબીત કરે છે; અને સૂત્રકારનાં વાક્યોની૦ પરીક્ષા મૂલ વેદ વાક્યોના સમન્વય વડે કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે મૂળ વેદવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્માત્મૈક્યમાં છે, જગતની ઉત્પત્તિ આદિ સાબીત કરવામાં નથી, તેથી સૂત્રકારનો પણ એવો જ આશય હોવો જોઇએ. આ પ્રતિપાદન શૈલી શ્રીશંકરાચાર્યની તેમની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને નિષ્પક્ષપાત વિવરણ, એ બેને ટકાવી રાખે છે. નીચેનું વિવેચન આ વિચારને સાબીત કરે છે.

આદિત્યમંડળની અંદર જે હિરણ્મય પુરૂષનું વર્ણન છે તે પરબ્રહ્મ એટલે પરમેશ્વર છે; કારણ કે સર્વ પાપથી રહિતપણું તે પરમેશ્વરમાં બંધ બેસે છે. (બ્ર. સૂ. ૧. ૧. ૨૦).

આ સર્વ જગત બ્રહ્મ છે, તેની तज्जलान् એ શબ્દવડે ઉપાસના કરવી. આ વાક્યમાં સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ મૂલકારણ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે. (બ્ર. સૂ. ૧. ૨. ૧.)

હૃદયાકાશમાં જે ઉપાસ્યનું વર્ણન છે તે પરમેશ્વર છે, કારણ કે તે પ્રકરણનાં છેવટનાં વાક્યો પરમેશ્વર સાથે સંધ બેસે છે, ભૂતાકાશ સાથે બંધ બેસતાં નથી. (ब्र. सू. १. ३. १४)

સગુણ બ્રહ્મોપાસના

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् (ब्र. सू. १. १. २०) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (ब्र. सू. १. २. १.) दहर उत्तरेभ्यः (ब्र. सू. १. ३ १४)–એ સૂત્રોનું વિવરણ કરતાં શ્રી શંકરાચાર્યે દિવ્ય અને મંગલ શરીરવાળા, સત્યસંકલ્પત્વાદિ કલ્યાણગુણોવાળા, સઘળા પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારા, નિરતિશય ઐશ્વર્યવાળા પરમેશ્વરના સ્વરૂપને કહે છે, એમ દર્શાવ્યું છે.

તેવી જ રીતે બીજા અધ્યાયમાં (ब्र. सू. २. १. ३२; २. १. ३३; २. १. ३४;) વિગેરે સૂત્રોમાં પરમેશ્વર સર્વ કામનાથી પૂર્ણ છે, સર્વ ભૂતોમાં એકરૂપે રહ્યા છે, સર્વ પ્રતિ દયાવાળા છે, પ્રપંચના કર્તા છે, સુખદુઃખાદિ મિશ્ર જગતની ઉત્પત્તિ કર્મને અનુસાર કરે છે અને તેથી તે પક્ષપાતી નથી, તેમ નિર્દય પણ નથી, તેવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ब्र. सू. ३. २. ३.થી શરૂ થતાં સૂત્રોમાં સગુણ પરમેશ્વર કર્મઅને ઉપાસનાનું ફલ આપનારા છે, ભોગ અને મોક્ષ આપનારા તેજ છે–એવું દર્શાવ્યું છે. ત્યાર પછી ગુણોપસંહારપાદમાં સાત, આઠ અધિકરણો મૂકી તે તે વિદ્યાવડે ઉપાસ્ય પરમેશ્વરના ખાસ ગુણોના વર્ણનમાં સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન છે. વળી આ માત્ર ધ્યાન અર્થે પ્રતીકોપાસનાની પેઠે કલ્પિત નથી, પરંતુ પરમેશ્વરમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે તેવું પણ તેમણે ब्र. सू. ३. ३. ३६. માં સાબીત કર્યું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં ब्र, सू, ४. २. १२; ४. ३. ६. એ બે અધિકરણ વિના સર્વ અધિકરણો સગુણ બ્રહ્મમાં તાત્પર્યવાળાં વર્ણવ્યાં છે. વળી કેટલેક સ્થળે નિર્ગુણ પ્રતિપાદક સૂત્રોમાં સગુણપક્ષની છાયા છે, તે પણ દર્શાવ્યું છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મોપાસના અને જીવ વિષે વિવેચન

આ ઉપરાંત નિર્ગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર વડે મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, તેમાં પણ સત્યકામત્વાદિગુણવાળા સગુણ પરમેશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય પણ થાય છે, એવા ભાવનાં પણ વાક્યો ભાષ્યમાં છે. (જુઓ ब्र. सू. १. ३. १८). વળી

બીજા અધ્યાયમાં જીવ પરબ્રહ્મનો અંશ હોય તો સંસારનાં દુઃખથી પરમેશ્વર પણ લેપાવા જોઈએ, એ શંકાના સમાધાનમાં મુક્ત પુરૂષને પ્રતિબિંબ-માંથી બિંબરૂપ ઈશ્વરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ પણ જણાવ્યું છે. (બ્ર. સૂ. ૨. ૩. ૪૨).

વળી **ત્રીજા** અધ્યાયમાં બ્ર. સૂ. ૩. ૨. ૬; ૩. ૨. ૪ ના વિવરણમાં જીવનું સત્યસંકલ્પત્વાદિરૂપ વિદ્યમાન છતાં ઢંકાયેલું છે, અને તે જ્યારે પરમેશ્વરના ધ્યાન વડે પ્રાણી પાપરહિત થાય છે, ત્યારે જેમ રોગવાળી આંખ ઔષધ વડે નિરોગ થઈ શુદ્ધ જોઈ શકે, તેમ પરમેશ્વરના પ્રસાદથી કોઈકને તેવી શુભ ઐશ્વર્યવાળી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિગેરે સગુણપક્ષનું સમર્થન કર્યું છે.

છેવટે **ચોથા** અધ્યાયમાં બ્ર સૂ. ૪. ૪. ૫; ૪. ૪. ૬; ૪. ૪. ૭ વગેરે સૂત્રોમાં બાદરાયણના મતમાં મુક્ત પુરૂષનું જે રૂપ અભિવ્યક્ત થાય છે, તે નિર્વિશેષ ચેતનરૂપજ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ ઐશ્વર્ય-યુક્ત પણ હોઈ શકે—એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શંકરાચાર્યની વિવરણપદ્ધતિ આ પ્રમાણે સૂત્રકારના સગુણ બ્રહ્મવાદ-ના આશયને **દબાવી** પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદના આશયને **આગળ** લાવવાની નથી. તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સગુણવાદનો અર્થ સૂત્રકારનો છે, પરંતુ તે ઉપરાંત ઉપનિષદોને બંધબેસતો નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદનો અર્થ પરમ-તાત્પર્યવાળો પણ છે. આ શંકરાચાર્યની ન્યાયબુદ્ધિ અપ્પય્યદીક્ષિત જેવા સગુણબ્રહ્મવાદના પક્ષપાતી પંડિતને પણ સમજાઈ છે. તે 'આનંદલહરીમાં લખે છે કે,

" सूत्राणामेतदर्थान्तरमधिगमितं सूत्रकाराशयस्थं
केषांचित्तेष्वभीष्टं गुणवति विगुणेऽप्यन्वयं दर्शयद्भिः ।
शुद्धब्रह्मैकनिष्ठैरपि शुचिहृदयैः शंकराचार्यपादैः
श्रीकंठार्यैस्तु भाष्ये तदिह सुविहितं सर्वसूत्रार्थरूढम् ॥

—સૂત્રકારના આશયમાં સૂત્રોનો આ બીજો અર્થ છે તે કેટલાકના મનમાં યોગ્ય ભાસે છે, તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં જ એક નિષ્ઠાવાળા, પરંતુ પવિત્ર હૃદયવાળા શંકરાચાર્યે, જો કે તેમના પોતાનો અભિપ્રાય નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં છે, તો પણ સગુણ ભાવ સમજાવી સૂત્રોનો અન્વય સગુણ બ્રહ્મવાદમાં કર્યો છે. શ્રીકંઠાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં સગુણ બ્રહ્મવાદનેજ સર્વ સૂત્રોમાં આગળ તરતો કર્યો છે." (હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ: ભાગ ૨ જો)

(૩) બ્રહ્મસૂત્રો

શ્રીજગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજે, બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર "શારીરક ભાષ્ય" નામનું ભાષ્ય લખ્યું છે અને તેના ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો, લેખો, વિવેચન, વિવરણ ટીકા વગેરે લખ્યાં છે અને આ પ્રમાણે એકલાં વેદાંતસૂત્રો ઉપર શાંકરમતનું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, તે જાણવા માટે અત્રે આપીએ છીએ.

બ્રહ્મસૂત્ર—એ બાદરાયણ વ્યાસરચિત સૂત્રો છે. એ ષડ્‌દર્શનમાંનું એક દર્શન છે. એ ઉત્તરમીમાંસા તરીકે પણ ઓળખાય છે. એના રચનારા બાદરાયણ વ્યાસ અને મહાભારત વગેરેના લેખક વેદવ્યાસ જુદા છે. છતાં ભ્રમથી તેઓને એક માનવામાં આવે છે. આ સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૫૫૫ છે. તેના ચાર અધ્યાય છે અને દરેક અધ્યાયના ચચ્ચાર પાદ—એમ ૧૬ પાદોમાં સૂત્રો વહેંચાયલાં છે. પણ આમાંનાં (પંચાવયવી) અધિકરણો એટલે કે અમુક સૂત્ર કે સૂત્રસમૂહ વેદાંતનો અમુક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે, તે કેટલાં બાદરાયણે કરેલાં હતાં અથવા કરેલાં હશે, તેનો પત્તો નથી. એટલે એ સંબંધમાં ઘણો મતભેદ અને વાદવિવાદ આચાર્યોમાં છે. તેમ જ મૂળ સૂત્રકારનો આશય જાણવા માટે બાદરાયણાચાર્યે કોઈ પણ લેખ લખ્યો જણાતો નથી. એટલા માટે આ સૂત્ર મોટા વાદવિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે. આ સૂત્રો વિદ્વાનોની માન્યતા અને શોધખોળ પ્રમાણે ઈસ્વી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં રચાયાનું અનુમાન છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્યની પૂર્વેના કોઈ આચાર્યનું ભાષ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરેએ રચેલાં ભાષ્યોમાં પૂર્વાચાર્યોના મતનો ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી તે એક વાર પ્રચલિત તો હશે એમ અનુમાન કરાય છે. બાદરાયણ વ્યાસનાં અધિકરણો પ્રાપ્ત નહીં થવાથી શ્રીશંકરાચાર્યે ૫૫૫ સૂત્રોનાં ૧૯૨ અધિકરણો બાંધ્યાં છે અને તેના ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈતાચાર્ય શ્રીરામાનુજાચાર્યે થોડોક પાઠભેદ કરીને, કેટલાંક સૂત્રો અમાન્ય રાખીને અને કેટલોક ફેરફાર કરીને ૫૪૫-૬ સૂત્રો માન્યાં છે અને ૧૫૬ અધિકરણો બાંધ્યાં છે. દ્વૈતાચાર્ય મધ્વસ્વામીએ ૫૬૮ સૂત્રો માની (?) અધિકરણો બાંધ્યાં છે. શુદ્ધાદ્વૈતાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે પ્રથમ ચાર સૂત્રોમાંથી ૨ જું અને ૩ જું સૂત્ર એક માન્યું છે અને ત્રિસૂત્રી બનાવી છે, અને ૫૫૫ માંથી એક ઓછું, એટલે ૫૫૪ ની સૂત્રસંખ્યા માની છે. પાછળ ૪ થા અધ્યાયમાં ઘણું કરીને એક સૂત્ર માન્યું

નથી ને એક નવું ઉમેર્યું છે. એટલે સૂત્રસંખ્યા ૫૫૪ ની કાયમ રાખી છે. તેમણે એટલું સારૂં કર્યું છે કે બાદરાયણનાં મૂળ સૂત્રોમાં પાઠભેદ બહુ કલ્પ્યો નથી, તેમ બીજી કોઈ વધઘટ કરી નથી. એટલે સૂત્ર સંખ્યા અને અક્ષરો લગભગ સરખાં છે, અને અણુભાષ્યના કેટલાક ભાગમાં તો શાંકર ભાષ્યને અનુસર્યા પણ છે, અને કેટલાકમાં પોતાનો મત ભેદ દર્શાવ્યો છે. પણ તેમણે અધિકરણો ૧૬૨ બાંધ્યાં છે.

આ કારણથી મૂળ સૂત્રકારનો આશય અમુક જ હોવો જોઈએ, એવો નિર્ણય કોઈથી બાંધી શકાયો નથી, જો કે ઘણાઓએ તે દિશામાં સારો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સૂત્રો અને અધિકરણો પણ ઉપનિષદોના અને શ્રી ગીતાનાં અમુક વાકયસમૂહને ઉદ્દેશીને રચાયાં છે, તે કયાં કયાં ગણવાં, એ વિષયમાં પણ એક મતતા નથી અને તેથી જ જૂદા જૂદા વાદો દૃષ્ટિભેદને લીધે ઉભા થયાં છે. આ વિષય ઘણો વાદવિવાદાત્મક છે, તેથી તેની વિગતમાં અત્રે ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે વિષયમાં સર્વ આચાર્યોના ભાષ્યો જોવા વિનતિ છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના મુખ્ય ચાર શિષ્યોની કૃતિઓ

શ્રી શંકરાચાર્યના ચારે શિષ્યોમાં શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યની ખ્યાતિ વિશેષ છે. તેમણે ગુરૂની આજ્ઞાથી તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદો ઉપરના શાંકરભાષ્યો ઉપર વિસ્તૃત વાર્તિકો લખ્યા છે. તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ "નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ" નામનો નિબંધ છે, જેમાં એમણે મીમાંસક મતનું ખંડન કરી જ્ઞાનવડે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. આ નિબંધ ઉપર જ્ઞાનોત્તમ મિશ્રની એક ટીકા છે. અને તેમના વાર્તિકો ઉપર આનંદજ્ઞાને (ઇ. સ. ૧૩૨૦–૫૦) ટીકાઓ લખી છે અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ બૃહદારણ્ય વાર્તિક સાર નામનો સંગ્રહરૂપ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

પાદપદ્માચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રના શાંકરભાષ્ય ઉપર "પંચપાદિકા" નામનો નિબંધ લખ્યો હતો, પણ તે આખો મળતો નથી. તેના ચતુઃસૂત્રી પર્યંતનો ભાગ ઉપલબ્ધ છે. એ ઉપર ટીકાટિપ્પણ શાં શાં થયાં છે, તે અન્યત્ર દર્શાવેલું છે.

શ્રી હસ્તામલકાચાર્યનો તો "હસ્તામલક" નામનો નાનો ગ્રન્થ વિદ્યમાન છે. તેની બીજી કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી. તે જ પ્રમાણે ચોથા શિષ્ય શ્રીતોટકાચાર્યનો તોટકવૃત્તમાં રચેલો "શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ" નામના પ્રકરણ ગ્રન્થ શિવાય અન્ય કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી.

(૪) શાંકરભાષ્ય ઉપર રચાયલું સાહિત્ય

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસા, વેદાંતદર્શન, વેદાંતસૂત્ર, શારીરક સૂત્ર, બાદરાયણસૂત્ર, વ્યાસસૂત્ર, તત્ત્વસૂત્ર એ સર્વ એક જ વસ્તુનિદર્શક દર્શનશાસ્ત્ર છે. (રચના ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા–પાંચમા સૈકામાં).

(૨) આ સૂત્રો ઉપર શ્રી શંકરાચાર્યે **"શારીરક ભાષ્ય"** રચ્યું છે. (ઇ. સ. ૭૮૮–૮૨૦).

(૩) જગન્નાથ યતિની **ભાષ્યદીપિકા** છે.

(૪) શ્રી શંકરાચાર્યના એક શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યની **પંચપાદિકા** નામની ટીકા છે. (૪–અ) આ ટીકા ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭–૬૦) **પંચપાદિકાદર્પણ** રચ્યું છે. (૪–બ) પ્રકાશાત્મજીએ (૧૨૦૦) એક **વિવરણ** લખેલું છે. (૪–ક) વિદ્યાસાગરે એક **ટીકા** લખી છે. (૪–ડ) નૃસિંહાશ્રમ સ્વામીએ પણ એક **ટીકા** લખી છે. (૪–ઇ) પ્રકાશાત્મજીના પંચપાદિકાવિવરણ ઉપર અખંડાનંદનું (૧૫૦૦ ઇ. સ.) **વિવરણદીપન,** અને (૪–ફ) વિદ્યારણ્યમુનિનો **વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ** અને (૪–જી) રામાનંદનું **વિવરણોપન્યાસ** છે.

(૫) ઇ. સ. ૯૦૦ માં થયેલા સર્વજ્ઞાત્મ મુનિ (પદ્મપાદાચાર્યના શિષ્ય) એ **સંક્ષેપ શારીરક** રચ્યું છે, અને તેના ઉપર (૫–અ) રામતીર્થે એક **ટીકા** લખેલી છે અને (૫–બ) મધુસુદન સ્વામીએ પણ એક **ટીકા** લખી છે.

(૬) શાંકરભાષ્ય ઉપર સૌથી મોટી સ્વતંત્ર ટીકા અથવા નિબંધ શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્ર (૯૭૬) ની **ભામતી** ટીકા છે. (૬–અ) એને સમજાવવાને શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭–૬૦) **કલ્પતરૂ** ઉગાડ્યો છે, અને (૬–બ) કલ્પતરૂને સમજાવવાને શ્રી અપ્પય્ય દીક્ષિતે (ઇ. સ. ૧૫૨૦–૯૩) **પરિમલ** ફેલાવ્યો છે અને (૬–ક) શ્રી લક્ષ્મી–નૃસિંહ સ્વામીએ **આભોગ** રચ્યો છે.

(૭) શાંકરભાષ્ય ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭–૬૦) **શાસ્ત્રદર્પણ** નામની સ્વતંત્ર ટીકા રચી છે. આ ઉપરથી વાંચનારને સમજાશે કે સ્વામી શ્રી અમલાનંદે શાંકરભાષ્ય અને તેના ઉપરની જુદી જુદી ટીકાઓનો અભ્યાસ બહુ સરસ કર્યો છે.

(૮) શાંકરભાષ્ય ઉપર સ્વામી અદ્વૈતાનંદે **બ્રહ્મવિદ્યાભરણ** નામની ટીકા રચી છે.

નથી ને એક નવું ઉમેર્યું છે. એટલે સૂત્રસંખ્યા ૫૫૪ ની કાયમ રાખી છે. તેમણે એટલું સારૂં કર્યું છે કે બાદરાયણનાં મૂળ સૂત્રોમાં પાઠભેદ બહુ કલ્પ્યો નથી, તેમ બીજી કોઈ વધઘટ કરી નથી. એટલે સૂત્ર સંખ્યા અને અક્ષરો લગભગ સરખાં છે, અને અણુભાષ્યના કેટલાક ભાગમાં તો શાંકર ભાષ્યને અનુસર્યા પણ છે, અને કેટલાકમાં પોતાનો મત ભેદ દર્શાવ્યો છે. પણ તેમણે અધિકરણો ૧૬૨ બાંધ્યાં છે.

આ કારણથી મૂળ સૂત્રકારનો આશય અમુક જ હોવો જોઇએ, એવો નિર્ણય કોઇથી બાંધી શકાયો નથી, જો કે ઘણાઓએ તે દિશામાં સારો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સૂત્રો અને અધિકરણો પણ ઉપનિષદોના અને શ્રી ગીતાનાં અમુક વાક્યસમૂહને ઉદ્દેશીને રચાયાં છે, તે કયાં કયાં ગણવાં, એ વિષયમાં પણ એક મતતા નથી અને તેથી જ જૂદા જૂદા વાદો દૃષ્ટિ-ભેદને લીધે ઉભા થયાં છે. આ વિષય ઘણો વાદવિવાદાત્મક છે, તેથી તેની વિગતમાં અત્રે ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે વિષયમાં સર્વ આચાર્યોના ભાષ્યો જોવા વિનતિ છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના મુખ્ય ચાર શિષ્યોની કૃતિઓ

શ્રી શંકરાચાર્યના ચારે શિષ્યોમાં શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યની ખ્યાતિ વિશેષ છે. તેમણે ગુરૂની આજ્ઞાથી તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદો ઉપરના શાંકરભાષ્યો ઉપર વિસ્તૃત વાર્તિકો લખ્યા છે. તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ "નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ" નામનો નિબંધ છે, જેમાં એમણે મીમાંસક મતનું ખંડન કરી જ્ઞાનવડે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. આ નિબંધ ઉપર જ્ઞાનોત્તમ મિશ્રની એક ટીકા છે. અને તેમના વાર્તિકો ઉપર આનંદજ્ઞાને (ઇ. સ. ૧૩૨૦–૫૦) ટીકાઓ લખી છે અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ બૃહદારણ્ય વાર્તિક સાર નામનો સંગ્રહરૂપ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

પાદપદ્માચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રના શાંકરભાષ્ય ઉપર "પંચપાદિકા" નામનો નિબંધ લખ્યો હતો, પણ તે આખો મળતો નથી. તેના ચતુઃસૂત્રી પર્યંતનો ભાગ ઉપલબ્ધ છે. એ ઉપર ટીકાટિપ્પણ શાં શાં થયાં છે, તે અન્યત્ર દર્શાવેલું છે.

શ્રી હસ્તામલકાચાર્યનો તો "હસ્તામલક" નામનો નાનો ગ્રન્થ વિદ્યમાન છે. તેની બીજી કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી. તે જ પ્રમાણે ચોથા શિષ્ય શ્રીતોટકાચાર્યનો તોટકવૃત્તમાં રચેલો "શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ" નામના પ્રકરણ ગ્રન્થ શિવાય અન્ય કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી.

(૪) શાંકરભાષ્ય ઉપર રચાયેલું સાહિત્ય

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસા, વેદાંતદર્શન, વેદાંતસૂત્ર, શારીરક સૂત્ર, બાદરાયણસૂત્ર, વ્યાસસૂત્ર, તત્ત્વસૂત્ર એ સર્વ એક જ વસ્તુનિદર્શક દર્શનશાસ્ત્ર છે. (રચના ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા સૈકામાં).

(૨) આ સૂત્રો ઉપર શ્રી શંકરાચાર્યે "શારીરક ભાષ્ય" રચ્યું છે. (ઇ. સ. ૭૮૮-૮૨૦).

(૩) જગન્નાથ યતિની **ભાષ્યદીપિકા** છે.

(૪) શ્રી શંકરાચાર્યના એક શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યની **પંચપાદિકા** નામની ટીકા છે. (૪-અ) આ ટીકા ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) **પંચપાદિકાદર્પણ** રચ્યું છે. (૪-બ) પ્રકાશાત્મજીએ (૧૨૦૦) એક **વિવરણ** લખેલું છે. (૪-ક) વિદ્યાસાગરે એક **ટીકા** લખી છે. (૪-ડ) નૃસિંહાશ્રમ સ્વામીએ પણ એક **ટીકા** લખી છે. (૪-ઇ) પ્રકાશાત્મજીના પંચપાદિકાવિવરણ ઉપર અખંડાનંદનું (૧૫૦૦ ઇ. સ.) **વિવરણદીપન**, અને (૪-ફ) વિદ્યારણ્યમુનિનો **વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ** અને (૪-જી) રામાનંદનું **વિવરણોપન્યાસ** છે.

(૫) ઇ. સ. ૯૦૦ માં થયેલા સર્વજ્ઞાત્મ મુનિ (પદ્મપાદાચાર્યના શિષ્ય) એ **સંક્ષેપ શારીરક** રચ્યું છે, અને તેના ઉપર (૫-અ) રામતીર્થે એક **ટીકા** લખેલી છે અને (૫-બ) મધુસુદન સ્વામીએ પણ એક **ટીકા** લખી છે.

(૬) શાંકરભાષ્ય ઉપર સૌથી મોટી સ્વતંત્ર ટીકા અથવા નિબંધ શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્ર (૯૭૬) ની **ભામતી** ટીકા છે. (૬-અ) એને સમજાવવાને શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) **કલ્પતરૂ** ઉગાડયો છે, અને (૬-બ) કલ્પતરૂને સમજાવવાને શ્રી અપ્પય્ય દીક્ષિતે (ઈ. સ. ૧૫૨૦-૯૩) **પરિમલ** ફેલાવ્યો છે અને (૬-ક) શ્રી લક્ષ્મી-નૃસિંહ સ્વામીએ **આભોગ** રચ્યો છે.

(૭) શાંકરભાષ્ય ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) **શાસ્ત્રદર્પણ** નામની સ્વતંત્ર ટીકા રચી છે. આ ઉપરથી વાંચનારને સમજાશે કે સ્વામી શ્રી અમલાનંદે શાંકરભાષ્ય અને તેના ઉપરની જુદી જુદી ટીકાઓનો અભ્યાસ બહુ સરસ કર્યો છે.

(૮) શાંકરભાષ્ય ઉપર સ્વામી અદ્વૈતાનંદે **બ્રહ્મવિદ્યાભરણ** નામની ટીકા રચી છે.

(૯) શ્રી શંકરાચાર્યની દ્વારકાની શારદાપીઠ ગાદી ઉપર આવેલા શ્રી આનંદગિરિએ (ઇ. સ. ૧૩૮૦) **ન્યાયનિર્ણય** નામની ટીકા રચી છે.

(૧૦) શાંકરભાષ્ય ઉપર (રામાશ્રમ ઉર્ફે) ગોવિંદાનંદની **રત્નપ્રભા** છે અને (૧૦–અ) બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ૧૧ સૂત્રો ઉપર જે શાંકરભાષ્ય છે, અને તેટલા જ ભાગ ઉપર જેટલી રત્નપ્રભા ટીકા છે, તેટલા જ ઉપર અચ્યુત કૃષ્ણ સ્વામીએ એક સ્વતંત્ર **ટીકા** રચી છે. તેનું નામ પંચાધિકરણી ઘણું કરીને છે.

(૧૧) શાં. ભા. ઉપર રામાશ્રમ સ્વામીની બીજી એક ટીકા છે.

(૧૨) શાં. ભા. ઉપર શ્રી મધુસુદન સ્વામી (૧૬૦૦) ની **વેદાન્ત-કલ્પલતા** નામની ટીકા છે. (આ ટીકા તે સંક્ષેપ શારીરક ઉપરની છે તેજ છે કે બીજી, તે હજી ચોક્કસ જણાયું નથી.)

(૧૩) શાં. ભા. ઉપર **વાર્તિકો બે** છે. એક નારાયણ સરસ્વતીનું અને બીજું બાળકૃષ્ણાનંદનું છે.

ઉપર પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્ર અને શાંકર ભાષ્ય ઉપર શાંકરમતવાળા-ઓએ મથન કરેલું છે.

(૧૪) આમાં નં. ૪ માં નં. ૪–અ. માં જણાવેલું છે કે **પંચ-પાદિકા** ટીકા ઉપર પ્રકાશાત્મચરણે (૧૨૦૦) **વિવરણ** લખ્યું છે. આ વિવરણ ઉપર ૩ ટીકાઓ થઈ છે. તેમાં પહેલું વિદ્યારણ્ય મુનિ (૧૩૫૦) નો **વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ** છે. બીજું અખંડાનંદ(૧૫૦૦)નું **વિવરણ દીપન** છે અને ત્રીજું બ્રહ્મામૃતવર્ષિણી વૃત્તિના રચનારા રામાનંદનું **વિવ-રણોપન્યાસ** છે એ શિવાય સ્વામી પ્રકાશાત્મચરણે (૧૨૦૦) બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર **શારીરક મીમાંસા ન્યાય સંગ્રહ** સ્વતંત્ર રચ્યો છે.

(૫) શાંકરમતના સ્વતંત્ર ગ્રંથો અને ટીકા

હવે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શાંકરમતવાળા વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર ટીકા કેટલી રચી છે તે નીચે દર્શાવી છે.

(૧૫) બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ગંગાધર સ્વામીએ **સ્વારાજ્યસિદ્ધિ** અને **શારીરક સૂત્રસારાર્થચંદ્રિકા** નામની બે ટીકાઓ રચી છે.

(૧૬) વિદ્યારણ્ય સ્વામી. (૧૩૫૦) અને ભારતી તીર્થે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર **અધિકરણ રત્નમાળા** રચી છે. તેના ઉપર આત્મારામ મોરેશ્વર છત્રેએ **વૈયાસિક ન્યાય આર્યામાળા** અને **અધિકરણ આર્યામાળા** નામની

આર્યા છંદમાં ટીકા રચી છે. તેમ જ શ્રી **બ્રહ્મસૂત્રાનુક્રમણી** અને **શારીરકીય તત્ત્વાનુક્રમણી** પણ રચી છે. આ ચાર ટીકાઓ મુખપાઠ હોય તો ઘણી ઉપયોગી છે.

(૧૭) રઘુનાથ શાસ્ત્રીએ **શંકરપાદભૂષણ** નામની ટીકા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર રચી છે.

(૬) શાંકર મતને અનુસરતા સિદ્ધિ નામના સ્વતંત્ર ગ્રંથો.

૧ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિનાં કર્તા સદાનંદ કાસ્મીરક (૧૫૪૭).
૨ સ્વારાજ્યસિદ્ધિ ,, ગંગાધર સ્વામી.
૩ ઇષ્ટિસિદ્ધિ ,, વિમુક્તાત્મા–(આના ઉપર શ્રી રમ્ય દેવની ટીકા છે.)
૪ નૈષ્કર્મ્યબ્રહ્મસિદ્ધિ ,, સૂરેશ્વરાચાર્ય (મંડનમિશ્ર અથવા વિશ્વરૂપાચાર્ય).
૫ અદ્વૈતસિદ્ધિ ,, મધુસૂદન સરસ્વતી.

શ્રી મધુસૂદન સ્વામીએ અદ્વૈતસિદ્ધિ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. જોકે તેમાંની યુક્તિઓ વગેરે સ્વતંત્ર જણાય છે, છતાં પણ દક્ષિણના મધ્વમતના શ્રી વ્યાસરાય સ્વામીએ **ન્યાયામૃતમ્** નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો છે, અને તેમાં અદ્વૈતવાદ ઉપર ટીકા કરી છે, તેના ઉત્તર તરીકે મધુસૂદન સ્વામીએ આ અદ્વૈતસિદ્ધિ લખી છે. દ્વૈતવાદી વ્યાસ રામાચાર્યે ન્યાયામૃત ઉપર **તરંગિણિ** નામની એક ટિપ્પણી લખી અદ્વૈતસિદ્ધિનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ગ્રન્થો જો સાથે રાખીને વાંચવામાં આવે તો કોઈ જૂદો જ આનંદ આપે છે. મધુસૂદન સરસ્વતીના ઘણા વિદ્વાન શિષ્યો હતા. તેમાંથી કોઇએ તરંગિણિ–ટીપ્પણીનો ઉત્તર આપ્યો છે કે કેમ, તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

(૭) શ્રી બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર શાંકરમતના વિદ્વાનોએ વૃત્તિઓ અને ટીકાઓ કેટલી રચી છે તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે. (આ યાદીમાંનાં બધાં જ પુસ્તકો જોયલાં નથી. કેટલાક જોયલાં છે અને કેટલાક સાધુ સંન્યાસી સંતભક્તજનો પાસેથી સાંભળીને યાદી તૈયાર કરેલી છે. એટલે એમાં કદાચ ક્ષતિ હોવાનો સંભવ છે.)

ટીકા કે સૂત્રવૃત્તિનાં નામ	કર્તાનું નામ
(૧) બ્રહ્મસૂત્રાર્થ પ્રકાશિકા	જ્ઞાનેન્દ્રસ્વામી

(૨) રામાશ્રમી	રામાશ્રમસ્વામી
(૩) બ્રહ્મસૂત્રતાત્પર્ય	ભૈરવદત્ત પંડિત
(૪) બ્રહ્મસૂત્રેન્દુશેખર	નાગેશ ભટ્ટ
(૫) નારાયણી	નારાયણ ભટ્ટ
(૬) શારીરક ન્યાયરક્ષામણિ	અપ્પૈયા દીક્ષિત (૧૫૨૦-૯૩)
(૭) સમંજસા	અનુપ નારાયણ
(૮) વેદાંતવચનભૂષણ	સ્વયમ્ પ્રકાશાનંદ
(૯) વેદાંતસૂત્ર મુક્તાવલિ	બ્રહ્માનંદ સરસ્વતિ
(૧૦) અદ્વૈતમંજરી	શંકરાચાર્યના એકશિષ્ય
(૧૧) શંકરાનંદી	શંકરાનંદ સ્વામી
(૧૨) મીતાક્ષરા	અન્નમ્ ભટ્ટ
(૧૩) સૂત્રવૃત્તિ	ભવદેવ મિશ્ર
(૧૪) બ્રહ્મામૃતવર્ષિણી	રામાનંદ સ્વામી
(૧૫) વિદ્દ્જનમનોહરા	રંગનાથ
(૧૬) બ્રહ્મતત્વપ્રકાશિકા	સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી
(૧૭) શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ	શ્રીતોટકાચાર્ય (શંકરાચાર્યના એક શિષ્ય)
(૧૮) તત્ત્વાલોક	પ્રજ્ઞાનાનંદ (૧૩૭૬)
(૧૯) અદ્વૈતદીપિકા	સદાનંદ (૧૫૪૭)

સ્વતંત્ર ગ્રંથો

(૨૦) ખંડનખંડખાદ્ય	શ્રી હર્ષદેવ.
તત્ત્વદીપિકા	ચિત્સુખાચાર્ય (૧૨૦૯ ઇ. સ.) (નં. ૨૦ ઉપર ટીકા)
તત્ત્વદીપિકાપ્રસાદિની	પ્રત્યગ્રૂપ નયનાચાર્ય. (ઉપલી ટીકા ઉપર ટીકા)
(૨૧) વેદાંતપરિભાષા	ધર્મરાજાધ્વરી.
શિખામણી	રામકૃષ્ણધ્વરી. (નં. ૨૧ ઉપર ટીકા)
મણિપ્રભા	અમરદાસ.

(૨૨) વેદાંતસાર — સદાનંદ.
ટીકા સુબોધિની
ટીકા વિદ્વન્મનોરંજની.
(૨૩) અદ્વૈતસિદ્ધિસિદ્ધાંત સાર — સદાનંદ. (અ. સિ. ઉપર ટીકા)
(૨૪) સિદ્ધાંતલેશ. — અપ્પેયા દીક્ષિત.
(૨૫) જીવનમુક્તિવિવેક — વિદ્યારણ્ય સ્વામી.
(૨૬) પંચદશી — " " "
(૨૭) આત્મપુરાણ — શંકરાનંદ સ્વામી.
(૨૮) ઉપનિષદ્દીપિકાઓ — " "
(૨૯) તર્કસંગ્રહ — આનંદગિરિ. (વૈશેષિક મતનું ખંડન)
(૩૦) વૈયાસિક ન્યાયમાળા — ભારતીતીર્થ મુનિ.
(૩૧) ન્યાયમકરંદ — આનંદબોધાચાર્ય.

(૮) એક જ વિદ્વાને અનેક ટીકાઓ રચેલી હોય તેની વિગતઃ—

(૧) અમલાનંદ સ્વામી (૧૨૪૭–૬૦)
(અ) ભામતી નિર્ણય ઉપર કલ્પતરૂ ટીકા
(બ) સૂત્રભાષ્ય ઉપર શાસ્ત્રદર્પણ
(ક) પંચપાદિકાદર્પણ

(૨) રામાશ્રમ (અથવા ગોવિંદાનંદ)
(અ) રત્નપ્રભા
(બ) રામાશ્રમી બીજી ટીકા
(ક) રામાશ્રમીવૃત્તિ

(૩) મધુસૂદન સરસ્વતી
(અ) એક ટીકા છે એમ કહેવાય છે
(બ) વેદાન્તકલ્પલતા
(ક) અદ્વૈતસિદ્ધિ. (સ્વતંત્ર ગ્રંથ)
(ડ) અદ્વૈતસિદ્ધિરત્ન

(૪) પ્રકાશાત્મચરણ
(અ) પંચપાદિકા ઉપર વિવરણ
(બ) શારીરિકમીમાંસા ન્યાયસંગ્રહ

(૫) ગંગાધર સ્વામી
(અ) સ્વારાજ્યસિદ્ધિ
(બ) શારીરક સૂત્રસારાર્થચંદ્રિકા

(૬) વિદ્યારણ્ય (૧૩૩૧–૮૭).
(અ) પ્રકાશાત્મ ચરણના વિવરણ ઉપર વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ.
(બ) અધિકરણ રત્નમાળા
(ક) વાર્તિક સારસંગ્રહ.

(૭) રામાનંદ
(અ) વિવરણોપન્યાસ
(બ) બ્રહ્મામૃતવર્ષિણીવૃત્તિ.

(૮) અપ્પેયા દીક્ષિત
(અ) અમલાનંદના કલ્પતરૂ ઉપર પરિમલ નામની ટીકા.
(બ) શારીરક ન્યાયરક્ષામણિવૃત્તિ
(ક) સિદ્ધાંતલેશ.

(૯) ટીકા ઉપર ટીકાવાળા ગ્રન્થો.

(૧)

બ્રહ્મસૂત્ર—બાદરાયણના, તેના ઉપર
|
શાંકર ભાષ્ય, તેના ઉપર
|
ભામતી-વાચસ્પતિની ટીકા-તેના ઉપર
|
કલ્પતરૂ—અમલાનંદની ટીકા-તેના ઉપર
|
પરિમલ—અપ્પૈય દીક્ષિતની ટીકા અને
આભોગ—લક્ષ્મી નરસિંહની ટીકા છે.

(૨)

બ્રહ્મસૂત્ર—બાદરાયણના, તેના ઉપર
|
શારીરક ભાષ્ય—શંકરાચાર્યનું, તેના ઉપર
|
પંચપાદિકા—પદ્માચાર્યની ટીકા, તેના ઉપર
|
વિવરણ—પ્રકાશાત્મચરણનું, તેના ઉપર
|
પ્રમેયસંગ્રહ-વિદ્યારણ્ય મુનિનો.

(૧૦) શ્રી શંકરાચાર્યના રચેલા ગ્રંથો

જગદ્‌ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજના રચેલા ગ્રન્થો કેટલા છે, તેની યાદી નીચે આપેલી છે:—

(૧) ભાષ્ય:—તેમણે ષોડશ (૧૬) ભાષ્યો રચ્યાં કહેવાય છે, જ્યારે તેમનો ચરિત્રકાર ગોવિંદનાથ પંદર જણાવે છે. ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન મુંડક, માંડુકય, ઐતરેય, તૈત્તિરીય, બૃહદારણ્યક, છાંદોગ્ય—એ ૧૦ ઉપનિષદો ઉપર ૧૦ ભાષ્યો, ૧ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર, ૧ ગીતા ઉપર, ૧ વિષ્ણુસહસ્રનામ ભાષ્ય, ૧ મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના સનત્સુજાતીય ઉપર ભાષ્ય, ૧ પ્રણવ ભાષ્ય (પંચીકરણ), ૧ ગાયત્રી ભાષ્ય. (કેનોપનિષદ્‌ ઉપર એક પદભાષ્ય અને બીજું વાકયભાષ્ય—એમ બે છે.)

(૨) શંકાવાળાં ભાષ્યો:—શ્વેતાશ્વત્તર ઉપનિષદ્‌ ઉપરનું ભાષ્ય, નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદ ઉપરનું ભાષ્ય. આ બે ગ્રંથો તેમની ગાદી ઉપર આવેલા કોઈ શંકરાચાર્યે રચેલાં મનાય છે. કેટલાકો આ બે ભાષ્યોને તેમનાં ૧૬ ભાષ્યોમાં ગણે છે, અને પ્રણવભાષ્યને તથા ગાયત્રીભાષ્યને પ્રકરણ ગ્રંથો ગણે છે, જ્યારે બીજાઓ આદ્ય શંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ (૧૮) ભાષ્ય સ્વીકારે છે. શ્વેત્તાશ્વત્તર અને નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદોમાં માયાનો વાદ આવે છે, તે ઉપરથી તેના ઉપરનાં ભાષ્યો મૂળ શંકરાચાર્યનાં જ રચેલાં કેટલાકો માને છે.

(૩) પ્રકરણગ્રંથો:—શ્રીશંકરાચાર્યને નામે ચઢેલા ઘણા ગ્રંથો છે. તેમાંના કેટલાક તો તેમની પછી તેમની પીઠો ઉપર આવેલા શંકરાચાર્યોએ

રચેલા હશે, એવું અનુમાન થાય છે. પણ નીચેની યાદીમાં જણાવેલા ગ્રંથો તેમનીજ રચના મનાય છે, કારણ કે તેમાંનું લખાણ સર્વમાં એકસરખું છે.

(૧) અપરોક્ષાનુભૂતિ, (૨) પ્રૌઢાનુભૂતિ, (૩) અદ્વૈતાનુભૂતિ, (આ ત્રણ અનુભૂતિઓ કહેવાય છે.) (૪) આત્મબોધ, (૫) તત્ત્વોપદેશ, (૬) બ્રહ્મજ્ઞાનાવલી, (૭) વાક્યવૃત્તિ, (૮) લઘુવાક્યવૃત્તિ, (વાક્યવૃત્તિઓ ઘણી મળે છે. તેમાં શ્રી શંકરાચાર્યની મૂળ કયી, તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે.) (૯) સદાચારાનુસંધાન, (૧૦) સ્વાત્મનિરૂપણ, (૧૧) પ્રબોધ સુધાકર, (૧૨) પ્રશ્નોત્તર માલિકા, (૧૩) એકશ્લોકી, (૧૪) દશશ્લોકી, (૧૫) શતશ્લોકી, (૧૬) ઉપદેશસાહસ્રી, (આ સંખ્યાદર્શક ચાર ગ્રન્થો છે,) (૧૭) બ્રહ્માનુચિંતનમ્, (૧૮) મોહમુદ્ગર, (૧૯) યોગતારાવલી, (૨૦) સ્વાત્મપ્રકાશિકા, (૨૧) સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ, (૨૨) વિવેકચૂડામણિ, (૨૩) અનાત્મશ્રી વિગર્હણ પ્રકરણ, (૨૪) આત્માનાત્મવિચાર, (૨૫) જીવનમુક્તાનંદલહરી, (૨૬) વાક્ય સુધા, (૨૭) અધ્યાત્મપટલવિવરણ.

(૪) સ્તોત્ર: વેદાન્તસ્તોત્ર:—(૧) પ્રાતઃસ્મરણમ્, (૨) અદ્વૈતપંચકમ્, (૩) આત્મપટ્કમ્, (૪) ઉપદેશપંચકમ્, (૫) કાશીપંચકમ્, (૬) કૌપીનપંચકમ્, (૭) ચર્પટપંજરિકા, (૮) દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર, (૯) દ્વાદશપંજરિકા, (૧૦) ધન્યાષ્ટકમ્, (૧૧) નિર્ગુણ માનસપૂજા, (૧૨) નિર્વાણમંજરી, (૧૩) પરાપૂજા, (૧૪) મનીષાપંચકમ્, (૧૫) વિજ્ઞાનનૌકા, (૧૬) ષટ્પદી સ્તોત્રમ્, (૧૭) હરિમીડે સ્તોત્રમ્.

ભક્તિસ્તોત્રો: શિવ સંબંધી:—(૧) શિવભુજંગપ્રયાત સ્તોત્ર, (૨) શિવપંચાક્ષર સ્તોત્ર, (૩) વેદસારશિવસ્તવ, (૪) કાળભૈરવાષ્ટકમ્, (૫) દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર, (૬) દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ સ્તોત્ર.

ભક્તિસ્તોત્રો: વિષ્ણુ સંબંધી:—(૭) શ્રીમદચ્યુતાષ્ટકમ્ (૮) અચ્યુતાષ્ટકમ્–બીજું, (૯) નારાયણ સ્તોત્ર, (૧૦) વિષ્ણુપાદાદિકેશાંતવર્ણન સ્તોત્રમ્, (૧૧) કૃષ્ણાષ્ટકમ્, (૧૨) કૃષ્ણાષ્ટકમ્–બીજું (૧૨) શ્રી ગોવિંદાષ્ટકમ્, (૧૪) પાંડુરંગાષ્ટકમ્.

ભક્તિસ્તોત્ર: દેવી સંબંધી:—(૧૫) આનંદલહરી, (૧૬) ત્રિપુરસુંદરી સ્તોત્ર, (૧૭) અન્નપૂર્ણા સ્તોત્ર. (૧૮) અંબાષ્ટકમ્, (૧૯) લલિતાપંચક, (૨૦) ભમરાંબાષ્ટકમ્.

ભક્તિસ્તોત્ર: નદીના દેવતા સંબંધી:—(૨૧) ગંગાષ્ટકમ્, (૨૨) યમુનાષ્ટકમ્, (૨૩) નર્મદાષ્ટકમ્, (૨૪) મણિકર્ણિકાષ્ટમ્.

(૫) અનેક નામે ઓળખાતા શંકરાચાર્યનાં કેટલાંક સ્તોત્રો.

(૧) અદ્વૈતપંચક=આત્મપંચક, (૨) ઉપદેશપંચક=સાધનપંચક, (૩) વિજ્ઞાનનૌકા=સ્વરુપાનુંસંધાન, (૪) દશશ્લોકી=નિર્વાણદશક=સિદ્ધાન્તબિન્દુ. (સિદ્ધાન્તબિન્દુ એ મધુસૂદન સ્વામીની ટીકા છે, પણ ટીકાને નામે મૂળ ગ્રન્થ પણ ઓળખાય છે.) (૫) આત્મષટ્ક=નિર્વાણષટ્ક=ચિદાનંદષટ્ક, (૬) બ્રહ્માનુચિંતન=આત્મચિંતન, (૭) જીવનમુક્તાનંદ લહરી=અનુભવાનંદ લહરી, (૮) સૌન્દર્ય લહરી=આનંદલહરી.

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યને નામે ચઢેલા (શંકાસ્પદ) ગ્રન્થો અને સ્તોત્રો વગેરેની યાદી.

(૧) અદ્વૈતકૌસ્તુભ, (૨) પ્રપંચસાર, (શ્રીવાણિવિલાસ પ્રેસની માળામાં આ ગ્રન્થ શ્રીશંકરાચાર્યને નામે છાપ્યો છે. એમાં ઘણીક સંસાર વહેવારની ચમત્કારિક વાતો આવે છે.) (૩) લલિતાત્રિશતી, (૪) વેદાન્તમુક્તાવલિ, (૫) મહાવાક્યવિવરણ, (૬) તત્ત્વબોધ, (૭) મહાવાકયવિવેક, (૮) વાકયવૃત્તિદર્પણ. (૯) વાકયવૃત્તિ મધ્યમ, (૧૦) રત્નપંચક, (૧૧) વિવેકાદર્શ, (૧૨) શિવસર્વોત્તમ સ્તોત્ર, (૧૩) લલિતાસ્તવરાજ, (૧૪) દત્તાત્રય-સહસ્રનામાવલિ, (૧૫) મહાલક્ષ્મી શક્તિ યોગમાયા ભવાની સ્તોત્ર (?) (૧૬) શિવનામાવલ્યાષ્ટક, (૧૭) જગન્નાથાષ્ટક, (૧૮) શિવરામાષ્ટક, (૧૯) ત્રિવેણી-સ્તવ, (૨૦) શારદાસ્તુતિ, (૨૧) ચંદ્રશેખર સ્તોત્ર, (૨૨) વિઠ્ઠલ સ્તોત્ર, (૨૩) રામલક્ષ્મણ સ્તોત્ર, (૨૪) નીલકંઠ શૈવ સંવાદ, (૨૫) અપરાધ-ભંજન અથવા ક્ષમાસ્તોત્ર, (૨૬) કૃષ્ણતાંડવ, (૨૭) કામાક્ષ્યાષ્ટક, (૨૮) રાજયોગ, (૨૯) ત્રિશ્લોકી, (૩૦) ચતુઃશ્લોકી; (૩૧) શિવમાનસ પૂજા—બે પ્રકારની, (૩૨) વિષ્ણુમાનસ પૂજા, (૩૩) ભવાનીમાનસપૂજા, (૩૪) ભગવ-ત્માનસપૂજા; (૩૫) નિર્વાણશતક, (૩૬) સપ્તશ્લોકી ગીતા, (૩૭) સદાચાર, (૩૮) બાલબોધની, (૩૯) હરિનામાવલી, (૪૦) બ્રહ્મનામાવલી, (૪૧) નક્ષત્ર-માળા, (૪૨) નિગમ ચૂડામણિ, (૪૩) યતિપંચક, (૪૪) કાશિકા સ્તોત્ર, (૪૫) વિષ્ણુ નામાષ્ટક, (૪૬) શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર, (૪૭) દેવ્યાપરાધ-ક્ષમાપન સ્તોત્ર; (૪૮) લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્ર (૪૯) અમરૂ શતક. એ શિવાય પણ ઘણા બીજા સ્તોત્રોના નામો મળે છે.

(૧૧) બ્રહ્મસૂત્ર અને શાંકરભાષ્યનો અભ્યાસ કરવાની રીત

શ્રી બાદરાયણ વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને તેના ઉપરનાં શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યોનાં પુસ્તકોની યાદી આપણે જોઈ. પણ તે સર્વ પ્રથમારંભ કરના-

રાએ વાંચવા જેવાં નથી. પ્રથમાભ્યાસી પટ્સંપત્તિવાળા અધિકારી જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુએ પ્રથમ બ્રહ્મતત્ત્વપ્રકાશિકા નામની અથવા તો અદ્વૈતમંજરી નામની સૂત્રવૃત્તિઓ મેળવવી. તે સાથે વૈયાસિક ન્યાયમાળા તથા અધિકરણરત્નમાળા રાખવી, અને આનંદગિરિની ન્યાય નિર્ણય નામની ટીકા- સાથે શાંકર ભાષ્યનો અને અભ્યાસ શરૂ કરવો. શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રામાણિક સર્વ મુખ્ય ગ્રંથો ઉપર આનંદગિરિની ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદગિરિનું લખાણ એ શંકરાચાર્યના લેખોનું હૃદય છે. આ પ્રમાણે એક વાર અભ્યાસ થયા પછી મુમુક્ષુએ સ્વામી ગોવિંદાનંદની રત્નપ્રભા ટીકા વાંચવી. અને તે પૂરી થાય પછી જ **ભામતી** નિબંધ તેના સર્વ સાહિત્ય સાથે શોખ હોય તો જ શરૂ કરવો. ભામતી એ એક રીતે શાંકર ભાષ્યનું હાર્દ તારવનાર છે. તે **બ્રહ્મસૂત્ર** ઉપર એક સ્વતંત્ર પ્રસ્થાન છે, અને અપૂર્વ ભાવને પ્રકટ કરનારી બહુ જ ગંભીર અને અર્થપૂર્ણ ટીકા છે. તેથી તો તેના ઉપર ટીકાઓ અને ટીકાઓ ઉપર ટીકાઓ વગેરે રચાયાં છે. એ પૂર્ણ થયા પછી ટીકાઓ સહિત સંક્ષેપ શારીરક ભાષ્ય અને પંચાપાદિકા પણ સર્વ સાહિત્ય સાથે શીખે તો બ્રહ્મવિદ્યામાં નિષ્ણાત થઈ જાય અને નિર્ગુણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આધુનિક ટીકાઓમાં શ્રીયુત આત્મારામ મોરેશ્વર છત્રેની શ્રીમદ્વૈયાસિક ન્યાય આર્યમાળા, શ્રી બ્રહ્મસૂત્રાનુક્રમણિ, શ્રીમદ્વૈયાસિક અધિકરણાનુક્રમણિ અને શ્રીમત્ શારીરકીય તત્ત્વાનુક્રમણિ—એ કંઠસ્થ કરવાને માટે બહુ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતી ભાષામાં:—(૧) શ્રી કૃષ્ણલાલ ગો. દેવાશ્રયીનું સંક્ષેપ શાંકરવિજય, (૨) શાસ્ત્રી મણિશંકર હરિકૃષ્ણ નવસારીકરનું શ્રી શંકરાચાર્ય ચરિત્ર (ધાર્મિક ઇતિહાસ) (૩) જગદ્ગુરુશંકરાચાર્ય, લેખક અને પ્રકાશક નર્મદાશંકર ત્ર્યંબકરામ ભ , (૪) રા. રા. પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટકૃત શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની જીવનકથા આટલા ગ્રંથો ચરિત્ર જાણવા માટે પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં એમના ગ્રંથો ઉપરથી અને બીજી શોધખોળો ઉપરથી તારવીને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરતું એક સારૂં જીવનચરિત્ર લખવાની ઘણી જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે તેમના પછી શાંકરમતના પ્રચારની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરનારા સિલસિલાબદ્ધ એક ગ્રન્થની પણ તેટલીજ જરૂર છે.

(૫) "હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ" એ નામના પુસ્તકમાં ખંભાતના દિવાન સાહેબ દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ લખેલો

તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ તથા હમણાં જ તેઓશ્રીએ ગોવિંદનાથનું સંસ્કૃત શંકર-ચરિત્ર અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત સાથે બહાર પાડયું છે તે ખાસ વાંચવા જેવા છે. એ સિવાય સ્વ. સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ લખેલો સિદ્ધાન્તસાર તથા પંચશતિ નામનાં પુસ્તકો પણ વાંચવા જેવાં છે. હિંદની જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં શાંકર સિદ્ધાન્તનાં અને ચરિત્રોનાં ઘણાં પુસ્તકો છે.

तावद्गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेशरी ॥

ભાવાર્થ—જેમ સિંહની ગર્જના ન થાય ત્યાં સુધી જંગલમાં શિયાળો શોરબકોર મચાવે છે, તેમ જ્યાં સુધી વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત રૂપી કેશરીસિંહ ગાજતો નથી હોતો ત્યાં સુધી અન્ય શાસ્ત્રો શોરબકોર મચાવી શકે છે.

इति शम् ।

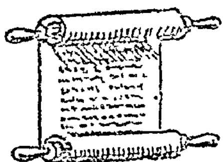
પુસ્તકની જીવાદોરી : બાંધણી

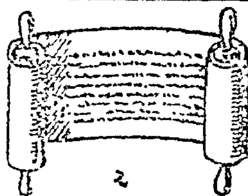
પુસ્તકની બાંધણી એ ગ્રંથવિધાનમાં છેલ્લું કાર્ય છે. આથી ઘણે ભાગે બને છે એવું, કે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી તેને વિષે કોઈ વિચાર કરતું નથી. પણ ખરું જોતાં તો બાંધણી એ પુસ્તકના દેહના ઘડતરનું ઘણું અગત્યનું અંગ છે. છાપખાનાના સંચા ઉપરથી કાગળ ઊતર્યા પછી પણ પુસ્તકનું સ્વરૂપ અરધું જ ઘડાયું હોય છે. ગ્રંથદેહનું ખરું ઘડતર તેની બાંધણી-માં થાય છે. બાંધણી એ પુસ્તકની સાચી સ્વરૂપદાતા અને તેના દેહીની ધારક તથા રક્ષક છે; તેના આયુષ્યની દોર છે.

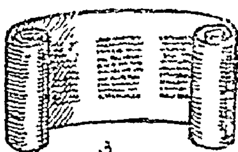
થોડો ઈતિહાસ

પુસ્તકનું આજનું સ્વરૂપ તો માત્ર છેલ્લા ઓગણીસ સૈકાનું સર્જન છે. ઈસુની સદી શરૂ થયે જેટલાં વર્ષ થયાં તેટલાં લગભગ વર્ષ પુસ્તક-બાંધણીની શરૂઆત થયાને થયાં હશે. લખાણો સંઘરવાની મૂળ શરૂઆત આસીરિયનોની માટીની તકતીઓ અને અશોકના શિલાલેખ જેવી પદ્ધતિ વડે થઈ. તે પછી રોમન લોકો ખાંચ પાડેલી લાકડાની પાટીમાં કાળું મીણ પૂરી તે ઉપર સફેદ અક્ષરે લખતા અને એવી બે પાટીઓ, એક પર બીજી ઢંકાઈ રહે તેમ, મિજાગરા જેવી રચનાથી જડી લઇ લખાણ સાચવતા. ઈજિપ્તવાસીઓએ પેપીરસના પાંદડા ઉપર બરૂની કલમ વડે લખવાની પહેલવહેલી શરૂઆત કરીને કાગળની શોધનો પાયો નાખ્યો, તેમ લખાણ સંઘરવાની પદ્ધતિનું પણ નવું સ્વરૂપ ઘડ્યું. તેઓ એ પેપીરસને આપણા જૂના ઓળિયા કે ટીપણાની પેઠે વીંટી રાખતા; જોકે આજનાં ટીપણાં જેટલાં તે લાંબાં ન હતાં. છ હજાર વરસ પહેલાંનાં આવાં ટીપણાંના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ટીપણાંને આજની બાંધણીનો વડદાદો કહી શકાય.

એ ટીપણાંઓમાં ત્રણ વિવિધ પદ્ધતિએ લખાતું : એક તો આપણી પેઠે તેની પહોળાઈ-વડ, નાની ટૂંકી લીટીઓમાં મથાળાના છેડાથી તે નીચેના છેડા સુધી; (જુઓ ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૧) બીજું, ટીપણાની લંબાઇ-વડ, સળંગ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહોંચતી લાંબી લીટીઓમાં; (ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૨) અને ત્રીજું એ લંબાઇમાં સળંગ નહિ પણ ટૂંકી ટૂંકી લીટીઓનાં નાનાં કૉલમ—ચોસલાં—પાડીને. (આકૃતિ ૩) વખત જતાં આ કૉલમ પાડીને લખેલાં લખાણોવાળાં ટીપણાંને, એવાં બે કૉલમો વચ્ચેની કોરી જગ્યા

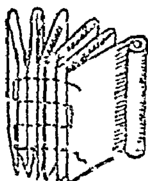

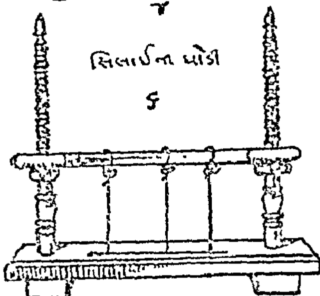

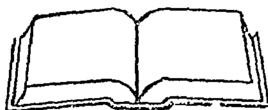

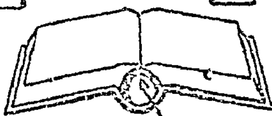

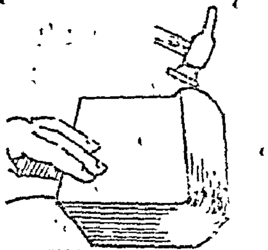

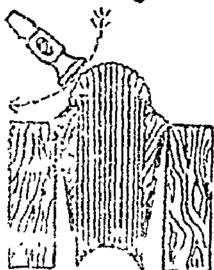

૭ કાચા પૂઠાનું પુસ્તક

૮ પાકા પૂઠાનું પુસ્તક

ચિત્ર ૧

આગળથી ઘડ પાડીને વાળી લઈ સાચવવાં વધુ સુગમ લાગ્યાં (આકૃતિ ૪) અને આમ આપણાં આજનાં પાનાંઓની શરૂઆત થઈ. પછી આ ઘડ પાડેલી પાનાંની થોકડીને પીઠ આગળના ભાગથી દોરા વડે સીવી લેવાનો નુસખો યોજાયો, તેની સાથે આજની બાંધણીની શરૂઆત થઈ. (આકૃતિ ૫) એ બાંધણીમાં, સ્વભાવિક રીતે જ પૃષ્ટની આગળની ધારો બેવડાં જોડાએલાં પાનાંની રહેતી, જેવી આજે પણ ઘણાં જાપાની પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે. પાછળથી એ જોડાએલાં પાનાંને કાઢી નાખી તેની બંને બાજુએ લખવાની શરૂઆત થઇ અને પછી તો સ્વાભાવિક રીતે જ આજની પુસ્તક–બાંધણીની ઢબ સુધીનાં બધાં અંગ એક પછી એક વિકસતાં ગયાં.

શરૂઆત

આમાં પહેલો ઉમેરો તે શીવેલા પુસ્તકને સપાટ રાખવા તથા ઘસારાથી તેનું રક્ષણ કરવા સારૂ બે બાજુ બે પાટિયાં રાખવાનો થયો, અને પછી તે પાટિયાં ઉપર, પુસ્તકની સીલાઈને પકડી રાખનારી પટ્ટી ચોઢી દઈ મિજાગરાં જેવી રચના કરી. (પાછળથી આ પાટિયાં બહુ જાડાં પડવાથી તેને બદલે ઉપરાઉપર કાગળો ચોઢીને જાડા પૂઠાં જેવું બનાવીને વાપરવા લાગ્યા, જે શોધ પછીથી આજનાં ડક્ટિન–બોર્ડ–માં પરિણમી.) આ પછી તરત જ પુસ્તકની પીઠનો ઘસારો અટકાવવા ત્યાં ચામડું ચોડાવું શરૂ થયું, જે લંબાવીને ઉપરનાં પાટિયાં પર પણ અરધે અથવા આખે ભાગે સળંગ મઢી લેવામાં આવ્યું. આમ ક્રમશઃ આજનાં 'હાફ બાઉન્ડ' કે 'ફુલ બાઉન્ડ' પુસ્તકોની બાંધણી વિકસી.

શણગાર

માણસને સાદી ને કોરી ઉઘાડી જગ્યા ગમતી નથી. પુસ્તકના પૂઠા ઉપર ચામડું મઢાયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેના ઉપર શોભા કે શણગાર કરવાનું મન થયું. લાકડાનાં હથિયારો વડે આકૃતિઓની દાબ–છાપ તથા સાદાં આલેખનોથી શરૂઆત થઈને ચામડાનાં પૂઠાંઓ ઉપર ધીમેધીમે મીનાકારી, રેશમનાં ભરતગૂંથણ, હાથીદાંતની કારીગરી, રૂપાનું કોતરકામ, તથા સોના અને રત્નોનું જડતરકામ પણ થવા લાગ્યું, અને ચોથા સૈકામાં તો ખીચોખીચ હીરા, અંબર, પાનાં, મોતી અને રત્નજડિત ગ્રંથબાંધણી સુધી એ હુન્નર પહોંચ્યો! આ કારીગરીના ઘણા પ્રાચીન નમૂના હજી પણ સંગ્રહસ્થાનોમાં મોજૂદ છે. પરંતુ આવી કિંમતી બાંધણી તો રાજા-

મહારાજાઓ અથવા મહાન ધર્માલયો માટે જ થતી. એ સિવાય સામાન્ય બાંધણીમાં તો ચાંમડાં ઉપર, આપણા જૂની ઢબના ચોપડાનાં પૂઠાં ઉપર હોય છે તે રીતની, વિવિધ સુશોભનોની દાબછાપ (જેને Blind tooling કહે છે) પાડવામાં આવતી અને પંદરમા સૈકા સુધી તે યુરોપમાં પ્રચલિત હતી.

પંદરમા સૈકાની મધ્યમાં યુરોપમાં મુદ્રણકળા દાખલ થઈ તેની સાથે જ ગ્રંથોની બાંધણીનો હુન્નર પણ વિસ્તાર પામ્યો અને આજ સુધી એ કામ માત્ર ધર્માલયો અને પાદરીઓના મઠોમાં જ થતું તેને બદલે છાપખાનાં-ઓમાં દાખલ થઈને મુદ્રણકળાનું અંગ બન્યું.

મુદ્રણકળાની શોધને પચીસેક વર્ષ વીત્યાં હશે ત્યાં યુરોપની ગ્રંથ-બાંધણીની કળામાં સાદી દાબછાપને બદલે સોનેરી દાબછાપ—Gold tooling—નું તત્ત્વ ઉમેરાયું. પૂર્વના દેશોમાં એ કારીગરી જૂના વખતથી પ્રચલિત હતી ત્યાંથી તે ઈટાલીમાં આવીને યુરોપમાં ફેલાઇ. વેનીસનો જગ-વિખ્યાત મુદ્રક આલ્ડસ મૅન્યુશિયસ આ કળામાં મોવડી થયો.

પોલી પીઠ

આ સોનેરી દાબછાપ દાખલ થવાની સાથે જ પુસ્તકની પીઠની રચનામાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી પીઠ ઉપરનું ચામડું પુસ્તકની સીવેલી પીઠ ઉપર સજ્જડ ચોટી દેવામાં આવતું. (જુઓ ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૭) આથી સરળતા એ હતી કે પુસ્તકની પીઠ સહેલાઇથી વળીને તે સંપૂર્ણ સપાટ ઉઘાડી શકાતું; પણ ગેરફાયદો એ હતો કે તેને લીધે પીઠના ચામડામાં કરચલીઓ પડતી, જેથી સોનેરી જેવી દાબછાપના કામને નુકસાન પહોંચતું. આને પરિણામે પોલી પીઠની—અથવા ખુલ્લી પીઠની બાંધણીની શોધ થઇ. એમાં સિલાઈવાળી પીઠથી ચામડાની પટ્ટીને અલગ પાડીને, ત્યાં મજબૂત કાગળ કે કપડું ચોડાયું અને પીઠની સીલાઈવાળા છેડા મગજીથી ગંઠીને મજબૂત કરી લેવાયા. (ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૮) આ યોજનાથી પુસ્તક અગાઉની માફક સંપૂર્ણ સપાટ ખુલ્લું રહેતું છતાં પીઠનું ચામડું તેનાથી અલગ રહેવાને લીધે તે પરનાં સુશોભનો સુરક્ષિત રહે છે. આમ ક્રમશઃ ગ્રંથ-બાંધણીની કળાનો વિકાસ પશ્ચિમમાં થયો. આપણે ત્યાં તો ઓળિયા (ટીપણાં)ની પદ્ધતિ અથવા બે બાજુ લખેલાં પાનાંઓને બે પાટિયાં વચ્ચે પોથી રૂપમાં સંઘરવાની પદ્ધતિ જ ચાલુ રહી છે.

ઢબાણુ

બાંધણીની સામાન્ય ક્રિયાનાં બધાં અંગો વિષે ટૂંકી માહિતી આપણે

ગયા વર્ષના હપતામાં જાણી ગયા છીએ. અહીં હવે, એમાંના રહી ગયેલા કેટલાક મુદ્દાઓ ઉમેરીને એ દરેક ક્રિયાને વધારે વિસ્તારથી સમજીશું.

છાપવાના સંચા પરથી ઊતર્યાં પછી કાગળ પરની શાહીને સુકાવા તથા જામવા દેવાને એકાદ દિવસ રાખી મૂકવામાં આવે છે, અને તે પછી એક ક્રિયા, જે પશ્ચિમના દેશોમાં મોટે ભાગે હવે કરવામાં નથી આવતી તે, આપણે ત્યાં કરવામાં આવે છે. તે છાપેલા કાગળને દબાણમાં નાખવાની. આપણે ત્યાં ઘણુંખરું જૂની ઢબના સંચાઓ પર, સામાન્ય કારીગરોને હાથે કામ લેવાનું હોવાથી તથા છાપખાનામાં જૂના નવા બંને પ્રકારનાં બીબાં ભેળસેળ હોવાથી સ્પષ્ટ છાપ લાવવા માટે સામાન્ય રીતે છાપને વધારે દાબ આપે છે. આથી કાગળની બંને બાજુની છાપના દાબ, પરસ્પરની સામી બાજુએ આછા ધોબા જેવા ઊઠી આવે છે. આ દાબ બેસાડી દેવા સારુ, છાપેલા કાગળો સૂકાયા પછી એકાદ દિવસ માટે તેમને મોટાં દબાણ પ્રેસમા, વચ્ચે વચ્ચે લીસાં કડક કાર્ડ મૂકીને, દાબી રાખવામાં આવે છે. મશિનો ઊંચાં હોય, બીબાં એકધારી ઊંચાઇનાં અને કાળજીપૂર્વક સાચવેલાં હોય તથા કારીગર હોશિયાર હોય તો પાછલી બાજુ જરા પણ દાબ આવવા દીધા વિના સફાઈવાળી સુઘડ છાપ લાવી શકાય છે અને કાગળને દબાણમાં નાખવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.

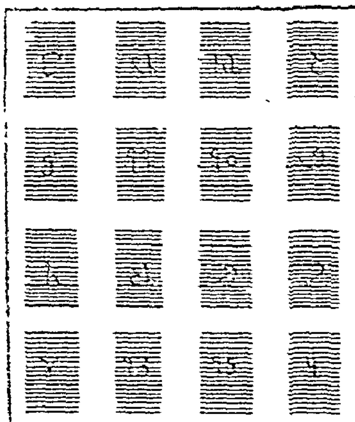
વળામણી

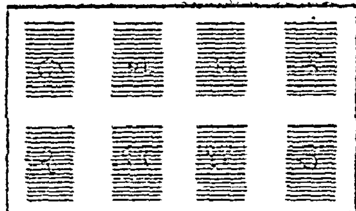
દબાણમાંથી નીકળ્યા પછી કાગળ વળાવા માટે જાય છે. આ સાધારણ લાગતી ક્રિયા પણ ઓછા મહત્ત્વની નથી. છાપવામાં જેમ પાનાં બરોબર એકબીજાની પાછળ—લીટીએ લીટી અને અક્ષરે અક્ષર મળે તે રીતે છપાય એ જેટલા અગત્યનું છે, તેમ તેટલા જ અગત્યની આ વળામણી પણ છે. કાગળ વાળવામાં, એકબીજાની સામે આવતાં પાનાંની લીટીએ લીટી, સામસામી એકબીજાપર બંધબેસતી થઇ રહીને, પાનાં વચ્ચેની કોરી જગ્યાને બરોબર મધ્ય ભાગે ગડ ન પડે તો પુસ્તકનું રૂપ માર્યું જાય છે, અને છાપવામાં લીધેલી કાળજી બધી ધૂળ મળી જાય છે.

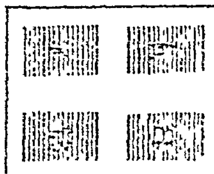
છપાએલા કાગળ ઉપર બંને બાજુએ પાનાં એવા ક્રમથી ગોઠવેલાં હોય છે કે તેને બેવડો, ચોવડો કે આઠવડો વાળતા જઇએ તેમ પાનાં સંખ્યાના ક્રમાંક પ્રમાણે એકબીજા પર ગોઠવાતાં જાય છે, અને કાગળ પૂરો વળાઈ રહ્યે આખો 'ફૉર્મ' (અથવા 'સેક્શન') તૈયાર થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે ક્રાઉન સોળપેજી પુસ્તક માટે ડબલ ક્રાઉનના એક કાગળ ઉપર સોળ પાનાં

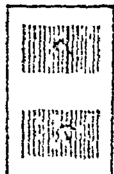
એવા ક્રમથી ગોઠવીને તેને બંને બાજુએ છાપી લેવામાં આવે છે કે પછી એ કાગળને વચ્ચેથી ફાડીને બે ટૂકડ કરીએ એટલે દરેક ટુકડામાં આગળપાછળ

આકૃતિ ૧ આકૃતિ ૨

ચિત્ર ૨ આકૃતિ ૩ આકૃતિ ૪

૧ થી ૧૬ સુધીના ક્રમનાં આઠઆઠ પાનાં પથરાઈ રહેલાં હોય. (જુઓ ચિત્ર ૨–આકૃતિ ૧) પછી એમાંનો એક ટુકડો લઇ તેની એક તરફની સપાટી ઉપર ડાબી તરફ આવેલાં ૭ અને ૨ પૃષ્ઠાંકની ઉપરાઉપર જમણી તરફનાં ૬ અને ૩ પૃષ્ઠાંક બરોબર આવી રહે એ રીતે (ચિત્ર ૨–આકૃતિ ૨) તેના બંને છેડા ભેગા કરી લઈ તેને અદ્ધર પ્રકાશ સામે ધરી ખાત્રી કરી લે, અને બરોબર મેળવાઈ રહે એટલે કાગળને વચ્ચેથી ઘડ વાળે. ૭ અને ૨ ઉપર ૬ અને ૩ પૃષ્ઠાંક બરોબર ગોઠવાયા હશે તો ૧૦ અને ૧૫ ઉપર અનુક્રમે ૧૧ અને ૧૪ આપમેળે આવી રહેશે એ તો દેખીતું છે. આમ ઘડ વળી એટલે હવે પાછળની બાજુનાં ૧૨, ૧૩, ૪ અને ૫ પૃષ્ઠાંકવાળાં પાનાં ઉપર આવવાનાં. (આકૃતિ ૩) કાગળને હવે આડો ફેરવી નાખી ૧૩ નો અંક બરોબર ૧૨ ઉપર અને ૪ નો અંક ૫ ઉપર બંધ બેસી રહે તેમ ગોઠવી બીજી ઘડ પાડે એટલે ૮ અને ૯ અંક ઉપર આવવાના. તે બંનેને સામસામાં ગોઠવી ત્રીજી ઘડ પાડયે ૧ થી ૧૬ સુધીના ક્રમનો ફૉર્મ તૈયાર થઇ જશે. ન સમજણ પડે તો આપેલી આકૃતિઓ પ્રમાણે નાના કાગળના ટુકડા ઉપર નમૂનો કરીને વાળવાથી સમજાઈ જશે. આ જ ઢબથી

જુદા જુદા કદ પ્રમાણે ૧૨, ૨૪, ૩૨, ૩૬, ૪૮ કે ૬૪ પેજી પુસ્તકોની ઘડ પાડવામાં આવે છે.

ઘડ જો વધારે પાડવાની હોય અને કાગળ જો કડક હોય તો ઘડ પાડતી વખતે બહુ મુશ્કેલી પડે છે અને કેટલીકવાર ફૉર્મની પીઠ કે મથાળાની ઘડ આગળ કરચલી કે ખજૂરો પડી પુસ્તકને ખરાબ કરે છે. એટલે વધારે પેજી પુસ્તક, જેમાં ઉપરાઉપરી ઘણી ઘડ પાડવાની હોય તેવાના કિસ્સામાં, કાગળની પસંદગી વખતે તે બહુ જાડો અને કડક ન હોય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

આપણે ત્યાં તો ઓછી ખપતને કારણે પુસ્તકની એક, બે કે બહુ તો પાંચ હજાર સુધી નકલો જ છપાતી હોઈ વળામણીનું આ કામ હાથેથી જ કરવામાં આવે છે; પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં તો વાળવાના સંચા (ફોલ્ડિંગ મશિન) આવે છે, જેમાંના સારા ઊંચા સંચા ઉપર તો જુદાંજુદાં કદ અને પ્રકારની લગભગ ૨૦૦ વિવિધ પદ્ધતિઓની વળામણી થઈ શકે છે. છતાં ઉત્તમ કોટિના (એન્સાઈક્લોપીડિયા કે બાઈબલોમાં વપરાતા ઇન્ડિયા પેપર જેવા) અતિ પાતળા કાગળો, કે ખાસ આવૃત્તિઓમાં વપરાતા અસામાન્ય દળના જાડા કાગળો ત્યાં પણ હાથેથી જ વળાય છે.

વળાઈ રહ્યા પછી ફરી પાછા પુસ્તકના ફૉર્મને એકવાર દબાણ પ્રેસમાં નાખી દાબી રાખવામાં આવે છે, જેથી પાનાં વચ્ચેની હવા નીકળી જાય તથા ઘડ બરોબર બેસી જાય. સામાન્ય રીતે આ ક્રિયા બહુ મોટા દળનું અને ઝાઝા ફૉર્મનું પુસ્તક હોય તો જ કરવામાં આવે છે.

મેળવણી

એક કરતાં વધારે ફૉર્મનું પુસ્તક હોય તો એના છૂટાછૂટા ફૉર્મને હવે ક્રમવાર મેળવીને એકબીજા પર મૂકી તેની થપ્પી કરવાની આવે છે. આને મેળવણી કહે છે. પોતાની સામે અર્ધ ગોળાકારે ફૉર્મોના થોકડા ક્રમવાર મૂકીને માણસ તેમાંથી પહેલેથી એક પછી એક ફૉર્મ લઈ એકબીજા પર મૂકી ક્રમસર ગોઠવતો જાય છે અને એ રીતે બીજે છેડે પહોંચે એટલે આખું પુસ્તક ગોઠવાઈ રહે છે. એક માણસ આ રીતે પોતાની આસપાસ લગભગ ૮ થી ૧૦ ફૉર્મની થપ્પીઓ રાખી મેળવણી કરી શકે છે. પુસ્તક તેથી વધારે ફૉર્મનું હોય તો વધારે માણસો જુદીજુદી થપ્પીઓ લઈને આ રીતે બેસે છે, અને પછી પોતપોતાની મેળવાએલી થોકડીઓ ક્રમમાં

એકઠી કરી લઈ પુસ્તક તૈયાર કરે છે. આ રીતે મેળવાએલા ફૉર્મ બરોબર ક્રમમાં ગોઠવાયા છે કે નહિ તેની ફરી એકવાર તપાસણી કરી જવામાં આવે છે જેને અંગ્રેજીમાં 'કોલેટિંગ' કહે છે. પુસ્તક ઝાઝાં ફૉર્મનું હોય તો મેળવણી પછીની આ ક્રિયા સહેલી થઇ જાય એટલા માટે એક હિકમત કરવામાં આવે છે. વળીને તૈયાર થએલા ફૉર્મની પીઠની ધડ જ્યાં આવે છે તેજ જગ્યાએ બરોબર, ફૉર્મ છપાતી વખતે જ એક ઝીણી કાળી નિશાની છપાય એવી રચના કરી લેવામાં આવે છે, અને એક પછી એક છપાતા આવતા ફૉર્મમાં, આ નિશાની થોડી થોડી એકસરખા માપથી નીચે ને નીચે ઉતારતા જઇ છાપવામાં આવે છે, જેથી જ્યારે બધાં ફૉર્મ મેળવાઈ રહે ત્યારે પુસ્તકની પીઠ ઉપર કર્ણાકારે એકસરખી ત્રાંસી લીટીમાં નીસરણીનાં પગથિયાંની માફક સીધા નિયમિત અંતરે આવીને એ બધી નિશાનીઓ ગોઠવાઈ રહેલી હોય છે. મેળવણીમાં જો ભૂલ થઈ હોય તો આ લીટીમાં આપમેળે જ ખાંચ આવીને ભૂલ તરત પકડાઈ જાય છે.(જુઓ ચિત્ર ૫—આકૃતિ ૧)

ચિત્રો

પુસ્તકમાં જો છુટાં છાપેલાં ચિત્રો, નકશાઓ વગેરે દાખલ કરવાં હોય તો મોટે ભાગે તેને સીવણમાં ન લેતાં મેળવણી વખતે જ દાખલ કરી લેવાય છે. ચિત્રની કિનાર પર શુમારે ૧/૧૦ ઈંચ જેટલી પહોળાઇમાં લાહી ચોપડી, તેને જે પૃષ્ઠ સામે દાખલ કરવાનું હોય ત્યાં, ફૉર્મની કિનાર જોડે ચિટકાવી દેવામાં આવે છે. આવાં ચિત્રો ચોડવાનું સ્થાન (એટલે કે જે પૃષ્ઠની સામે તેને ચોડવું હોય તે પૃષ્ઠ) પસંદ કરવામાં સાવચેતી રાખવી. બનતાં સુધી તો તે ફૉર્મના પહેલા અથવા છેલ્લા પૃષ્ઠની સામે આવે તેવી જ રચના કરવી; નહિતર તે સિવાય ફૉર્મની અંદરના કોઇ પાને તે ચોટાવાનું આવે તો બાઇન્ડરને એ વાળેલા ફૉર્મને તે પાના આગળથી હાથ વડે કાપી નાખીને પછી ત્યાં ચિત્ર ચિટકાવવું પડે છે, અને આ પ્રકારની વધારાની મહેનતનો ખર્ચ પુસ્તક ઉપર ચડે છે.

સીવણ

ધડ વાળીને ચિત્ર ચોડાઇ મેળવાઇ પુસ્તકાકારે થપ્પીમાં ગોઠવાઇ ગયા પછી પુસ્તકની સિલાઈ શરૂ થાય છે. સિલાઇ વિષે ગયા વર્ષના હપતામાં ઘટતા વિસ્તારથી કહેવાઇ ગયું છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન નહિ કરીએ. એકાદ ફૉર્મની ચોપડીને માટે વચ્ચે ટાંકાની (દોરાની કે સ્ટિચિંગ

મશિન પર કરેલી વાળાના ટાંકાની) સિલાઇ ઉચિત છે;કૅટલૉગો,રીપોર્ટો, માસિકો તથા એવાં પાતળાં અને ઓછી અગત્યનાં કામો, જેમાં થોડાં ફૉર્મ હોય, તેને માટે પડખામાં ટાંકા લઇ સ્ટૅબ અથવા સ્ટિચ સિલાઇ ચાલે.

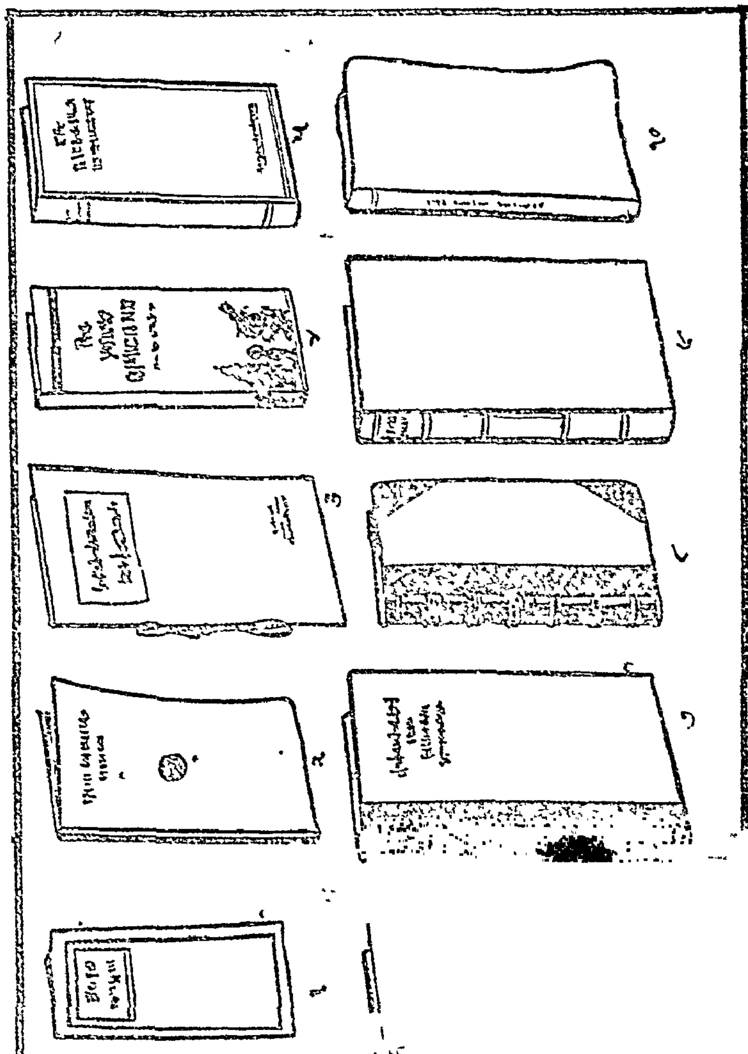
પાતળી પુસ્તિકાઓ ઉપર ઘણીવાર શૉખને માટે રેશમી દોરો બંધાવવાનો પણ રિવાજ છે. આમાં પણ પુસ્તકને પહેલાં વાળાના ટાંકા તો લઈ જ લેવા જોઇએ. પછી પુસ્તકના પડખામાં 'પંચ' (વીંધણા) વડે કાણાં પાડી તેમાં સુશોભિત રેશમી દોરી બાંધવામાં આવે છે. કેટલીક વાર પુસ્તિકા બહુ પાતળી હોય તો પડખામાં કાણાં ન પાડતાં સોય વડે પીઠમાં જ રેશમી દોરાની સિલાઇ હાથેથી કરી લેવામાં આવે છે. (ચિત્ર ૩–આકૃતિ ૩) પણ આ ખરચાળ હોવાથી ખાસ શોભાવાળાં કામોમાં જ કરવું સલાહભર્યું છે.

પૂઠાં

પૂઠાંના પ્રકારો વિષે પણ આપણે ગયા લેખમાં સમજી ગયા છીએ. સામાન્ય પુસ્તિકાઓને, કૅટલૉગો માસિકો જેવાં પરચુરણ કામોને, તથા કેટલીકવાર બસો પાનાં સુધીનાં પુસ્તકો સુદ્ધાંને માટે પણ, સુંદર દેખાવ રંગ અને ભાત વાળા જાડા પૂઠાંના કાગળો વપરાય. આવા કાગળો ઉપર જોઇતું છાપકામ (પુસ્તક તથા કર્તાનું નામ, પ્રકાશક વગેરે) અગાઉથી જ કરી લેવાય છે; અને પછી સીવાઇને તૈયાર થએલા પુસ્તકની પીઠ ઉપર લાહી અથવા સરેસનો સારો હાથ મારી તેના પર એ પૂઠાં ચોંટાડી દેવાય છે. પૂઠાં ચોડાઈ રહ્યા બાદ કાપવાના સંચા પર તેની ત્રણે કોરો સફાઇથી સપાટ છાંટી લે છે. (ચિત્ર ૩–આકૃતિ ૧) પણ કેટલીક વાર પૂઠાંની ત્રણે બાજુની ધારો, પાકી બાંધણીની પેઠે આગળપડતી રાખવી હોય છે. (આકૃતિ ૨) આવે વખતે પૂઠું ચોડયા પહેલાં જ પુસ્તકની ધારો છાંટી લેવાય છે.

જાડા પૂઠાવાળાં એટલે ડફ્ટિન–બોર્ડ–નાખેલાં પુસ્તકોમાં પણ વિવિધ પ્રકાર છે. એ પ્રકારોની પસંદગી તથા તેને માટે વાપરવાના ડફ્ટિનની જાડાઇનો આધાર પુસ્તકના દળ, વપરાશ અને મહત્ત્વ ઉપર રહે છે. બહુ અગત્યનાં ન હોય તેવાં, મધ્યમ વપરાશનાં અને સોંઘે ખર્ચે પાર ઉતારવા જેવાં પુસ્તકો માટે, પીઠ પર થઇને બંને બાજુનાં પૂઠાં પર પથરાઈ રહેતા સળંગ કાગળ ચોડેલી બોર્ડની બાઈન્ડિંગ ચાલે. અંગ્રેજીમાં એને Paper-boards કહે છે (આકૃતિ ૪). પુસ્તકને એથી જરા વધારે મજબૂત અને આકર્ષક કરવું હોય તો કાગળ સળંગ ચોડવાને બદલે પીઠ ઉપર છીંટની

પટ્ટી રાખી બંને બોર્ડ ઉપર કાગળ ચોડે છે. (આકૃતિ ૬) આ બધાંમાં કાગળને પહેલેથી જ છાપી લેવામાં આવે છે. પૂઠાંના કાગળો સામાન્યતઃ બહુ લીસી

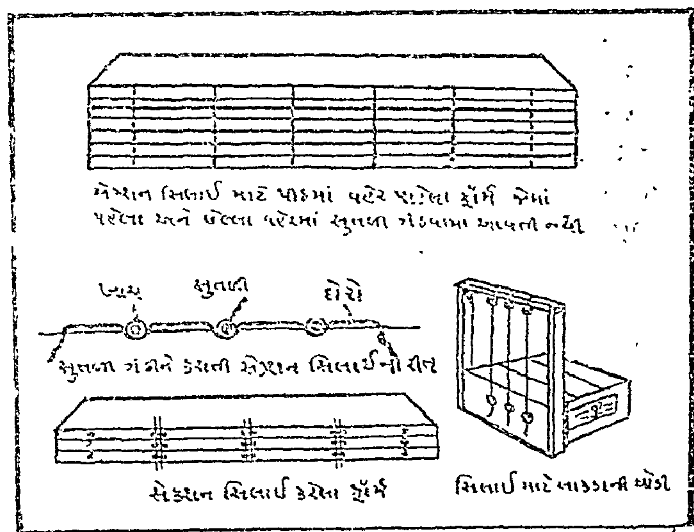
ચિત્ર ૩ જુદાજુદા પ્રકારની બાંધણીના નમૂના

સપાટીના ન હોવાથી તેના ઉપર હાફ્ટોન કે ફોટો બ્લૉક છાપી શકાતો નથી. આવા કિસ્સામાં ફોટો બ્લૉક જુદા કાગળ ઉપર પહેલેથી છાપી, તેને જરૂરના માપમાં વેતરી કાઢીને પછી પૂઠા ઉપર ચોડવામાં આવે છે (જુઓ આકૃતિ ૬ ની ઉપર). કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાનાં પુસ્તકોનાં પૂઠાં (અલબત્ત કાચાં) આ રીતે કરાવવાં શરૂ કર્યા છે.

વધુ મહત્ત્વનાં તથા કિંમતી અને ચાલુ વાપરનાં પુસ્તકો ઉપર સળંગ છીંટનાં પૂઠાં સલાહભર્યાં છે (જુઓ આકૃતિ ૫). એથી પણ વધારે વપરાશ અને મહત્ત્વના તથા કાયદાનાં પુસ્તકો જેવા જાડા ગ્રંથો, હિસાબનાં લેજરો, રજિસ્ટરો વગેરેને પીઠના ભાગમાં ચામડું નાખીને હાફ લેધર બાઇન્ડિંગ (આકૃતિ ૭), અથવા પીઠ ઉપરાંત આગળના ખૂણાઓ ઉપર પણ ચામડું મઢીને થ્રીફોર્થ્સ લેધર—પોણા ભાગમાં ચામડાની—બાઇન્ડિંગ (આકૃતિ ૮) કરાવે છે. ખાસ ઊંચી બાંધણીનાં પુસ્તકો સળંગ ચામડાથી બંધાવેછે, (આકૃતિ ૯) જેમાં એકપ્રે પ્રકાર તો પૂઠું નાખ્યા વિનાના, મખમલ જેવી સુંવાળી બાંધણીના છે, જેને અંગ્રેજીમાં ફ્લેક્સિબલ લેધર બાઇન્ડિંગ અને લિમ્પ લેધર બાઇન્ડિંગ કહે છે. (આકૃતિ ૧૦) બાઇબલો જેવાં ધાર્મિક પુસ્તકો, કાવ્યનાં સુંદર પુસ્તકો, ભેટ આપવા માટેનાં કિંમતી પુસ્તકો તથા ઉત્તમ ગ્રંથોની વિશિષ્ટ આવૃત્તિઓની બાંધણી આ રીતે થાય છે.

સેકશન સિલાઈ

ઠીક દળનાં અને કાયમી વપરાશનાં પુસ્તકો માટે તો સેકશન સિલાઈ જ જરૂરની છે. આ રીતે સીવાએલું પુસ્તક આખું સપાટ ઊઘડી શકે છે અને તેનાં પાનાં ખેંચાઈ આવતાં નથી. તેની લાંબી વિગતમાં ન ઊતરતાં અહીં ટૂંકામાં એટલું સમજાવવું બસ થશે કે મેળવાઈ તપાસાઈને ગોઠવાએલી પુસ્તકોની થપ્પીને લાકડાના સીધરા વચ્ચે મજબૂત જકડી, તેની પીઠમાં ઝીણી કરવત વડે પુસ્તકની લંબાઈના પ્રમાણમાં ૭, આઠ કે દસ આછા વહેર મૂકી કાણાં પાડવામાં આવે છે. પછી બંને છેડાનો એકેક વહેર બાદ કરતાં, વચ્ચે જેટલા બાકી રહે તેટલી ઊભી સૂતળીઓ બાંધેલી સીવણની ઘોડી ઉપર, એ વચલા વહેરની દરેક 'માંચમાં દરેક' સૂતળી બેસી જાય એ રીતે, એક ફરમો ગોઠવવામાં આવે છે. હવે એ ફૉર્મને એક હાથે બરોબર મધ્યેથી ઉઘાડી, એક છેડાના વહેરના વેહમાંથી સોય નાખી ફૉર્મની વચ્ચે કાઢે છે, અને ત્યાંથી તે પછીના—પહેલી સૂતળીવાળા વેહમાં સોય નાખીને બહાર કાઢી, પેલી સૂતળીને સોયના દોરાનો આંટો લઈ, ફરીથી એ જ વેહ-

ચિત્ર ૪

સાંથી સોય નાખી ફૉર્મના વચલા ભાગે કાઢે છે. આ રીતે પેલા વેહમાં ગોઠવાએલી બધી સૂતળીઓ સીવણની સાથોસાથ પુસ્તકની પીઠ સાથે ગંઠાતી જાય છે. સેકશન સિલાઈની ઘણી પદ્ધતિઓમાંની આ એક છે. સાથેનું ચિત્ર જોવાથી વિગતવાર આ પદ્ધતિ સમજાશે.

આ રીતે સીવાઇને પુસ્તકો પૂરાં થાય એટલે એ ખાંચોમાં ગંઠાએલી સૂતળીના છેડા, દરેક પુસ્તક દીઠ બંને બાજુ એકાદ ઈંચ લાંબા રહે એ રીતે કાપી લઈને એક એક પુસ્તક છૂટું કરી નાખે છે. પાછળથી આ છેડા પૂઠાની સાથે ચોડાઇને મિજાગરાંનું કામ કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે આ સૂતળીને બદલે સુતરની પીત (પાતળી પટ્ટી) પણ વપરાય છે.

પીઠકામ

સીવાઈ રહ્યા પછી પૂઠું ચડાવવા માટે પુસ્તકને (મુખ્યત્વે તેની પીઠને) તૈયાર કરે છે. આ ક્રિયાને અંગ્રેજીમાં ફૉર્વર્ડિંગ કહે છે. આમાં નાનીનાની પાંચેક ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. પહેલાં તો સીવાએલી પીઠ ઉપર બુઠ્ઠા કડક બ્રશ વડે ઊંચા સરેસનો એક હાથ મારે છે. બ્રશ કડક ને બુઠ્ઠું એટલા માટે કે ફૉર્મોની સાંધમાં સરેસ ઊતરીને તેઓને જકડી લે.

બાંધણી માટે વપરાતાં બધાં સાધનોમાં સરેસ વિષે ખાસ કાળજી જરૂરની છે. જોકે એ વિષય બાઇન્ડરનો છે, અને પુસ્તક બંધાવનારનું તેમાં બહુ ઓછું ચાલે છે, તોપણ તે વિષે ધ્યાન આપવાનું ચૂકવું નહિ. હલકી જાતનો સરેસ પુસ્તકના કાગળ અને પટ્ટીઓ સાથે એકરૂપ થતો નથી અને પરિણામે તરડાઇને ઉખડી જાય છે. આવાં પુસ્તકો ઉઘાડો ત્યારે તેની પીઠમાંથી કડાકા ફૂટતા સંભળાય છે અને ટૂંક વખતમાં તેની પીઠ પરથી પૂઠું છુટું પડી આવે છે. બાંધણી માટે ગ્લિસરીનની મેળવણીવાળો મુલાયમ સરેસ—elastic glue જરૂરનો. કેટલીક વાર જતે દહાડે સરેસ કડક થતો જાય તો તેમાં કાગળની જાત પણ કારણભૂત હોય છે.

સરેસનો પહેલો આછો હાથ સુકાયા પછી પુસ્તકની પીઠ કાઢવામાં આવે છે. પીઠ કાઢવી એટલે પીઠના ભાગને ઢેકાની માફક ગોળાકારે ઉપસતો બનાવવો, જેથી પુસ્તકની આગલી કિનાર બીજના આકારમાં અંદર-પડતા ગોળાકારની થાય. એક ઈંચ તથા તેથી વધારે જાડાઇનાં પુસ્તકોની પીઠ કાઢવી જરૂરી છે. આ ક્રિયાનો ઉદ્દેશ પુસ્તકનો ઘાટ અખંડ જાળવી રાખવાનો તથા સિલાઇ ઢીલી ન પડવા દેવાનો છે. સામાન્યરીતે કોઇ પણ પુસ્તકને ઉઘાડો એટલે તેની આગલી કિનારનો વચલો ભાગ બહાર ધસી આવવાનો, અને પછી બંધ કરતી વખતે તે પાછો પૂરેપૂરો અંદર પેસવાનો નહિ. પુસ્તકોની પીઠ કાઢી ન હોય તો લાંબી વપરાશનાં પુસ્તકોમાં જતે દહાડે પીઠના ભાગમાં ગોળાકારે ખાડો પડવાનો અને સિલાઇના દોરા ઢીલા પડી જવાના. ઉપરાંત, આગલી કોર બહાર ધસી આવીને પાનાંની કિનારો મેલી થવાની તથા ઘસારાથી તેમાંથી રૂંછાં નીકળવાનાં. આ કારણને લીધે જાડાં પુસ્તકોની પીઠ કાઢવી જરૂરની છે. પુસ્તક જેમ જાડું તેમ તેને મજબૂત અને સારી પીઠ કાઢવી વધારે જરૂરની.

પીઠ કાઢવામાં બે ક્રિયાઓ હોય છે. પહેલાં પુસ્તકને લાકડાના મોટા સીધરા વચ્ચે પકડી પીઠને હથોડીથી ધીમેધીમે ટીપીને ગોળ બનાવવામાં આવે છે, (જુઓ ચિત્ર ૧–આકૃતિ ૧૦) અને પછી એ ગોળાકારને, બંને બાજુએ સફાઇપૂર્વક વધારે જોરથી ટીપી તેની બંને કિનારોને મજબૂત તથા આંકડા જેવી વળેલી બનાવી દે છે, (ચિત્ર ૧–આકૃતિ ૯) જેમાં મિજાગરાની માફક પુસ્તકનું પૂઠું બરોબર ભરાવાઇ રહે છે અને ગમે તેટલી ઉઘાડવાસ થતાં પણ પુસ્તકનો ડોળ કે સિલાઇ કશું બગડતું નથી. પીઠ કાઢવાની આ બંને ક્રિયાઓ

rounding અને backing) માટે હવે તો ખાસ સંચાઓ આવે છે. કેટલીકવાર–અને ખાસ કરીને મજબૂત પુસ્તકોની બાબતમાં–પીઠ ઉપર સરેસનો હાથ પીઠ કાઢ્યા પહેલાં મારવાને બદલે પીઠ કાઢ્યા પછી મારે છે.

પીઠ નીકળ્યા પછી તેના ઉપર આછા પોતની હલકી મલમલનો કટકો સરેસ વડે ચોંટાડવામાં આવે છે. આ મલમલના બંને છેડા પીઠ ઉપરથી એકેક ઇંચ બહાર નીકળી આવે એટલા લાંબા રાખે છે, જેથી તે પૂઠા સાથે ચોડાઈ જઈને મિજાગરાંની ક્રિયાનો અર્થ સારે છે. એ તો સહજ સમજાય એવું છે કે આ મલમલ જેમ સારી અને મજબૂત તેમ પુસ્તકની બાંધણીની આવરદા વધારે. આ સુકાયા પછી પીઠ પર ફરીથી સરેસનો બીજો હાથ મારવામાં આવે છે અને તેના પર સહેજ જાડા કાગળનો, બરોબર પીઠના જ માપનો ટુકડો ચોંટાડી દે છે. આથી પીઠ વધારે કડક બને છે અને તેના ઘાટને કાયમનું સ્વરૂપ મળી જાય છે. (ચિત્ર ૫–આકૃતિ ૪) અહીં 'ફૉર્વર્ડિંગ'ની ક્રિયા પૂરી થાય છે અને તૈયાર રાખેલાં પૂઠાં—'બાઇન્ડિંગ કેઈસ'—ચડાવી દેવાને માટે પુસ્તક તૈયાર થાય છે. સારું ફૉર્વર્ડિંગ થએલું પુસ્તક બહુ જ સરળતાથી ઉઘડી શકે છે અને તેનાં પાનાં સપાટ પથરાઈ રહે છે.

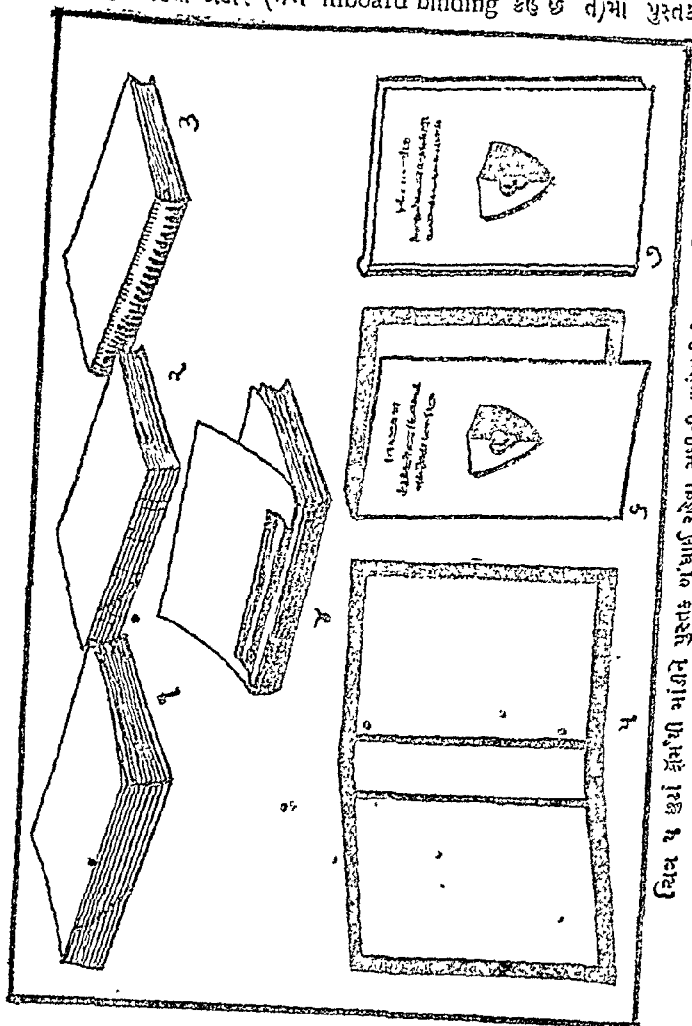
મગજી

ચામડાની બાંધણીનાં અથવા ખાસ રૂપરંગવાળાં ઊંચી બાંધણીનાં પુસ્તકોમાં આ ઉપરાંત પીઠના મથાળા તથા છેડાની (કોઈવાર એકલી મથાળાની) કિનારો ઉપર મગજી મૂકવામાં આવે છે. આ મગજી એટલે જાડી દોરી ઉપર રંગીન સુતરાઉ અગર રેશમી કપડાના કટકા વીંટાળી, તે પીઠના માપના કાપી, એ કિનારો પર ચોડે તે. આનો ઉદ્દેશ કિનારોને મજબૂતી આપવા ઉપરાંત વિશેષે શોભાનો હોય છે. પુસ્તકની આગલી ત્રણે કિનારો સોનેરી અથવા રંગીન કરી હોય ત્યારે આ મગજી જરૂરની ગણાય છે. વળી 'વાંચન–વિરામ' વખતે નિશાની રાખવા માટે કેટલાંક પુસ્તકોમાં રેશમી ફીતો રાખવામાં આવે છે તે આ મગજી ઉપર જ ચોંટાડાય છે.

બે પ્રકારની બાંધણી

ફૉર્વર્ડિંગ (પીઠકામ) પૂરું થયા પછી તેના ઉપર પૂઠાં ચડાવવાનું કામ શરૂ થાય છે. પશ્ચિમમાં પુસ્તકબાંધણીની કારીગરીના બે પ્રકાર છે. એક પુસ્તકની અંગરૂપ (એટલે તેના દેહ ઉપર જ કરવામાં આવતી) બાંધણી, અને

બીજી પૂઠાં જુદાં તૈયાર કરીને પછી સીવેલા પુસ્તક પર ચડાવી દઈને થતી બાંધણી. પહેલો પ્રકાર (જેને inboard binding કહે છે તે)માં પુસ્તક-

ચિત્ર ૫ છૂટાં ફૉર્મથી માંડીને પુસ્તક બંધાઈ રહેવા સુધીની બાંધણીની મુખ્ય ક્રિયાઓ

ની બંને બાજુઓ પર, તેના માપનાં પૂઠાં કાપીને ચોડવામાં આવે છે અને પછી તેને સાથે લઈ ને સીવણ, પીઠકામ, ચામડું કે છીંટ ચડાવવાનું, તથા સોનેરી કારીગરી, સુશોભનો વગેરે જે કરવાં હોય તે એ પૂઠાં ઉપર જ કરવામાં આવે છે; અને આ બધું કામ ખાસ પ્રકારનું, હાથ કારીગરીથી જ તથા ઉસ્તાદ કારીગરોને હાથે થતું હોવાથી મોંઘું થાય છે. સંખ્યાબંધ આવૃત્તિઓનાં નીકળતાં સામાન્ય પ્રકાશનો તો બીજા પ્રકારની (જેને case-binding કહે છે તે) બાંધણીથી જ તૈયાર થાય છે. એમાં પુસ્તકના કદના પૂઠાંનાં ખોખાં (binding cases) જુદાં તૈયાર કરી લઈ પછી પુસ્તકો પર ચડાવવામાં આવે છે.

બાઈન્ડિંગ કેઈસ–પૂઠાંનાં ખોખાં

એ પૂઠાંનાં ખોખાં બનાવવા માટે પુસ્તકના કદનાં ડક્ટિન-બોર્ડ-પહેલાં કાપી લઇ, પુસ્તકની પીઠની જાડાઈના માપના લાકડાના ફરમાની આજુ-બાજુ સરેસ લગાડેલા કાપડ (કે કાગળ જેનું પૂઠું કરવું હોય તેના) ઉપર મૂકીને લાકડાનો ફરમો ઉપાડી લેવામાં આવે છે, અને તેની ખાલી જગ્યાએ પીઠની પહોળાઈનો કાગળનો ટુકડો મૂકી કાપડ (કે કાગળ), જેના છેડા ચારે તરફથી અરધો પોણો ઇંચ જેટલા લાંબા રાખેલા હોય છે તે, વાળી દઇ ચોઢી દે છે (ચિત્ર ૫–આકૃતિ ૫). આ રીતે તૈયાર થએલા પૂઠાને થોડો વખત સૂકાવા દઇ પછી તે પર પુસ્તકનું નામ છાપે છે, અગર સોનેરી દાબછાપ કે બીજા કોઇ શણગાર કરવા હોય તે કરી લે છે (આકૃતિ ૬). છાપવા માટે પૂઠાં જરા હવાએલાં હોય તો છાપ સારી જામે છે. આપણે ત્યાં કેટલીક વાર છીંટ કે કાગળને અગાઉથી છાપી લઈ પાછળથી ડક્ટિન પર ચોડે છે, પણ આમાં કારીગર કાળજી ન રાખે તો તે વાંકાંચૂંકાં ચોડાવાનો તથા છાપ પર ડાઘ પડવાનો ભય છે.

અસ્તર

છપાઇને તૈયાર થએલાં બાઇન્ડિગ કેઇસ હવે પુસ્તક પર ચડાવી દેવામાં વધારે કામ માગતાં નથી. ફૉર્વર્ડિંગ પૂરું થયા પછી (ઘણું-ખરું તો પહેલાં જ) પુસ્તકની બંને બાજુએ અસ્તરના કાગળો ચોડવામાં આવે છે. તે, વચ્ચેથી વાળેલા, પુસ્તકના માપના, બે પાનના કટકા હોય છે. પહેલાં તેની કિનાર પુસ્તકની કિનાર સાથે ચોઢી દે છે, અને પછી સિલાઇમાં ગંઠા-એલી સૂતળી (કે ફીત)ના તથા પીઠ ઉપરથી લંબાએલા મલમલના છેડા

તેના ઉપલા પાન પર ચોટી દે છે. (ચિત્ર ૫–આકૃતિ ૪) આથી જ્યારે એ ઉપલું પાન પૂઠા સાથે ચોટી દેવાય છે ત્યારે પૂઠાની અંદરની બાજુએ તે સુંદર અસ્તરરૂપ બની રહેવા ઉપરાંત એ પેલા મલમલ અને ફીત રૂપ પુસ્તકનાં ૧મિજાગરાંને પૂઠા સાથે ચોંટાડી રાખવાનું કામ પણ કરે છે. તેનું બીજું પાન છૂટું રહીને પુસ્તક ઉપર રક્ષક પૃષ્ઠ તરીકે રહે છે. આ જ રીતે પાછલું અસ્તર પણ ચોંટાડાય છે અને પુસ્તક તૈયાર થાય છે.

અસ્તરના કામ માટે વાપરવામાં આવતા આ કાગળો–જેને અંગ્રેજીમાં એન્ડ પેપર્સ (end papers) કહે છે તે વિષે થોડું જાણી લેવું જરૂરનું છે. સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં પુસ્તકમાં જે જાતના કાગળ વપરાયા હોય તે જ અસ્તરમાં વાપરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત તો પુસ્તકના બંને બાજુના (પહેલા તથા છેલ્લા) ફૉર્મનાં છેવટનાં પાન કોરાં રાખીને, સિલાઈ થયા પછી તેને જ અસ્તર તરીકે ચોટી દેવામાં આવે છે. પણ આ રીત ભૂલ-ભરેલી છે. એથી દેખાવ બેડોળ લાગે છે અને સિલાઇને નુકસાન પહોંચે છે. પુસ્તકનો તેના પૂઠા સાથેનો સંબંધ જડી રાખવામાં અસ્તરનો મોટો ફાળો છે, એટલે ખરું જોતાં તો તે કાગળ મજબૂત હોવા જોઈએ. તેને માટે ખાસ બનાવટના, વિવિધ ભાત છાપેલા તેમજ સાદા કાગળો પણ આવે છે, જે બાઈન્ડરોને ત્યાં હોય છે. કેટલીક વખત અસ્તર ઉપર પુસ્તક-ના ભાવને અનુરૂપ સુશોભનો, પ્રકાશક સંસ્થાનાં પ્રતીક અથવા પુસ્તકમાં આવતી હકીકતને લગતા નકશાઓ વગેરે પણ છાપવામાં આવે છે. આવું કાંઈ છાપવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે અસ્તરના કાગળની પસંદગી કરતી વખતે તેની મજબૂતી ખ્યાલમાં રાખવી, તેમજ બાઇન્ડરની પણ સલાહ લેવી. કાગળ બહુ પાતળો કે ફીસો હશે તો પૂઠા અને પુસ્તકની સાંધ વચ્ચેથી વહેલો તૂટી જશે ને પરિણામે પૂઠું છૂટું પડશે. બહુ કડક કાગળ પણ નહિ સારો, કેમકે તે સાંધ આગળથી બરોબર વળીને ચોપડીને સારો પકડ નહિ લે, અને વપરાશમાં વહેલો ઘસાઈને સાંધમાંથી બટકી જશે.

ફરીથી દબાણમાં

પુસ્તક પર પૂઠું ચડાવીને અસ્તર ચોંટાડી દીધા પછી વચ્ચે એટેક બોર્ડ રાખીને તથા પીઠ બહારપડતી રાખીને પુસ્તકોને ફરીથી દબાણમાં નાખે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો આ વચ્ચે રાખવાનાં પૂઠાંની કોરો ઉપર જરા ઉપસતી પિત્તળની પટ્ટીઓ જડેલી હોય છે, જે પુસ્તકની પીઠ અને પૂઠાં વચ્ચેના ખાંચામાં

બરાબર બેસી જઇ પૂઠાનો પકડ સજ્જડ બનાવે છે. પુસ્તક સંપૂર્ણપણે સુકાયા વિના આ દબાણમાંથી કાઢવાની ઉતાવળ કદી ન કરવી; નહિતર પૂઠાં બરાબર સજ્જડ ચડશે નહિ, અને હવાએલાં પૂઠાંને બહારની હવા લાગવાથી તે કોકડાં વળવા માંડશે.

બીજી પણ એક વાત પર લક્ષ રાખવાની અગત્ય છે. ફૉર્વર્ડિંગ ગમે તેટલું કાળજીપૂર્વક થયું હોય કે પૂઠાંનાં ખોખાં ગમે તેટલાં ઉમદા બનાવ્યાં હોય તોપણ જો ખોખાં અને પુસ્તક એકમેકને બરાબર બંધબેસતાં તૈયાર ન થયાં હોય તો પૂઠું પુસ્તકથી છુટાછેડા કરવાની ઉતાવળ કરવાનું, અને બંને પાછળ લેવાએલી મહેનત ધૂળ મળવાની. માટે પૂઠાંનાં ખોખાં પુસ્તક ઉપર બરાબર બંધ બેસે તેની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરની છે. સારો માર્ગ એ છે કે પુસ્તક પૂરૂં છપાઇ રહ્યા વિના અડસટ્ટે પૃષ્ઠસંખ્યા ટેવીને કાચા નમૂના (dummy)ને આધારે કદી પૂઠાં બનાવવાં નહિ. એવાં 'ડમી' ગમે તેટલી પાકી ગણતરી કરીને બનાવ્યાં હોય છતાં કોરા પાનાનાં 'ડમી' અને છપાઇને તૈયાર થએલા પુસ્તકમાં ઘણી વાર ફેર પડી જાય છે.

લેખની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે તેમ બાંધણી એ પુસ્તકના દેહીની સ્વરૂપદાતા, ધારક અને રક્ષક હોવાથી બાંધણીમાં વપરાતાં કાગળ, છીંટ કે ચામડાની મજબૂતી અને દેખાવ પર ચીવટથી ધ્યાન આપવું જોઇએ. કાગળનાં પૂઠાં (પેપર બોર્ડ્ઝ)ની બાબતમાં તો, કાચાં પૂઠાં માટે જે જાડા ને ઊંચા કવર પેપર વપરાય છે તેનાથી જરા ઓછા દળના કાગળ હોય તોપણ ડફ્ટિન પર ચોડવા માટે ચાલે; કેમકે ઘસારાનું મુખ્ય સ્થાન જે પીઠ ત્યાં છીંટની પટ્ટી હોય છે. માત્ર એટલું ખ્યાલમાં રાખવું કે તે ચીકટ, લીસો અને ઉઠાવદાર રંગનો હોવો જોઇએ. બહુ ખરબચડી સપાટીવાળા કાગળ પર ઘસારો લાગતાં તેમાંથી રૂંછાં નીકળવા માંડે છે, તે મેલને ઝટ સંઘરે છે અને વહેલો ફાટી જાય છે.

છીંટ

છીંટ તો અનેક પ્રકારની આવે છે. આપણે ત્યાં સામાન્યતઃ સોંઘી બાંધણી કરાવવાનું ધોરણ હોવાથી વિવિધ રંગ, પ્રકાર, જાત અને કદના 'કટપીસ'ની સસ્તી પેટીઓ જ બાઈન્ડરો ખરીદે છે અને આ 'ભેળ' જ બધી બાંધણીઓમાં વપરાય છે. દેશની ગરીબાઈ અને કરકસરના ધોરણથી જોતાં આ બરાબર હશે, પણ એમાં બાંધણીનો મુખ્ય હેતુ, જે પુસ્તકની એકરૂપતા

ને મજબૂતી જાળવવાનો તથા તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટાવવાનો છે તે, જળવાતો નથી; માત્ર ઉપયોગ સરે છે. એટલે પાકી બાંધણી જેટલું ખર્ચ કરવા સુધી તૈયાર થનારાઓ તો પુસ્તકને માટે એક જ રંગ અને જાતની છીંટ વાપરવાનો આગ્રહ રાખે એ ઉચિત છે.

બાઇન્ડિંગની છીંટની શોધ થયે પણ આજ લગભગ એક સૈકો થઈ ગયો. શરૂઆતમાં તો ચામડાને બદલે એને દાખલ કરતાં અને કાપડનાં પૂઠાં પુસ્તકો માટે કરી શકાય એ વાત લોકોને ગળે ઉતારતાં મુશ્કેલી પણ બહુ પડેલી. વળી એ વેળા તેની બનાવટ પણ એટલી સારી નહોતી થતી. આજે તો અનેકવિધ જાત, પોત, રંગ અને સપાટીવાળું કાપડ બને છે. અમેરિકા, જર્મની અને ઇંગ્લંડ એનાં મુખ્ય મથકો છે. એ છીંટોની બધી જાતની વિગતો તથા પરીક્ષામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ ટૂંકામાં 'લિનન બકરામ' સૌથી મજબૂત અને શ્રેષ્ઠ છે;—એટલું કે ચામડાની બરોબરીની તેની મજબૂતી ગણાય છે, અને માત્ર બહુ સારા પ્રકારનું ચામડું જ તેના કરતાં ટકાઉપણામાં ચઢી શકે છે. કૅન્વાસ (કંતાન) જેવા પોત તથા સપાટીનું એ જ નામનું કાપડ આવે છે તેના દેખાવ અને રૂપરંગનો મેળ બેસાડી શકાય તો એ પણ ઠીક મજબૂત કાપડ ગણાય છે.

એક બીજી વાત, જે જોકે ખાસ કરીને બાઇન્ડરોએ જાણવા જેવી છે, છતાં આપણે પણ તે ધ્યાનમાં લીધી હોય તો પુસ્તકની મજબૂતી જાળવવામાં ઉપયોગની છે. બાંધણીની આ છીંટોના વણાટમાં તાણા કરતાં વાણો વધારે નબળો હોય છે, આથી તેને એક જ તરફ સરળતાપૂર્વક ફાડી શકાય છે. જો પૂઠાની એક કિનારથી બીજી કિનારની દિશામાં—આડક્ષેત્રે (horizontally) છીંટનો તાણો આવે એ રીતે બાંધણી કરી શકાય તો મજબૂતી વધારે રહે છે. પણ આ બાબત જાળવવી કેટલીકવાર મુશ્કેલ છે; કેમકે જુદાંજુદાં પુસ્તકોનાં કદ જુદાંજુદાં હોય છે, અને છીંટ માત્ર એક જ માપના (લગભગ એક વારના) પનાની આવે છે, એટલે કરકસરને માટે તેમાંથી બને તેટલાં વધુ પૂઠાં કાઢવાનો વેત ઉતારવા સારુ કેટલીકવાર આડાંઅવળાં પૂઠાં વેતરવાં પડે છે.

છીંટને વિષે બીજો મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખવાનો તે તેના રંગનો. 'વૉટર પ્રુફ'ની છાપ વાગીને આવતી બધી જ છીંટ સાચી વૉટરપ્રુફ હોતી નથી. સહેજ પાણી લાગતાં રંગ તથા આર ઉખડી જઈને સુતરના ધાગા દેખાઈ

આવે એવી હલકી છીંટ બહુ આવે છે. ઉપરાંત, અમુક રંગ એવા હોય છે કે ગમે તેવી ઊંચી અને મજબૂત બનાવટની છીંટ પરથી પણ, પ્રકાશની અસરથી, વખત જતાં તે ઊડવા લાગે છે. આપણા દેશમાં સૂર્યપ્રકાશ વધારે તેજ અને લાંબો વખત રહેતો હોવાથી વધારે કાળજી જરૂરની છે. આ બાબતમાં જોકે કશો ખાસ ઉપાય ચાલે તેવું નથી; માત્ર રંગની પસંદગીમાં વિચાર રાખવો. દુર્ભાગ્યે આકર્ષક અને ભભકભર્યા જેટલા રંગો છે તે જ વહેલા ઊડવા માંડે છે. લીલા અને આસમાની રંગ ઉપર વહેલી અસર થાય છે. રંગ ઊડવાનું બીજું એક કારણ પણ છે. પૂઠાં ચોડાતી વખતે સરેશમાંની ભીનાશ લાગવાથી ડેક્ષ્ટ્રિનમાંનો આલ્કલી બહાર નીકળી આવી છીંટના રંગ પર રાસાયણિક અસર કરે છે. પણ આ છીંટની જાતના પ્રમાણમાં વહેલુંમોડું બને છે. આનો પણ કોઇ ખાસ ઉપાય નથી.

કાગળ ઉપરથી પણ રંગ આ જ રીતે ઊડે છે, અને એમાં તો સામાન્ય રીતે પુસ્તકબાંધણીના ખાસ હેતુ માટે બનાવાએલી જાત આવતી ન હોવાથી તેના રંગના ટકાઉપણા વિષે બનાવટમાં બહુ કાળજી લેવાએલી હોતી નથી. એટલે આવા ઉદ્દેશ માટે કાગળની પસંદગી કરતાં પહેલાં અખતરો કરીને ચોકસાઈ કરવાની જરૂર છે.

ચામડું

બાંધણીમાં ચામડાનો વપરાશ બહુ ઘસારાવાળાં પુસ્તકોની પીઠ તથા આગલા ખૂણાઓ ઉપર થાય છે એ વાત અગાઉ આવી ગઇ. પણ સામાન્ય રીતે બધાં ચામડાં મજબૂત હોય છે એવું નથી. હમણાં જ કહ્યું તેમ 'બકરામ' છીંટ કેટલાંક ચામડાં કરતાં પણ વધારે ટકાઉ છે. એટલે સળંગ ચામડાની બાંધણી તો મોટે ભાગે મજબૂતીના કરતાં શૉખને લીધે પણ કરાવાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો પ્રાચીન કાળથી પુસ્તકો ચામડામાં જ
કાગળ પૂ[illegible]આવ્યાં છે, એટલે એ પરંપરાગત રસવૃત્તિથી તથા તેના સુલાય-
સંઘરે છે અને [illegible]રંજક પ્રકાર અને ભાત, તથા પુસ્તક ઉપર સુઘટિત રીતે બંધ-
[illegible]ના [illegible]ણને લીધે ત્યાંના લોકોને ચામડાની બાંધણીનો શૉખ રહે
[illegible]માં તો ચામડાની બાંધણીનો શૉખ–અહીં તો શું
છીંટ તો અનેક પ્ર[illegible]ઘટી ગયો છે.
બાંધણી કરાવવાનું ધોરણ હોવ.

તેના પ્રકાર

'કટપીસ'ની સસ્તી પેટીઓ જ [illegible] અહીં જરા વિસ્તારથી જાણી લઇએ;
બાંધણીઓમાં વપરાય છે. દેશની [illegible] નહિ તો રસદૃષ્ટિથી પણ તે જરૂરી લાગશે.
આ બરો[illegible] પણ એમાં બાં[illegible]

બકરાં, ઘેટાં, ગાય–બળદ, ઘોડા, ડુક્કર, હરણ અને દરિયાઇ પ્રાણી વૉલ-રસ, મગર તથા સીલ એટલાં જનાવરોનાં ચામડાં સામાન્યતઃ પુસ્તકબાંધણીના ઉપયોગમાં આવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ બકરાં તથા ગાયનાં ચામડાંનો જ હોય છે. મૂળ આ ચામડું ઘણુંખરું ઉત્તર આફ્રિકાના મૉરૉક્કો સંસ્થાનમાંથી આવતું; આ ઉપરથી અમુક પ્રકારના ચામડાની બાંધણીનું નામ મૉરૉક્કો પડયું. આજે તો જે ઊંચા પ્રકારના ચામડાની બાંધણી એ નામથી ઓળખાય છે તે કાંઇ ત્યાંથી નથી આવતું, છતાં મૂળ નામની પરંપરા રહી ગઈ છે. મૉરૉક્કો એ બકરાંનું ચામડું હોય છે અને તેના સુંદર ભાતવાળા આકર્ષક દેખાવ તથા મજબૂતાઇને લીધે તે સર્વપ્રિય અને જગનામી થયું છે. પોતાના ચીકટ તથા કુમાશવાળા વિશિષ્ટ પોત અને દાણાદાણાવાળી કુદરતી ભાતને લીધે તે બધાં ચામડાંઓમાં જુદું તરી આવે છે. લાલ, લીલું અને કાળું એ ત્રણ રંગમાં તે આવે છે અને ચાલુ ઘસારા સામે તેની કુમાશ, રંગ તથા ભાત સારી રીતે ટકી શકે છે. આ ઉપરાંત જુદીજુદી ભાત, રંગ તથા કુમાશવાળાં પર્શિયન, લેવાન્ટ, ઓએ-સિસ એવા વિવિધ પ્રકારનાં મૉરૉક્કો પણ આવે છે, પણ એ બધાં મૂળના કરતાં ઊતરતી કોટિનાં હોય છે.

લાલ અથવા ઘેરા બદામી રંગનું 'રશિયા' નામનું ઓળખાતું ચામડું પણ પુસ્તકબાંધણીમાં જાણીતું છે, અને એની ચોક્કસ પ્રકારની વાસ તથા મજબૂતાઇને લીધે તે માનીતું પણ છે. આજે તો તે રશિયામાંથી નથી આવતું, ને હવે એટલું મજબૂત પણ નથી આવતું.

બીજી પ્રચલિત બાંધણી તે 'શીપ સ્કિન'–ઘેટાના ચામડા–ની. એ અતિ-શય કુમાશવાળું અને ટકાઉ હોય છે. આ ચામડાની બાંધણીની એક અનોખી ઢબ એવી છે કે તેની મખમલ જેવી અવળી બાજુ ઉપર રાખીને, ડફ્ટિન નાખ્યા વિનાનું ઢીલું 'ફ્લેક્સિબલ' બાઇન્ડિંગ થઈ શકે છે. મૂળ પુસ્તક કરતાં પૂઠાની ધારો પા પા ઇંચ આગળપડતી રાખીને કરેલી આ બાંધણી બહુ લોકપ્રિય છે અને તે 'લિમ્પ લેધર બાઇન્ડિંગ' તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત ડુક્કર, મગર, સીલ વગેરેનાં ચામડાં, ખાસ ઘસારાનાં અને અત્યંત મજબૂતી માગતાં પુસ્તકો—ચોપડા, લેજર વગેરે—માં વપરાય છે.

શોખીનોના શોખ

આ તો બધી ચાલુ સામાન્ય વપરાશનાં ચામડાંની વાત થઈ; પરંતુ શોખથી પુસ્તકબાંધણી કરાવનારાઓ અતિ વિચિત્ર પ્રકારનાં ચામડાંની

બાંધણી કરાવે છે. આજે તો એવો શોખ નહિજેવો જ રહ્યો છે, પણ તવારીખો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ગ્રંથરસિયાઓએ તો પોતાનાં ખાસ પ્રિય પુસ્તકોને હરણ, ઘોડાં, ગધેડાં, કાંગારૂ, ચંદન ઘો, સાપ, શાર્ક માછલી, શાહમૃગ, બિલાડી, કાળાં વરૂ, વાઘ, ઑટર, સફેદ રીંછ વગેરે કૈં કૈં પ્રાણીઓના, અને ખુદ માણસના ચામડામાં પણ પુસ્તકોની બાંધણી કરાવી છે! આ બધાં ચામડાંની પસંદગી કેવળ શોખની ગાંડાઇથી નહિ, પરંતુ ઘણાખરા દાખલાઓમાં હેતુપુરઃસર થએલી હોય છે. 'કાષ્ઠ કોતરકલાનું શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકની બાંધણી લાકડાનાં પાટિયાંની જ કરવામાં આવેલી; ટયુબરવિલનું 'શિકાર' ઉપરનું પુસ્તક હરણના ચામડામાં બાંધવામાં આવેલું; ગવર્નર ફિલિપ્સનો 'બૉટની અખાતની સફર' નામનો ગ્રંથ એ દેશના પ્રતીક પ્રાણી કાંગારૂના ચામડાથી બાંધેલો; ચાર્લ્સ જેમ્સ ફૉકસના ઇતિહાસ ગ્રંથો (તેના નામની સૂચક) લોંકડીના ચામડામાં બાંધેલા; અને માણસના ચામડામાં બંધાએલા અનેક ચિત્રવિચિત્ર દાખલાઓમાંના બે જ અહીં આપીશું: પારીસના કાર્નેવૅલેટ મ્યૂઝિયમમાં 'ઇ. સ. ૧૭૯૩ ના રાજબંધારણ'ની નકલ એક ક્રાન્તિકારીના ચામડાથી બાંધેલી છે; અને એક રશિયન કવિએ શિકારના અકસ્માતને લીધે કપાવી નાખવા પડેલા પોતાના પગનું ચામડું ઉતરાવીને તે વડે પોતાના કાવ્યગ્રંથની એક નકલ બંધાવી પોતાની પ્રિયતમાને ભેટ આપેલી!

પૂઠા ઉપરની છાપણી

હવે પૂઠા ઉપર છાપવાની વસ્તુ વિષે. આ બાબતમાં મોટામાં મોટું સૂત્ર એ છે કે પૂઠા ઉપર ઓછામાં ઓછી વિગતો છાપવી. પૂઠું સાદા કાગળનું કાચું જ હોય તો તેના પર પુસ્તકનું, ગ્રંથકારનું તથા પ્રકાશકનું નામ ને કિંમત સિવાય કશું વિશેષ ન આવે. ઉપરાંત, આજે કાચાં પૂઠાં પર સામાન્ય રીતે પુસ્તકના ભાવને અનુરૂપ ચિત્ર મૂકવાની પ્રણાલિકા છે. એ ચિત્ર વર્ણનાત્મક કરતાં અર્થગંભીર, સંજ્ઞામૂલક ને સૂચક પ્રતીક રૂપ હોય. આના નમૂના તરીકે ગયા વર્ષમાં બહાર પડેલા 'ભસ્મકંકણ' પુસ્તકનું પૂઠું નિર્દેશી શકાય.

છીંટ અને ચામડાની બાંધણીના પુસ્તકના પૂઠા ઉપર તો આ બધું છાપવું જરૂરી જ નથી. ઉલટું તે ગ્રામ્ય તથા અશિષ્ટ મનાય છે. બહુ બહુ તો આગલા ભાગમાં પુસ્તકનું નામ, તથા ક્વચિત તે સાથે લેખકનું નામ.

પુસ્તક જાડું હોય તો તેની પીઠ પર જ એ બંનેનાં નામ છાપવાનો ખાસ રિવાજ છે. પૂઠા ઉપર ઘણીવાર નામને બદલે પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નિર્દેશતું એકાદ અર્થવાહી સંજ્ઞાચિત્ર કે પ્રતીક સોનેરી કે સાદી દાબછાપથી છાપવામાં આવે છે. કેટલીકવાર માત્ર પીઠ પર ગ્રંથ અને લેખકનાં નામ છાપેલી કાગળની પટ્ટી જ ચોડવામાં આવે છે. ટૂંકામાં પાકી બાંધણીના પૂઠા ઉપર સાદાઈનું ગૌરવ જાળવવું જોઈએ.

સોનેરી દાબછાપ

સાદી અને સોનેરી દાબછાપ વિષે પણ ટૂંકામાં જાણી લઈએ. આ રીતે છાપવા માટેના અક્ષરો અથવા ચિત્રનાં બીબાં પિત્તળનાં જ બનાવવાં પડે છે, કેમકે આ પદ્ધતિ માટે જે અતિશય દાબની જરૂર છે તે સામાન્ય ટાઇપો તથા છાપવાના બ્લૉકો સહન કરી શકતા નથી.

સોનેરી કરવા માટે સોનાનો વરખ વપરાય છે; જોકે આપણે ત્યાં ખરો વરખ રડ્યાખડ્યા જ વાપરે છે. મોટે ભાગે ઈમીટેશન ફૉઇલનો જ ઉપયોગ થાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સોનેરી ઉપરાંત ક્વચિત રૂપેરી, તામ્રરંગી તથા લીલા ધાતુરંગી અક્ષરો છાપવાની પદ્ધતિ પણ છે, જેમાં તે તે રંગના 'ફૉઇલ' વપરાય છે.

એની પદ્ધતિ બહુ અટપટી નથી, પણ એટલા ઊંચા પ્રકારની કારીગરી માગે છે કે સફળ હથોટી બેઠેલા કુશળ કારીગરો જ તે કરી શકે છે. જે ભાગમાં સોનેરી કરવી હોય ત્યાં ઇંડાંની સફેદીમાં તૈયાર કરેલું એક ચોક્કસ પ્રકારનું ચિકાશવાળું મિશ્રણ લગાડવામાં આવે છે. ઇંડાંની સફેદી એટલા માટે કે તે સુકાયા પછી તેનો ડાઘ રહેતો નથી. એ મિશ્રણ પર બહુ જ કાળજીથી વરખનો કટકો મૂકી, તેના પર પુષ્કળ દાબ આપનારા સંચા વડે ગરમ કરેલું અક્ષરોનું (અથવા કોઈ ચિત્ર હોય તેનું) બીબું દાબવામાં આવે છે, એટલે વરખ મિશ્રણ ઉપર ચોંટીને પૂઠાની સપાટીની અંદર દબાઇ જાય છે. વધારાનો વરખ પછી બુઠ્ઠા બ્રશ વડે જુદા વાસણમાં ખંખેરી કાઢવામાં આવે છે. સાચો સોનેરી વરખ બહુ જ કિંમતી હોવાથી તેનું રજકણ સરખું પણ એળે ન જાય તેની સાવચેતી રખાય એ સ્વાભાવિક છે. આ જ કારણથી વરખના ટુકડાનો વેત પણ બહુ કરકસરથી ઉતારવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વરખ સાડાત્રણ ઇંચ સમચોરસના માપનો આવે છે; એટલે આપણે સોનેરી કરવાના અક્ષરો અથવા ચિત્રોનાં કદ

અગાઉથી જ વિચારપૂર્વક એવી રીતે નક્કી કરવાં કે ઉપલા માપમાંથી જરા પણ વરખ નકામો ન પડતાં બરોબર બંધબેસતો આવી રહે. જુદાજુદા કારીગરો આ સોનેરી કામ માટે પોતપોતાની કુશળતાના પ્રમાણમાં જુદા-જુદા દામ માગે છે. સાદી દાબછાપની પદ્ધતિ તો સોનેરી જેવી જ હોય છે, સિવાય કે તેમાં વરખ કે મિશ્રણ નથી હોતાં.

કિનારોનાં રસણ

ઊંચા પ્રકારની બાંધણીનાં ઘણાં પુસ્તકોની કિનારો (કેટલીક વાર ત્રણે કિનારો તો કોઇવાર માત્ર મથાળાની જ) વિધવિધ રંગ, રંગીન ભાત અથવા સોનેરી વડે રસવામાં આવે છે. સોનેરી રસણની પદ્ધતિ ઉપર પ્રમાણે જ લગભગ હોય છે. પછી તેને અતિ લીસા પદાર્થ વડે ઘસીને ચમકદાર અને લીસી બનાવવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ એક રીતે ફાયદાકારક છે, કેમકે અભરાઈ કે કબાટમાં પડેલા પુસ્તક ઉપર મોટે ભાગે જે રજ કે ધૂળ લાગે છે, તે જો કિનાર આ પ્રમાણે રસાવી હોય તો, તેની લીસી સપાટી ઉપરથી બહુ સહેલાઇથી ઝાપટી નાખી શકાય છે, જ્યારે સાદી કિનારવાળાં પુસ્તકોમાં પાનાંની વચ્ચેની સાંધોમાં એ રજ પ્રવેશીને પુસ્તકને નુકસાન કરે છે અને પાનાંની કિનારોને ઝાંખી પાડે છે. આમ સૌંદર્ય ને ઉપયોગિતા બંને દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ સાર્થ છે.

પુસ્તકની કિનારો આ રીતે રસવાનો ઇરાદો હોય તો તેના કાગળની જાતનો વિચાર પહેલેથી કરી લેવો જરૂરનો છે. સામાન્ય રીતે ઢીલા ને ફીસા કરતાં કડક કાગળો ઉપર રસણ સારૂં જામે છે. આર્ટ પેપર ઉપર પણ તે મુશ્કેલ પડે છે. આપણે ત્યાં આ પ્રકારનું કામ મોંઘું પડી જવાને કારણે કોઇ કરાવતું નથી, અને પરિણામે તેના કારીગરો પણ જૂજ હોય છે; પરંતુ કિનારોને સાદા રંગે રંગવાનું કામ તો હજી ઘણા કરે છે. એ બહુ મોંઘું પડતું નથી અને પુસ્તકની શોભા તથા રક્ષણ બંને દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. કારીગર સારો હોય તો રંગીન કિનારો ઉપર પણ સોનેરી રસણ જેટલી જ સફાઈ અને ચમક લાવી શકે છે. એ રંગકામમાં ચિત્રવિચિત્ર ભાતો પણ પાડી શકાય છે. પ્રાચીન સમયના પશ્ચિમના કારીગરો તો ત્યાં પણ શોભનચિત્રોનાં આલેખન કરતા તથા તસ્વીરો અને નામો ચીતરતા!

કેટલીક બાંધણીમાં વળી મથાળાની કોર જ સોનેરી રસીને બાકીની બે (પડખાની તથા નીચેની) કિનારો વગર કાપ્યે રહેવા દેવામાં આવે છે.

આપણે ત્યાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત નથી, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતમાં તો એવાં એકબે પુસ્તકોની કદર પણ નથી થઈ. યુરોપ–અમેરિકામાં તો આવી ખરબચડી ધારો (deckle edges) રાખી શકાય તે માટે એવી અણસરખી ને ટીપેલી કિનારીના ખાસ કાગળો પણ બનાવવામાં આવે છે. પણ આ વિષય ચર્ચાનો નહિ પરંતુ રસદૃષ્ટિનો છે.

અંગ-રખાં

હવે છેલ્લી વાત રહી તે પુસ્તકોનાં જૅકેટ (અંગ–રખાં)—જેને અંગ્રેજીમાં dust covr પણ કહે છે—તેને વિષે. છીંટની બાંધણીનાં ચાલુ વપરાશનાં પુસ્તકો માટે આ પદ્ધતિ આવશ્યક નહિ તો અર્થભરી તો છે જ. એના બે ઉપયોગ છે. પહેલો તો એ કે એના નામ (અંગ–રખા) પ્રમાણે તે ચાલુ ઘસારા સામે પુસ્તકના દેહનું રક્ષણ કરે છે. બીજો, પુસ્તકનું આકર્ષણ વધારવાનો–ખાસ કરીને પ્રકાશકો અને પુસ્તક વેચનારાઓની દૃષ્ટિએ. પુસ્તકનો મુદ્દો જેટલા બની શકે તેટલા શોરપૂર્વક અને જોશપૂર્વક તે જોનારની આંખ અને મગજ પર ઠસાવતું હોવું જોઈએ. બુકસેલરની દુકાન આગળથી સામાન્ય ક્રમમાં પસાર થનારા રસ્તે ચાલનારનું ધ્યાન તરત આકર્ષે તેવું ભડકાદાર, અને ચાલતાંચાલતાં જે એક ક્ષણભર તેની નજર પડે તેટલા વખતમાં તેની છાપ જોનારના મન પર પાડી તરત તેને ઊભો રાખી શકે તેટલું ઉઠાવદાર એ હોવું જોઇએ. આની કળામાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો બહુ જરૂરી છે. તેને માટે રંગો બધા ભભકદાર હોવા જોઇએ, ચિત્ર હોય તો ઘેરી ઉઠાવનાર ઢબથી, સાદી જોરદાર રેખાઓમાં હોવું જોઈએ, અક્ષરો મોટા જાડા અને છતાં ધાટીલા જોઇએ. વડોદરાથી શ્રી મૂળશંકર ભટ્ટે તાજી જ બહાર પાડેલી શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની નવલકથા 'જયંત'નું અંગ–રખું આ બાબતમાં નમૂના રૂપ ગણી શકાય..

કેટલીકવાર સારા ફોટોગ્રાફો પણ જૅકેટ ઉપર આકર્ષક થઈ પડે છે. માત્ર તેની પસંદગી અને ઉપયોગમાં વિવેકબુદ્ધિ જોઈએ. પુસ્તકના ભાવને અત્યંત જોશપૂર્વક કહી બતાવતા ફોટોગ્રાફ–અથવા વધારે ફોટોગ્રાફોના સંયોગીકરણ–થી પણ મનધારી અસર નિપજાવી શકાય. લોકોની મેદનીનો ઉઠાવદાર ફોટોગ્રાફ મૂકીને 'તારણહાર' નામના પુસ્તકનું જૅકેટ મુંબાઈની સી. જમનાદાસની કંપનીએ કર્યું છે તે સફળ પ્રયોગ કહેવાય.

નામની પસંદગી પણ વિચારપૂર્વક કરવી જોઇએ. ઘણીવાર લોકો પુસ્તકના પોતાના નામ કરતાં લેખકના નામથી વધારે આકર્ષાય છે. પ્રસિદ્ધ

લેખકોનાં પુસ્તકોનાં જૅકેટ ઉપર કોઇ વાર તેના નામ જેટલા જ—અથવા તેના કરતાં પણ વધારે—ઉઠાવદાર અક્ષરોમાં તેના લેખકનું નામ મૂકવું અસરકારક નીવડે છે. એકલું 'બ્રહ્મચારિણી' તમે મોટા અક્ષરે મૂકો તેના કરતાં 'કનૈયાલાલ મુનશીનું નવું નાટક' એને પ્રાધાન્ય આપીને રચના કરો તો એ જોનારનું તરત આકર્ષણ કરે. અને આકર્ષણ એટલે ખપત.

આમ, બાંધણીની કળા અનેક વિભાગોમાં, અને તેનો પ્રત્યેક વિભાગ અનેક ક્રિયાઓમાં વહેંચાએલાં છે. આપણે ત્યાં તેની ખીલવણીની દૃષ્ટિએ ઘણું કરવાનું જરૂરી છે, પણ છેલ્લા એકાદ દસકામાં પ્રજાની રસવૃત્તિ જે રીતે કેળવાતી આવે છે તે જોતાં પ્રગતિ બહુ દૂર લાગતી નથી. પશ્ચિમમાં તો આ શૉખ બહુ જ પ્રચલિત અને લોકમાન્ય છે. સંપત્તિશીલ કોઇ પણ માણસ, જો એ પુસ્તક-શોખી હોય તો, અંગત શૉખ મુજબ પોતાનાં પુસ્તકોની ખાસ બાંધણી કરાવવાનો જ જૂના વખતમાં હાથે પુસ્તકો બંધાતાં ત્યારે પુસ્તકબાંધણીનો ધંધો એક ઊંચી કલાત્મક કારીગરી તરીકે ત્યાં લેખાતો અને એના કારીગરો એમાં ગૌરવ લેતા. બે સૈકા પહેલાં ઑક્સફર્ડમાં વસતો જૉન હેન્રી નામનો આયરિશ બુકસેલર તો વિચિત્રરીતે કહેતો કે 'મારો ધંધો નગ્ન સાહિત્યકારો અને કવિઓને વસ્ત્રપરિધાન કરાવવાનો છે!' હેન્રી પેર્ઇન દુ ઑાઇ લખે છે કે 'પુસ્તકબાંધણીનો ધંધો તો સંગીતમય છે' અને હોર્ન કહે છે કે 'ગ્રંથબાંધણી વડે તેના કારીગરો પ્રત્યેક વિશિષ્ટ પુસ્તકને લગતું જે વાતાવરણ સર્જે છે તથા માનસમૂર્તિઓ ખડી કરે છે એ—કલા, શિલ્પી કે ચિત્રકારના તાદૃશ મૂર્તિવિધાન તથા કલાસર્જન કરતાં પણ વધુ મુશ્કેલ અને ગૂઢ છે.'

૧૬૪૦૨

બચુભાઈ રાવત